

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2017, № 4 (80)**

4 /2017

ISSN 1814-6961

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі
Ғылым Комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты

Бас редакторы:

Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали, Н. Әлімбай, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков, Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан), Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдыков, У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей), В.А. Ламин (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төлєнова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы»
журналының редакциясы
Телефон: 272-68-46
E-mail: kazhistory@bk.ru
Электрондық мекен-жай:
www.iie.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж куәлігіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENTS**

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯСЫ
САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА
SACRAL GEOGRAPHY OF KAZAKHSTAN**

ZH.M. TULIBAYEVA

The local history and the sacral geography of Kazakhstan
in arabic-script manuscripts.....5

**ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА
В ПОТОКЕ ИСТОРИИ
IN THE STREAM OF HISTORY**

ШАМШИДЕНОВА Ф.М.

Тобылдың төменгі бойындағы түркі тайпаларының
саяси-әлеуметтік жағдайы.....13

ПИЛИПЧУК Я.В.

Отношения Крымского ханства с Австрийской империей.....28

БАЙДИЛЬДИНА С.Х.

«А» полигонының (Сарышаған) салыну тарихы.....41

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

О. САПАШЕВ, Ө. ТҰЯҚБАЕВ

«Хадикат ал-‘Арифиннің» агиографиялық шығарма ретіндегі
тарихи-деректік маңызы.....47

Г.К. МУКАНОВА, Ш.Т. БУЛГАУОВ

Матбугат, или истоки светской тюркской казахской периодической
печати начала XX века.....57

**ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЕСКЕРТКІШТАНУ, МУЗЕЙТАНУ
ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И ПАМЯТНОКОВЕДЕНИЕ, МУЗЕЕВЕДЕНИЕ
ETHNOLOGY, ARCHAEOLOGY, MONUMENT STUDIES, AND MUSEOLOGY**

Ә.Т. ТӨЛЕУБАЕВ

Қазақтың Ғалам, Жер, Су туралы мифтік түсініктері және сенімдері.....69

И.А. ГАФАРОВ

Мишари: этническая группа или сословие76

М.Қ. ЕГІЗБАЕВА

Қазақ және орыс халықтарының үйленуге қатысты
әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықтар.....88

Ю.А. ЁЛГИН

Мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави: некоторые параллели и аналогии.....94

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSON**

А.Ш. БИМЕНДИЕВ

Алаша-хан: из истории и мифологии генеалогического символа107

Н.Ы. ЖЕТПІСБАЙ

Жоламан Тіленшіұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс.....120

**ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCHES OF YOUNG SCHOLARS**

А. КАСЕНОВА

Каменные стражи Сарыарки.....143

В. ХОРВАТ

Характеристики погребального обряда в начальной фазе скифского времени
Центральной Азии(по кургану Аржан-1).....153

А.К. САРСЕН

Культура и образование как основы этнополитики.....166

**РЕЦЕНЗИЯ
СЫН-ШҚІР
REVIEW**

А.К. КАМАЛОВ

Диалог цивилизаций на шелковом пути
(Рецензия на книгу: Хафизова К.Ш. Диалог цивилизаций на
Шелковом пути (исторические сюжеты).) – Астана:
Ғылым баспасы, 2015. – 416 с.....172

**ЕСКЕ АЛУ
ВОСПОМИНАНИЯ
MEMORIES**

Балақаев Төлтай180

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯСЫ
САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА
SACRAL GEOGRAPHY OF KAZAKHSTAN

УДК 930.2

ZH.M. TULIBAYEVA¹

¹ Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Chief Researcher, Doctor of Historical Sciences
Almaty, Kazakhstan

THE LOCAL HISTORY AND THE SACRAL GEOGRAPHY
OF KAZAKHSTAN IN ARABIC-SCRIPT MANUSCRIPTS

Annotation

In the framework of the programs «Tugan Zher» and «Spiritual places of Kazakhstan» («The Sacred Geography of Kazakhstan») some of the Arabic-script manuscripts about the sacred historical places of Kazakhstan, with a description of the most interesting facts and events associated with them, have been investigated. Meanwhile, most of the Arabic-script monuments, containing various and significant information on the history of certain our cities and regions from ancient times to the early modern age, are still unresearched.

Keywords: History of Kazakhstan, Sacred geography of Kazakhstan, Arabic-script manuscripts, духовные ценности.

The program article of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev «Looking into the Future: Modernizing the Public Consciousness» not only complements the Message of the Head of State on the Third Modernization and constitutional reform, it sets the tasks that should become the core of further political and economic transformations in our country [1]. As Nursultan Nazarbayev noted, «since 2004, the program «Madeni mura» was implemented, and «in 2013 we adopted the program «Khalyk tarikh tolkynynda», which allowed us to systematically collect and study documents, dedicated to the history of our country, from the world's leading archives. And today we must start more extensive and fundamental work» [1].

In the article of the Head of State not only the directions and principles of modernization of public consciousness are presented, but also several concrete projects are proposed that should be implemented in the coming years and «could allow to meet the challenges of time without losing the great power of tradition» [1].

In connection with the above mentioned, today the Kazakhstan's orientalists face an important and responsible task – the introduction into scientific use of original source materials that contain valuable and factual material on the history and culture of the Kazakh people. To do this, it is necessary to popularize the numerous historical facts that we receive from various sources, and, at first, from written manuscripts of the past that have reached us in the form of hundreds of thousands of manuscript books. There is a rich historical literature in the Eastern languages, where the centuries-long history and culture of the peoples of our region were reflected [2].

Among the written manuscripts of the Middle Ages and modern era, related to the history of Kazakhstan, a special place is occupied by hand-written books written using Arabic-script. The study of the Arabic-script manuscripts has an important socio-political significance [3, p.11].

In order for practical implementation of the «Tugan Zher» program, the first priority task is to organize a serious study of local history, which involves study of the regional history of Kazakhstan [1]. Arabic-script written manuscripts contain various and significant information on the history of our specific cities and regions from ancient times until the 20th century.

For example, Khiva sources in the Chagatai language contain numerous data on the history of Western Kazakhstan in the 13th - the beginning of 20th centuries. The Khanate

of Khiva was founded in 1512 by, Chingizids from Desht-i Qipchaq, Ilbars and Balbars, who were descendants of Shibani, the son of Juchi Khan. The Khanate of Khiva, which existed for more than four centuries, left behind a rich cultural heritage in the form of written manuscripts. In the works «Chingiz-name» of Utemisha-haji, «Shajara-yi Turk va Mogul» of Abulgazi Khan (1643-1663) and Muhammad Anush Khan (1663-1687), «Tawarikh-i Khorazmshahiya» of Mulla Babadzhan, «Firdaus al-Iqbal» of Shir-Muhammad Munis (1778-1829) and Muhammad Riza Agahi (1809-1874), the writings of «Riyaz al-Dawla», «Zubdat al-Tawarikh», «Jami al-Waqiati Sultani», «Gulshani Dawlat», «Shahidi Iqbal» of Muhammad Riza Agahi, and the works «Shajara-yi Khorazmshahi», «Khorazm Tarikhi» of Muhammad Yusuf Bayani (1859-1923) contain extensive information on the history of the Kazakhs who lived on the territory of the Khanate of Khiva and in neighboring countries [4, p.110].

Part of the Western territory of modern Kazakhstan was part of the the Khanate of Khiva. In this regard, the introduction into the scientific use of information from Khiva sources on the political, socio-economic, cultural history of the Kazakhs of the Khanate of Khiva is also necessary for studying the history of this region of our country.

Kokand sources contain information on the history of South Kazakhstan. The author of the manuscript «Tarikh-i Jadida-yi Tashkand» («The New History of Tashkent») Muhammad Salih domla Rahim Kara-khoja-ugli worked on his work for 25 years and completed it in 1888. «Tarikh-i Jadida-yi Tashkand» contains valuable factual material on the socio-economic history of the Tashkent viloyati of the 18th - 19th centuries. Historical information is presented in chronological order, and, in general, all events are marked by dates. «Tarikh-i Jadida-yi Tashkand» consists of two volumes. The first volume is devoted to the history of Islam, the history of the countries of the East, from ancient times to the 15th century. The second volume is devoted to the history of the Khanate of Kokand from the end of the 15th century until the 80s of 19th century. The second volume of work is divided into three chapters. The first chapter contains the history of Fergana from 1526 to 1805. The second chapter describes the history of Tashkent, Ferghana, Bukhara from 1805 to 1876. The third chapter is devoted to the historical topography of Tashkent, the description of climate, agriculture, occupation of the city and its environs. Although Muhammad Salih devoted his work to the history of the city of Tashkent, he describes its history in close connection with the historical events taking place in the region, including the history of Desht-i Qipchaq, the description of its geographic and climatic conditions. Especially valuable are the information on the description of the cities of Turkestan, Sayram, Sygnak, Aulie-Ata. Muhammad Salih, describing the above-mentioned cities, also mentions historical events relating to them, the names of their rulers, and the role of the above-mentioned cities in the political, economic and cultural life of the population of the region.

The composition «Khulasat al-Ahwal» («Summary of the circumstances [of life]») was written in 1866 in Tashkent by Abu Ubaidallah Muhammad ibn Sultan- khoja, known as Ishan-khoja kari Tashkandi. «Khulasat al-Ahwal» as a historical source contains numerous information on the history, economic and cultural life of the Khanate of Kokand, as well as facts from the life of historical personalities of that era. The essay contains valuable information about a major uprising of the Kazakhs in Aulie-Ata.

Kokand hand-written books [5] contain interesting factual data about the Kazakh tribes living in the territory of the Central Asian khanates, about the tribal composition of the Kazakh population of certain regions.

Among local authors on the history and culture of East Kazakhstan, special attention should be paid to the study of the works of Kurbangali Khalidi [6]. Khalidi was born in 1846 in the city of Ayaguz, located on the trade route connecting Semipalatinsk with Zhetysay region. According to his genealogy, the most ancient of his ancestors is Turkmen Baba. During the rule in Khiva of Abulgazi Bahadur Khan (1643-1663), Turkmen Baba left the khanate and arrived to settle down in the village of Sarda in the Kazan governorate. In Sarda

three sons of Turkmen Baba were born: Baymuratkul, Muhammad-Kadyrkul and Bikbau. Bikbau was the grandfather of Khalidi, who was the father of Kurbangali. Khalidi was a merchant and haji. Kurbangali Khalidi grew up in Ayaguz, where he received his primary education in the madrasah, his teacher was Shaykh al-Islam Akhand, the son of Muhammad-Sadyk, the son of Ismail. Later he continued his education in Semipalatinsk.

One of his teachers was Mulla Malik, the son of Muhammad-Rahim Shamaï. Mulla Malik served as the imam of the seventh mosque and taught at the madrasah at this mosque. According to the description of Kurbangali Khalidi, he was an educated person; he paid much attention to such subjects as history and geography. Mulla Malik had a great influence on the formation of Kurbangali Khalidi as a historian. Kurbangali Khalidi also attended the classes of Abd al-Jabbar, the son of Ubaidulah and Kamal al-Din, the son of Muhammad Rahim, held in the madrassas at the eighth mosque. Abd al-Jabbar was from the Chistopol district of the Kazan governorate and studied in Bukhara.

In 1871, Kurbangali Khalidi officially received the rank of Imam, and in 1874 was appointed as imam of the Tatar mosque in Chuguchak, the center of Tarbagatai district of Xinjiang. At the same time, he taught at the local Tatar madrasah and remained in the post of Imam until the end of his days until 1913. Kurbangali Khalidi witnessed how in 1874 Chinese troops captured the city when they suppressed the Dungan revolt there. In 1881, he became the chief judge (kazyi) for local Turkic Muslims. In 1897-1898, he made a hajj, traveling to Mecca from Chuguchak through Omsk, Moscow, Warsaw, Vienna, Budapest, Sofia, Istanbul and Syria.

The works of Kurbangali Khalidi were published. The first work was published in Kazan in 1889 under the name «Tarikh-i Jarida-yi Jadida» («The New Historical Notes»). The composition is devoted to the description of the pilgrimage to holy places, which he accomplished in 1885 from Chuguchak to Eastern Turkestan.

The second work of Kurbangali Khalidi «Tawarikh-i Khamsa-yi Sharqi» («The History of the Five Eastern (Nations)») was published in Kazan in 1910. To write this work, the author needed more than twenty years of dedicated work, careful collection of written and oral sources. Possessing Arabic, Persian and Turkish languages, Kurbangali Khalidi managed to attract a wide range of Eastern written sources for research. To collect the material, he specifically traveled to Kazakh auls, where he studied the public life and everyday life of the population on-site, talked with local residents. At his request, educated local residents provided him with information in written form on various issues that were interesting to him.

«Tawarikh-i Khamsa-yi Sharqi» is also of great interest, as a sample of the literary language, which was used in Kazakhstan at the beginning of the 20th century. This work is written in the Turkic language with numerous inserts and sentences in Arabic, Persian and Turkish languages.

The work of Kurbangali Khalidi is of great importance for the study of questions of history, chronology and genealogy. Noteworthy are the separate chapters of the work devoted to the study of the problem of the ethno genesis of the Kazakh people. Kurbangali Khalidi gives a historical and comparative analysis of information from the genealogical and folk legends of Kazakhs with the information from eastern written sources. The special section contains original information from the life and activities of Kazakh rulers.

The sections devoted to the ethnography and ethnic history of the Kazakh people differs by exceptional details. From the author's information, it is necessary to highlight such data as the settlement of Kazakh tribes, the description of Kazakh customs, rituals and beliefs.

«Tawarikh-i Khamsa-yi Sharqi» is one of the valuable sources for studying the history of Kazakhstan's culture. Kurbangali Khalidi mentions the names of poets, quotes their poems, statements, and describes the historical era associated with their activities. Separate chapters of the book are devoted to the historical and comparative analysis of the Turkic languages, their mutual influences with Arabic and Persian languages. In «Tawarikh-i Khamsa-yi Sharqi» there are various materials on the lexicon of the Kazakh language, samples of oral folk art.

The work contains a wealth of geographic material, including information from travels of Kurbangali Khalidi. His notes on the history of cities, fortifications and large settlements were based, mainly on personal observations and impressions, in conversations with the local population with the use of information from written sources.

All his works testify to the profound knowledge and breadth of the author's interests. Kurbangali Khalidi subscribed for historical literature, magazines and newspapers published in Russia and Turkey. He was familiar and corresponded with the famous historians Riza al-Din, the son of Fakhr al-Din, the editor-in-chief of the journal «Shuro», and Ahmed Midhat, a Turkish scholar and educator.

Kurbangali Khalidi wrote another work, codenamed «Biographical Dictionary» of famous people of his time. The main attention is paid to the scientists and Sufis of Semipalatinsk and Chuguchak. It should be noted that Semipalatinsk was under the control of Tsarist Russia, and Chuguchak under the control of the Qing Empire. In the 19th century, Semipalatinsk became a religious center for receiving Muslim education in East Kazakhstan. Nine madrasahs were actively developing and operating here. The Muslim community of East Kazakhstan was poly-ethnic, the basis were Kazakhs, Sarts, Uzbeks, Shala-Kazakhs, Dungans, Tatars. The population of Semipalatinsk, basically, consisted of Muslims. This work is a valuable source for the spiritual culture of Kazakhs, oral stories that existed in the Kazakh Steppe, were preserved and used by Kurbangali Khalidi without any changes.

In the hand-written book «Muntakhab al-Tawarikh» («Extracting from Stories») Haji Muhammad Hakim-khan (1803-1845), a well-known historian, writer, geographer, traveler and educator, the events are described that took place in East Kazakhstan. «Muntakhab al-Tawarikh» is the most important source on the history of Kazakhstan and Central Asia of the 19th century [7]. The author describes in detail the events that took place in the Khanates of Bukhara, Kokand, and Khiva, Afghanistan. The essay contains detailed information on the travels of Hakim-khan, lasting for seven years.

The city of Shamai (Semey) was the first city during the travel of Khakim-khan through regions that were subordinate to Russia. As Hakim-khan writes, from Shamai to Omsk there were four days of the travel. The city of Semipalatinsk was built by Colonel Stupin in 1718. However, the city, built on the bank of the Irtysh, was repeatedly flooded. Therefore, the city was gradually moved away from the river. Since 1745, the city of Semipalatinsk became part of the Siberian governorate, and since 1782 the city received the status of a district town. In the city on both sides of the river there were customs houses and trading houses. Here, merchants from Central Asia were engaged in trading operations. In 1822, the city of Semipalatinsk entered the newly formed Omsk governorate. The travelers were impressed by the beautiful layout of the city and the wide streets. Hakim-khan was especially astonished by houses, skillfully built of wood. He especially notes the cleanliness and order in these houses, draws attention to the fact that they have windows with large glasses inserted in them.

It should be noted that the Arabic-script handwritten books are important sources on the historical geography of Kazakhstan. According to sources, one can form an idea of the boundaries of Desht-i Qipchaq, its population and the peculiarities of its climate. The information from sources about the Caspian and Aral Seas, information on mineral resources are unique.

Creative investigation of the rich written legacy of the past centuries has an important role in studying the history of spiritual culture of the Kazakhs. Manuscripts in the Persian and Chagatai languages have occupied a special place among other written sources related to Kazakh history. They contain important information regarding different aspects of history of spiritual culture of Kazakhs.

Narrative works describe activities of the Kazakhs who belonged to the Central Asian Sufi orders of Yassaviyah, Kubraviyah, and Naqshbandiyah. Yassaviyah is one of the earliest Sufi tarikats which was founded by Ahmed Yasavi (1041-1167), whose name is linked to the spreading of Islam to the Turkic nomadic environment. Hagiographic manuscripts enumerate

such successors of Ahmed Yasavi as Mansur Ata, Abd al-Malik Khoja, Taj Khoja, Sayyid Ata, Sufi Muhammad Danishmand Ata, Hakim Ata, Zengi Ata, Uzun Hasan Ata, Ismail Ata, Ushak Ata, Sadr Ata, and Almumin Baba.

From the very beginning Sufism had unified the Arab-Muslim culture with the local culture of Central Asia, and thereafter skillfully adapted to culture and traditions of local population. Partially preserving pre-Islamic beliefs under the Muslim banner, the Sufi achieved their goal – spread of Islam’s influence.

The narrative works in the Persian and Chagatai languages reveal Islam’s increasing influence upon the spiritual development of nomadic society. They contain an unusual insight into relations of secular and clerical leaders. They reveal the increasing role of the clergy in cultural and political life of nomads.

Central Asian historical and hagiographic writings contain valuable information on the sacral geography of Kazakhstan. For example, in the historical work of Sharaf al-Din ‘Ali Yazdi «Zafar-name», the construction of the mausoleum of the Khoja Ahmed Yasavi, which together with other sacred places «form the skeleton of our national identity», is colorfully described.

It is said in the work «Zafar-name» that after visiting city of Yasi for the pilgrimage to the tomb of Shaykh Ahmed Yasavi, there was the highest decree of Amir Timur (1370-1405) «to build the highest building over this sacred mazar: its dome must be build in such a way that the inner side in circumference will be one hundred thirty ghaz. Thus, in diameter it must be about forty one ghaz. After the construction, the building must have an appropriate height, the walls and the dome must be decorated with colored tiles, doors should be made of an alloy of seven different metals, in the middle must be built huwz, its surface also must be covered by the alloy of seven metals. Marble stone must be brought from Tabriz and settled on the grave and must be skillfully handled and decorated with unusual carvings. Assign responsibility for the completion of construction on the Mawlana ‘Ubaydullah Sadr. In accordance with this order the construction must been completed within one year» [8].

Represent certain interest and information hagiographic works, narrating about the life of Saints, cult places and sacred objects [2; 9]. The Arabic-script manuscripts contain information about medieval towns that were cultural and spiritual centers of medieval Kazakhstan, its important role in spreading Islam among the nomadic population and the names of Muslim scholars who worked in these cities.

For example, Sayram, a medieval Southern Kazakhstan city, was located on the Great Silk Way. It had three names: Madinat al-Bayda, Isfijab and Sayram. The first name was Arabic. Up to the 13th century the city had been known as Isfijab. Some Oriental sources call it Ispidjab. The city’s area of influence covered the whole cultural area of Arys River and its tributaries and reached the Talas valley to the east. Sayram was the capital city of the district that included such well-known medieval cities as Taraz, Farab, Kulan, Suyab, Shavgar, Sauran, Sygnak, Yangikent.

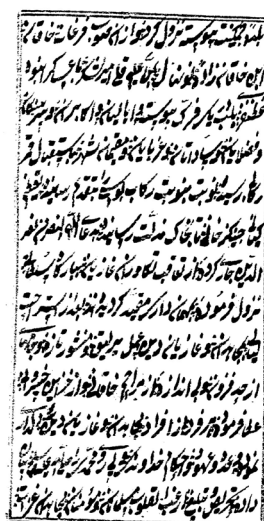
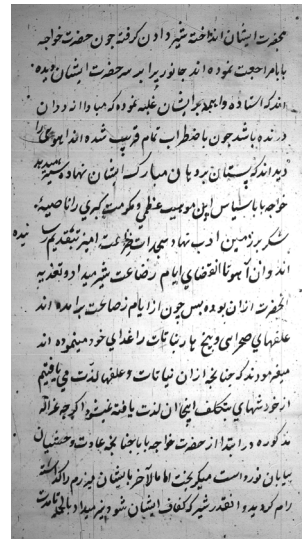
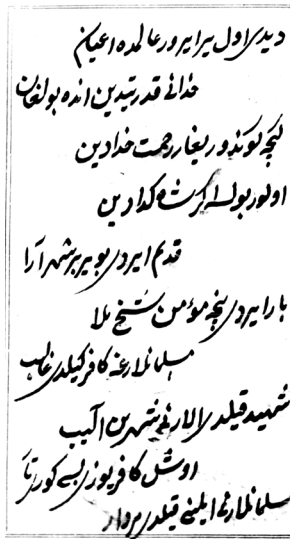
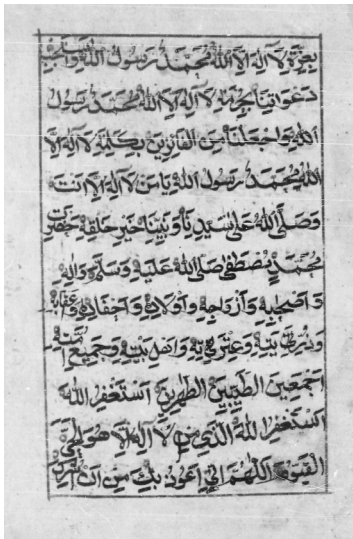
During more than a thousand years of its existence the city of Sayram had been not only a prominent trade centre, but also served as an important strategic point in Central Asia. Sayram was the border city of Samanid dynasty and, just as every other fortified Muslim city, was made up of a citadel, shakhristan (the city itself) and rabat (suburbs). Both shakhristan and rabat were surrounded by walls, had four gates and a number of bazaars, among which was the popular cotton fabrics bazaar.

Akhmed ibn Iakhya ibn Jabir al-Balazuri was the first to write about Isfijab’s Turks and the Arabic conquest of the region in his manuscript «Futukh al-Buldan». Al-Balazuri’s reports are very important in the history of Kara-Khanid Khanate (840 – 1212). According to Kara-Khanid sources, the first ruler of the dynasty, Bilge Kul Kadyr Kagan was engaged in a war with one of the Samanid amirs. According to al-Balazuri, that amir was Nuh ibn Asad (who died in 842). In 840 Nuh ibn Asad launched an attack on against Turks and, having captured Isfijab, surrounded it with a wall that encircled vineyards and farmland. He

appointed a ruler from the local nobility, who established a dynasty of his own. Isfijab was the only city in Transoxania upon which kharaj tax was not levied.

Yaqut ibn Abdullah al-Rumi al-Hamawi wrote in his encyclopedia «Mu'jam al-Buldan» in 1224 that Isfijab was a large city in Transoxania, bordering on Turkistan that had its own district, villages and towns with fertile lands, lots of trees and gardens and irrigation water. One could not reach Transoxania or Khorasan without passing through the border area of Isfijab. That was the reason it did not have to pay taxes. Instead, the money was spent on arms and city improvements.

One of the remaining ancient memorials in Sayram is the citadel that, according to Arabic sources, was in ruins in as early as the 10th century. The citadel is located in the center of Sayram and is a rectangle with long sides facing north and south. There are remains of an old fortress surrounded by a wide moat and earthen walls. The Karaul-Tepe hill towers in the east, with a path to a cavern, now is non-existent, which was going from its top. There are a number of other caverns in Sayram, including the one under Khyzra mosque which is believed to have been a site for prayers.



There are many sacred places in Sayram, although only small heaps of rocks remain in the place of some. Others have been rebuilt. Amir Timur ordered an obelisk to be built at the burial site of Sayyid Khoja-khan Ata, the son of Auliya Ata. Later amir Nauruz Barak Khan built a new stone obelisk that survived to present days.

All the existing mausoleums deserve special attention as reminders of prominent people of different ages, such as Hazrat Abd al-Aziz Baba – one of the first to convert into Islam, Hazrat Sayyid Badr al-Din Ispijabi, Hazrat Mawlana Lutfallakh Sayrami, also known as Baba-yi Mashvarat. He was a student of Hazrat Qazi Bayzavi (died in 1292) and wrote seven books on tafsira, fikh, usul and tarikat.

For many centuries Sayram played a huge role in the spiritual life of the North-Eastern Turkistan. The city, located at the border between settled and nomadic cultures never joined either, but was influenced by both.

Abu Sa'd 'Abd al-Karim ibn Muhammad al-Samani (1113-1167) wrote in his «Kitab al-Ansab» that Isfijab was home to many famous scientists and khadis scholars. He notes Abu 'Ali al-Hasan ibn Mansur ibn 'Abdallah ibn Ahmed al-Mu'addib al-Mukri' al-Isfijabi, who passed on khadis recorded from al-Khasan ibn Ali al-Maydani al-Samarkandi and Muhammad ibn Yusuf al-Samarkandi.

Out of Sayram came Akhmed Yasavi, and his parents and close relatives are buried there. Yasavi is credited with spreading Islam among the Turkic nomads. His teachers included Arslan Bab, Khyzr, Shihab al-Din Sukhravardi and Abu Yusuf Khamadani.

Among all manuscripts that describe the spread of Islam among nomads the one that deserves a special note is the text named «Tazkira-yi Uwaisiya» that is listed in the Bodleian Library under the code Pers. 54. A detailed study of this text by an unknown author and its translation into Kazakh would help us learn more about the activities of Uwaisiya Saints, many of whom were born in Sayram.

Their leader, Khoja Muhammad Sharif, who also came from Sayram, was very popular among the people of Kashgar in the 16th century, led the Uwaisiya order and had the title of Hazrat the Great Khoja. His life is covered in the text by unknown author named «Tazkira-yi Khoja Muhammad Sharif». He was a spiritual mentor and an advisor to Chagatai ruler Abd al-Rashid Khan. He lived in Yarkend and died there in 1565. The Saint was buried in Besh-Arik, near Yarkend.

Some texts have unique references to Nakshbandiya, Yasaviya and Kubraviya tarikats who lived in Central Asia and promoted their teachings among nomadic Kazakhs and Kyrgyz. Certain texts are biographies of Jakhriya-yi Sultaniya tarikat that worked in Turkistan and nearby nomadic areas and contain unique information important for assessing the role of their Saints in the political life of Central Asia.

References

1. Nazarbayev N.A. Vzglyad v budushcheye: modernizatsiya obshchestvennogo soznaniya. Ofitsial'nyy sayt Prezidenta Respubliki Kazakhstan, 12 Aprelya 2017. // www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy_gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (Date of access: 19.04.2017) (Nazarbayev N.A. Course towards the future: modernization of Kazakhstan's identity. Official site of the president of the Republic of Kazakhstan, April 12, 2017)
2. Tulibayeva Zh.M. Persoyazychnyye istochniki po istorii kazakhov i Kazakhstana XIII – XIX vv. – Astana: ENU im. L.N. Gumileva, 2006. – 256 s. (Tulibayeva Zh.M. Persian-language sources on the history of Kazakhs and Kazakhstan of 13th – 19th centuries. – Astana: L.N. Gumilev ENU, 2006. - 256 p.)
3. Arabograficheskiye istochniki po istorii Kazakhstana: Fond Instituta vostokovedeniya Akademiinavk Respubliki Uzbekistan. Astana: Izdatel'stvo Natsional'nogo tsentra arkhografii i istochnikovedeniya, 2013. – 154 s. (Arabic-script sources on the history of Kazakhstan: The Fund of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. Astana: Publishing house of the National Center of Archeography and Source Studies, 2013. - 154 p.)
4. Tulibayeva Zh.M. The Khivan sources on the history of Kazakhs and Kazakhstan. – Otan Tarihy, 2015. – No. 4. – P.110-116.
5. Beysembiyev T.K. Kokandskaya istoriografiya. Issledovaniye po istochnikovedeniyu

Sredney Azii XVIII – XIX vv. – Almaty: Print-S, 2009. – 1263 s. (Beisembiev T.K. Kokand historiography. Research on the source study of Central Asia of the 18th – 19th centuries. – Almaty: Print-S, 2009. - 1263 p.)

6. Tulibayeva Zh.M. Sochineniya Kurbangali Khalidi kak istochnik po istorii i dukhovnoy kul'ture kazakhov Yugo-Zapadnogo Altaya. Arheografiya zhane derektanu ulttyk ortalygynyn Khabarlary. – Astana, 2014. – No. 1. – S. 32-41. (Tulibaeva Zh.M. Kurbangali Khalidi's works as a source on the history and spiritual culture of the Kazakhs of the South-Western Altai)

7. Muhammad Hakim Khan. Muntakhab al-Tawarikh. Selected History. – Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2006. –Vol. 2. – 716 p.

8. Sharaf ad-Din Ali Yazdi. Zafar-name. Podgotovka k pechati, predisloviye, primechaniya i ukazateli A.Urunbayeva. – Tashkent: “Fan”, 1972. – L. 294a. (Sharaf al-Din Ali Yazdi. Zafar-name. Preparation for publishing, foreword, notes and indexes of Urunbaev.A. – Tashkent: “Fan”, 1972. – F. 294a.)

9. Traktat o Sayrame. – Astana: Izdatel'stvo Natsional'nogo tsentra arheografii i istochnikovedeniya, 2007. – 59 s. (Tractate on Sayram. - Astana: Publishing house of the National Center of Archeography and Source Studies, 2007. – 59 p.)

Ж.М. Төлебаева¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының
бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д.
Алматы қ, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨЛКЕТАНУ МЕН КИЕЛІ ЖЕРЛЕР ГЕОГРАФИЯСЫ АРАБОГРАФИЯЛЫҚ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНДА

Түйін

Мақалада «Туған жер» және «Қазақстанның рухани қасиетті жерлері» («Қазақстанның киелі географиясы») атты бағдарламалар бойынша Қазақстанның тарихи қасиетті орындары туралы, оларға байланысты аса қызықты фактілер мен оқиғаларды сипаттайтын кейбір арабографиялық қолжазбалар зерттеледі. Көне заманнан бастап қазіргі заманға дейін жеке қалаларымыз бен аймақтардың тарихынан саналуан және маңызды мағлұматтары бар арабографиялық жәдігерлердің басым көпшілігі әлі де зерттелмей отырғандығы көтеріледі.

Түйінді сөздер: Қазақстан тарихы, Қазақстан киелі географиясы, арабографиялық деректемелер, рухани қазына.

Тулибаева Ж.М.¹

¹Главный научный сотрудник Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н.
г. Алматы, Казахстан

КРАЕВЕДЕНИЕ И САКРАЛЬНАЯ ГЕОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА В АРАБОГРАФИЧЕСКИХ РУКОПИСЯХ

Резюме

В рамках практической реализации программы «Туған жер» и программы «Духовные святыни Казахстана» («Сакральная география Казахстана») были рассмотрены некоторые арабографические источники, содержащие сведения о сакральных исторических местах Казахстана, описывающие наиболее интересные факты и события, связанные с ними. Большая часть арабографических памятников, которые содержат разнообразные и значительные сведения по истории отдельных наших городов и регионов с древних веков вплоть до Новейшего времени, всё ещё остаются не исследованными.

Ключевые слова: История Казахстана, Сакральная география Казахстана, арабографические источники, духовные ценности.

ТАРИХ ТОЛҚЫНЫНДА В ПОТОКЕ ИСТОРИИ IN THE STREAM OF HISTORY

ӘОЖ 950(574:571.1) «12/17»

Ф.М. ШАМШИДЕНОВА¹

¹Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, т.ғ.к.
Алматы қ, Қазақстан

ТОБЫЛДЫҢ ТӨМЕНГІ БОЙЫНДАҒЫ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ САЯСИ-ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ

Аннотация

Мақалада Тобылдың төменгі бойын мекендеген найман, меркіт, онғұт (уақ) тайпаларына сипаттама жасалған. Автор қытай, моңғол, орыс, түркі деректері негізінде олардың орналасуы, әкімшілігі, діни наным-сенімдері, саяси тарихына талдау жасайды.

Этимологияларға түсіндірме беріп, уақ тайпаларының шекарадағы әскери тапсырмаларды орындап отырғанын айқындап, уақтардың билеушісі Алақұс тегіннің тарихи тұлғасын көрсеткен. Наймандардың шаруашылығына, меркіттердің саяси тарихына салыстырмалы талдау жасап, 1182 жылы моңғолдардың меркіттермен соғысқанын, 1208 ж. оларды Ырғыз аңғарына дейін қуып, ол жердегі құмандармен бірігіп моңғолдарға қарсы тұрған. Мақалада династиялық некелердің елшілік байланыстағы орны көрсетілген.

Түйін сөздер: тайпа, соғыс, моңғол, гурхан, көш-қон, дін, мөр.

Тобылдың төменгі бойын түркі тайпалары мекендегені туралы тарихи деректерді саралай отырып, дәйекті түрде көрсету біздің ғылымдағы міндетіміз деп санаған жөн. Тобылдың төменгі бойын найман, меркіт, онғұт (уақ) тайпалары мекендеген.

Наймандар туралы алғашқы мәлімет VIII ғасырдағы деректерде Байкал көлінің оңтүстігіне қарайғы жерлерде мекендегендері туралы жазылған. IX ғасырдың ортасына қарай найман тайпалары Орхоннан Тарим және Қара Ертіс өлкесіне көшіп келген. VII ғасырға қарай наймандарда ұлыс құру ахуалы пісіп жетіліп, нәтижесінде хан басқарған дербес мемлекет құрылды. Жаңадан құрылған конфедерацияның құрамына мына сегіз тайпа енген: найман, татар, хатагин, салжиут, мергіт, дербет, ыбрат, тайжиут.

Лев Гумилевтің өзі наймандарды моңғолша сөйлейтін түркі тілдес халық деп есептеді [1, 142-б.]. IX-XII ғғ. Найман ұлысы Моңғол үстіртінде болып, «Найман» деген терминнің өзі моңғолша болғандықтан моңғолға жатқызып жатады. Бұл кезде Алтайдан Инь Шаньға дейінгі аралықта орналасқан елдің шекарасы болмағандықтан көшпелі халық еркін түрде орын ауыстырып қоныстанып жүрді. Түркі тайпаларының бір бөлігі біздің жыл санауымыздан әлдеқайда бұрын батыстан шығысқа, ал біздің заманымыздың VII-VIII ғасырлар аралығында қайтып шығыстан батысқа жосыды [1, 53-б.]. Осы кезде көптеген түркі тайпалары Моңғол үстіртінде қалып қояды. Соның ішінде наймандар да болған. Байқап қарасақ, наймандар моңғолдардан бұрын өз ұлысын құрып Алтайдағы түркі топтарының қатарында болған, сондықтан географиялық орналасуына қарай ұлтын анықтау мүмкін емес, алғашқы кезде олар «найман» деп аталмаған. Көптеген тайпалар «басмылдар» деп аталып, трансэтностық жағдайда өмір сүрді [2, 53-б.].

Қидандардың Ляо династиясы кезінде жазылған «Ляо-ши» дерегінде «найман» атауы айтылады. Моңғолдың Юань династиясы кезінде Ляо тарихы толығымен құрастырылып бітеді. Ол 110 цзюаньнан (бөлімнен) тұрады [3, 15-б.]. Осы Ляо династиясы кезінде сегіз оғыз тайпаларының одағы, яғни найман тайпалары өмір

сүрген найман тайпаларының одағы XII ғ. бірінші жартысында Елюй Дашы бастаған кидандардың Жетісу жеріне кетуіне байланысты айтылады [2, 46-б.]. X ғасырдың соңында Солтүстік Қытай, Тангут, Моңғол территориясындағы барлық тайпалар Қиданға бағынған кезде «найман» атауы пайда болған, ал IX ғасырдағы тарихи жазбаларда сегіз оғыздар жөнінде айтыла қоймайды. Қазір ойраттар мекендеген Сегіз өзен бұрын наймандардың мекені болғандықтан, «найман» атауы «сегіз» немесе «Сегіз өзен елі» деген мағына береді [2, 65-б.].

X-XII ғасырда наймандар Ляо империясына вассалды тәуелділікте болып, оның батыс аймағында, яғни Шығыс Қазақстан мен Батыс Моңғолияның жерлерінде өмір сүрген. Жетісуда Қарақытай мемлекеті құрылғаннан кейін найман иеліктері солардың жерімен көршілес болған. Рашид-ад-Дин наймандарды көшпелі тайпалар екенін сипаттай отырып, олардың бір бөлігі таулы жерде қоныстанса, енді біреулері қыратты жерлерде қоныстанғанын жазған [4, 136-б.].

Халық бір-біріне жақын тұрғандықтан қандай да бір дәрежеде бір-біріне ықпал етеді, басқа мәдениетті, дәстүрді қабылдайды, кейде тіпті басканың ықпалына түсіп, ассимиляцияланады. Этникалық ерекшеліктердің біртіндеп араласуы, тіпті ассимиляция үрдісінде нақты грация болады. Өтпелі формалардың көпшілігін шекаралық аудандары толтырады. Этникалық белгілердің араласуы кейде тіпті кең болғандықтан, шекараға жақын жатқан қай халыққа нақты топ жатқанын анықтау қиынға соғады.

«Этникалық шекара» деген термин тек XIX ғ. аяғында кең тарады. Белгілі славян этнографы, археолог, лингвист Любор Нидерле осы термин арқылы жинақталып орналасқан халықтың облыс шекарасын түсінді [5, 16-б.]. Ол этнолингвистикалық топтардың таралу шекарасын жаппай бір ұлт жайғасқан территория шекарасы болған тар шекарадан айырмашылығын көрсетті. Бұл бөлудің негізінде қандай да бір территориядағы нақты халықтың саны мен алатын орны жатты.

Нидерле этникалық шекараларды тілге байланысты бөлді, өйткені тіл бірден көзге түседі, ол халықты жақындастырады не алыстатады. Кейбір этногеографтар терминологияға мән бермеген, шекара линиясын анықтауда нақты болған жоқ. Мысалы, Киппен, Риттих (1885), Галкин (1876).

Деректерге қарағанда, XI ғасырда наймандар шығыстан батысқа қарай Селенге және Орхон өзендерінің жоғарғы ағыстарынан Тарбағатайға, солтүстіктен оңтүстік шығысында Танну-Олдан Алтай тауларының шығыс сілемдеріне дейінгі аумақты алып жатқан. Наймандардың батысында Ертіс өзендерінің алқаптарын мекендеген қаңлылар, Солтүстік Ертіс-Енисей өзендерінің аралығында қоныстанған қырғыздар, шығысында керейттер мен меркіттер көршілес орналасқан. Олардың әрқайсысымен қарым-қатынас жасап, тығыз байланыс орнатқан.

Ә. Марғұлан археолог ретінде наймандардың қалалары жөніндегі мәліметтерді ұтымды жүйеледі. Наймандардың қыстаулары Ертістің бас жағында, Алтайда, Шыңғыстауды, Қаракорымда, Ақ Ертіс, Қара Ертіс, Көк Ертіс бойында болған [6, 139-б.]. Найман қалаларын Марғұлан Рашиден мен Марко Поло еңбектері бойынша талдаған. Найманның әскері Он ханды Исақ Моңғол Алтайда тұрған орталық қаланың түбіндегі Некен – усун қыстағында атып өлтіреді, ал екінші астана қалалары Бөріқатар өзен бойында орналасқан Хара – Хото қаласы болды [6, 139-б.]. Моңғол дәуіріндегі наймандардың қирап қалған Оңтүстік Алтайдағы қаласының бірі – Ақбалық. Сұлтандар мен бектер осы Оңтүстік Алтай іргесіне келіп, аң аулайтын жердің шеті осы [6, 139-б.]. Наймандардың тағы бір қирап қалған қаласы Шамбалық Шам өзені бойында, Ертіске таяу жерде орналасқан, ал Найман – Сум қаласы Найман ұлысының әкімшілік орталығы болған [6, 140-б.]. Бұл қаланың күйреген орнын дүнгендер басып алған. Жоңғар тауының төңірегінде несториан ықпалымен Тарса-Кент қаласы салынған. Сөзак қаласына таяу жердегі ол қала орнының қалдығы «Тарса-Төбе» деп аталады. Ол Қаратаудың теріскейінде сақталған, ал Қиялық болса наймандардың

Алакөлге жақын орналасқан қаласы еді [6, 140-б.]. Наймандардың орналасу жағдайын Ховорс та жазған [7].

Ә. Марғұланның осы тайпалар жөнінде ғылыми түрде жүйелеп салыстырмалы талдау жасаған дүниесі – олардың жазулары еді. Моңғол дәуірінің алдында жазуды қадірлеген тайпаларға Ә. Марғұлан наймандар мен керейлерді жатқызады [6, 136-б.]. Мұхаммед Ұндышақ, М. Қашғари, В. Бартольд, И.Н. Березин және әйгілі бітікшілердің жазуға байланысты ой-тұжырымдарын ұтымды түрде теріп алып, өзінің ғылыми пікірі мен топшылауларын жасаған. Аталмыш тайпалардың ішінде наймандардың жазу мәдениеті өте ертеден басталғанын ескеру қажет. Олар соғда-түрік жазуынан кейін ойғыр жазуын пайдаланған. Абакан өзені бойынан Орхон жазуы табылған, ал ол ертедегі түркі үрдісімен Билге (Бұқа хан) ханның өмірбаянын суреттейді [2, 68-б.]. XII ғасырда Найман ұлысында әдеттегі құқық қолданып, іс қағаздары мен құжаттар ойғыр жазуында жүргізілген [2, 68-б.]. Мұхаммед Ұндышақтың айтуынша, Алтын Орда тұсында әр тайпаның адамдары ойғыр жазуын, кейіннен араб жазуын білуге міндетті болған [6, 136-б.]. В.В. Бартольд Сахрада тұратындар араб жазуынан гөрі ойғыр жазуына ерекше ден қойған. XIV-XVIII ғғ. хандардың сарайында бітікші абыздары болғанын сол кездегі тарихи құжаттар толығымен дәлелдейді. Ә. Марғұлан осы құжаттардың біраз тізбегін көрсете отырып, қазақша әдемі жазылған хаттың бірі Найман елін басқаратын Әбілпейіс Әбілмәмбет ұлының хатын атай отырып, онда Семей мен Аягөзде сауда ісін күшейтіп, халықтың мұқтаждық ісін жоғары көтеруді сұрағаны айтылған, ал мұндай білгіштердің ойларының кейбір нұсқалары И.Н. Березин хрестоматиясына енген дейді [6, 136-б.]. Оның ішінде Найман басшыларының Омбыға жазған хаттары да бар. Атақты бітікшілер Алтай мен Ертіске қоныстанған наймандар мен керейлер ортасында да көп болған. Әлишер Навоидің өзі бітікші әдемі жазатын бақсылардың ішінде наймандар мен керейлердің болғанын көрсетеді [6, 137-б.].

Найман ұлысында және ордада мемлекетке қызмет ететін адамдар - шербилер, іс қағаздарын жүргізіп отырған қызмет адамдары еңбек еткен. Іс қағаздары ұйғыр жазуымен жазылып, ханның мөрімен бекітіліп отырған. Осылайша наймандардың тайпалық бірлестігі өзінің ішкі әлеуметтік байланыстары жағынан күрделі болып, көп жағдайда қатты мемлекет құрудың алғышарттарын дайындап берді. Мұндай мемлекеттік құрылымның жүйесін Шыңғыс хан барлық түркі және моңғол тектес тайпаларды біріктіруде өзі де ұстанды. Себебі, наймандарда мемлекеттің орталықтанған түрі өмір сүрді. Дегенмен отырықшы халықтардың құрылымдарымен салыстырғанда, оның елеулі айырмашылығы бар еді. Қалай десек те Найман ұлысы мемлекеттің бастапқы типіне жатағын.

Найман ұлысының шаруашылық жағдайына келетін болсақ, олар негізінен көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Сондықтан найман тайпалары жыл бойы бірнеше рет бір жерден екінші жерге мал жайылымы үшін көшіп отыруға мәжбүр болған. Көшу ұзақтығы жергілікті жердің ерекшеліктеріне және мал санына байланысты өзгеріп отырған. Қыс айларына жем-шөп әзірлемегендіктен көшіп-қону бағыттарын реттеп, қысты күндері малға шөбін оңай тауып жейтін, қар жұқа түсетін аймақтар таңдап алынды. Көшіп-қону мен тұрақтар мал табынының құрамына, жылқы мен қойға бірдей тиімді жайылымдарға тәуелді, соларға байланысты болды.

Зерттеуші С. Козин ашып көрсеткендей көшпелі наймандарды: «...жыл бойы көшіп жүреміз бе? Жылқышыларға жеткілікті жайылым бола ма, әлде өзен жағасына тұрақтанамыз ба? Онда қойшылар жайлы, шүйгін алқаптарды таба ала ма?», - деген тіршілік қамының сауалдары жиі ойландырған [8, 106-б.]. Шаруашылықта қойлардың саны артқан сайын тайпалар жиі көшіп-қонып отырған.

Тарихи деректерде наймандарда көшіп-қонудың екі түрі болғаны айтылады. Бірінші түрі - үлкен топпен көшу, екіншісі - жекелеген отбасыларының өзгелерден бөлініп, аз ғана бірлестік түрінде көшу. Көшпелілер арасында қырқыстардың жиі болып тұруына байланысты оқшауланып, шағын топ түрінде көшу мүмкін емес еді.

Сондықтан үлкен топтарды шағын бөлшектерге бөліп көшіру орын алған. Мал иелері үлкен топтармен көшіп, солармен бірге өмір сүріп, табындарын бөлек ұстанған.

Найман тайпаларының табындарында Рашид-ад-Диннің мәліметтері бойынша жылқы көп өсірілген. Жылқы көшпелі халық үшін көлік, әскерге серік, аңшылыққа жүйрік болып саналды. «Моңғолдың құпия шежіресінде» наймандардың жылқы табындары туралы жазылған. Мүйізді ірі қара мал да көшіп-қонудағы көлік ретінде пайдаланылған. Олар арбалардағы үйлерді тасу үшін жегілген. Қойды ет, тері, жүн үшін ұстаған. Хан ордасында мал шаруашылығының салаларын білетін арнайы адамдар қызмет еткен. Күз айларының соңында, қыстың басында азыққа ет дайындап қойларды сойып, төрт тағанымен қоса қатырып алған. Қысқа ет дайындаудың осындай түрі қазіргі кезде Шығыс, Солтүстік Шығыс Қазқстан аймақтарында өмір сүретін қазақтарда сақталып қалған. Өкінішке орай, найман тайпаларындағы қойдың нақты саны туралы деректерде айтылмайды. Үй жануарларының еті күнделікті тағамға пайдаланылған, оны тек пісіріп қана қоймай, қуырып та жеген. Азық-түліктің негізгілері болып сүт тағамдары саналды. Малды әйелдермен қатар ерлер де сауа берген.

Найман тайпалары бір ғана көшпелі мал шаруашылығымен шектелмей, аңшылықпен айналысып, аң-құс атып, балық аулаған. Саяхатшы, жаһангер Рубрук: «Итак, охотой они добывают себе значительную часть своего пропитания», - деп жазған [9, 69-б.]. Наймандарда аңшылықтың екі түрі дамыған: жеке дара және қоғамдық. Бүркітпен аң аулау тайпа өкілдерінің қызықтау, демалудың түріне жатты. Аңшылық ләззат алудың шырқау шегі болды. Деректерде тазы итпен жасалатын аңшылық жайында жиі айтылады. Мұның өзі найман тәрізді көшпелілердің аңшы болғандығынан хабар береді.

Наймандардың баспаналарына келетін болсақ, наймандар тез жиналып, жылдам тігілетін киіз үйлерде тұрды. Сондай-ақ, дөңгелекті арбалардың үстінде киіз үйлер тігіліп, олар бір жерден екінші жерге өгіздердің күшімен әкелініп отырған. Рубрук өзінің жол жазбаларында осы дөңгелекті арбаларды сипаттап, олар жөнінде көп жазды. Арбалар үйлерді жылжытуда, сондай-ақ, жүк тасуда пайдаланылды. Кезінде өзін дөңгелекті арба теңестіре отырып Шыңғыс хан Ван ханға былай жеткізуді бұйырған: «Мы с тобой, что две оглобли и кибитки, когда сломается одна, быку не сvezти кибитки, мы с тобой «что две колеса у кибитки» сломается, одной ей не сдвинуться» [9, 70-б.]. Демек, дөңгелекті арбалардың көшпелі наймандардың күнделікті тұрмысы мен шаруашылығы үшін аса қажетті құрал болғандығы айқын байқалады. Дөңгелекті арбалар сегіз-оғыз тайпаларының шаруашылығының дамығандығын, әлеуметтік қатынастардың жетілгендігін дәлелдейді.

XI-XII ғасырдың бас кезінде наймандар белгілі бір бағыттар мен жолдар бойынша көшіп-қонған. Бұл жайында өз кезегінде Рубрук былай деп баса айтқан: «... у кочевников всякий начальник знает, смотря по тому, имеет ли он под своей властью большее или меньшее количество людей, границы своих постбищ, а также, где он должен пасти свои стада зимою, летом, весною и осенью. Помимо этого, им приходилась заботиться еще и о местах для охоты, особенно для облавной» [9, 71-б.].

Наймандар сонымен қатар әр түрлі үй кәсіпшілігін дамытып, көшпелі шаруашылыққа қажетті бұйымдарды, еңбек құралдарын дайындады. Киіз басып, белдік, айыл-тұрман, киіз үйдің кереге, уықтарын, күйме, арба, ыдыс-аяқ жасады. Әсіресе, жаугершілік жорықтар әрі көшпелі мал шаруашылығы үшін ер тоқым, ат әбзелдерін, садақ пен оғын, найза және тағы басқа қару-жарақ дайындады.

«Юань-шидің» 149-цзюаньінде батыс қидандармен Шыңғыс ханның әскерлері шайқасқаны айтылса, ал Күшлік пен моңғол қолбасшысы Жебенің қақтығысын тек Әбілғазы ғана «Түрік шежіресінде» жазады. Плано Карпини «екі таудың арасында тар аңғарда» шайқас болып, моңғолдар мен қара қидандарды ойсырата жеңгенін айтады. В.В. Бартольд болса Плано Карпини мәліметтерінің ақиқаттығына күмән келтіріп, яғни моңғол жаулаулары жөнінде онда нақты емес, шалағай мәліметтер көп

деп есептеп, сондықтан біз ұрыс даласы қайда болғанын білмейміз дейді [10, 469-470 бб.]. В. Бартольдтың пікірінше, Әбілғазы Рашиденнің мәтінін дұрыс түсінбеген, яғни моңғолдар шайқасты бастамастан бұрын Күшлік қашып кетеді [10, 469-470 б-б.]. Батыс қидан қалалары моңғолдарға бірден берілмеген, қақпаны тек Хасымай Күшліктің басын көрсеткеннен кейін ғана ашқан. «Юань-ши» бойынша қара қидандардың 30 мыңдық армиясын 1214 жылы талқандаған, ал «Синь юань шиде» оны 1219 жыл деп жазған [11, 23-б.].

Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Нисавидің «Сират ас-султан Жалел ад-Дин Манкубирти» («Сұлтан Жәлел-ад-дин Манкубиртидің өмірінің сипаттамасы») деген еңбегінде найман патшазадасы Күшліктің қызметіне қатысты фактілер баяндалады. Нисавидің бұл шығармасы француз және орыс тілдеріне аударылған [12]. Автор тарихи оқиғалардан гөрі дипломатиялық қарым-қатынасты, әкімшілік жұмыстарды баяндайды.

Наймандардың көсемі Күшлік Қидан мемлекетінде бүлік жасаған. Батыс Қидандар мемлекетіне қидандар қалай келген деген сұрақ осы жерде заңды түрде туады. 1203 ж. күзде Жеджээр қаласында (Толы мен Керулен аралығында) керейтер талқандалып, олардың көсемі Ван хан шекарадағы найман қарауылымен кездескенде өледі [8, 141-б.]. Керейтердің қалдықтары Хотанға дейін жеткен. 1203-1204 жж. қыста моңғол тайпаларымен билік үшін күрестегі Темучиннің соңғы ірі қарсыласы найман тайпалық одағының көсемі Таян хан Жамуха бастаған жаджираттарды, наймандарды, татар, керейт, добран, катакин, салджуиттер, ойраттар мен Тохтоа-бек бастаған меркіттердің күшін жинайды. Таян хан бастаған қол 50-55 мың адамға жетеді, ал Темучин оған қарсы 45 мыңдық атты әскерімен шығады. Әрине, Таян-хан тәжірибелі де ұйымдасқан моңғол қолынан сескенеді, бірақ өзінің ұлы Күшліктің табандылығымен шайқасуға бел байлайды. Г. Е. Грумм-Гржимайлоның айтуынша бұл шайқас 1204 ж. болған [13, 177-б.]. Наймандар жеңіліп, жараланған Таян-хан келесі күні қайтыс болады. Күшлік Алтайға қашып, ағасы Бұйрықтың қолына барып тығылады. Осылайша оның батысқа жолы басталып, ақыры, Шу өзені бойына келіп тоқтап, Күшлік өз әкесінің ісін жалғастырмақшы болып, Шыңғыс ханмен қарсы күресте моңғол тайпаларын топтастыруға тырысады. Алайда Моңғолияның шетіне қуылып, Си Ляо мемлекетіне тап болады. Д'Осонның есептеуінше ол Бешбалық пен Кучу арқылы қашқан [14, 109-110-бб.].

Күшліктің Батыс Ляо мемлекетіне қалай келгені жөнінде Жувейни екі аңызды айтады. Оның бірінде Күшлік гурханға өз еркімен келсе, екіншісінде қидан әскерлері оны тұтқынға алған. Екінші аңыз Рашиденде қосалқы түрде дәлелденеді, яғни Күшлік гурханның ордасына келгенде жақын адамдарының бірін Күшлік деп, ал өзін ат айдаушы (Куталчи) ретінде көрсетіп, босағада отырады да, Күшлік болған кісі гурханның алдына барады. Гурбасу (гурханның әйелі) шығып Күшлікті көріп «Неге оны ішке кіргізбедіңдер?», – деп сұрайды. Осыдан кейін оны ішке кіргізгенмен гурханның эмирлері ренжиді. Гурбасу гурханның бәйбішесі болған, одан туған Кунку деген қызы бірден Күшлікке ғашық болады. Үш күн өткеннен кейін оған қызды береді. Кунку өктем қыз болғандықтан оған буктак кигізгенін жаратпайды, оның орнына Қытай әйелдерінің салты бойынша никсэ киеді, ал Күшлікке христиан дінінің орнына пұтқа табынуды қабылдатқызады [15, 180-б.]. Қалай болғанда да Күшлікті гурхан Чжұлху жақсы қабылдаған, тіпті оны өз ұлындай көріп, онымен туыстық қатынаста болғаннан кейін оның даңқын арттырады. Гурхан да қалған наймандарды вассалдарға қарсы күреске пайдаланбақшы болған болу керек. Әскер жетіспегендіктен ол Күшлікке наймандар мен меркіттердің әскерлерін көндіруді тапсырып, оларды қару-жарақпен, ақшамен қамтамасыз етті. Оған Шыңғыс хан әскерінен қашқан меркіттердің басшысы да қосылып, жері қарақытайлардың үлес жерімен кеңейді, олжаға деген үміт жаңа бандаларды өзіне тартты [14, 109-110-бб.].

Күшлік Батыс Қидан мемлекетінің, гурханның әлсіз жақтарын бірден байқап, шығыс жағындағы аға князьдар көтеріліс жасағанын, Таян ханның бектері, ескі

қызметшілер әлі де тығылып жүргенін естиді және ол әкесінің қалған әскерлерін жинаса, онда гурханның иелігіне ие боламын деп ойлайды [16, 41-б.]. Көтерілістер мен бүліктен қорыққан гурхан Хорезмшахтан көмек сұрайды. Өз кезегінде Күшлік те Мұхаммедтен көмек сұраған әрі кейбір мәліметтер бойынша Күшлік пен Мұхаммедтің одағы мына шартқа негізделген: батыс жағынан сұлтан гурханға барады, ал Күшлік шығыстан барып, жаулап алады. Гурханның иелігінен сұлтанға Алмалық, Хотан, Қашғарды береді, егер Күшлік үлгерсе, оған да сол иеліктен олжа тиеді [16, 41-б.].

Тарихи әдебиетте моңғол шапқыншылығы алдындағы Орта Азиядағы тарихи жағдайды талдағанда қара қидандар мемлекетіне аз көңіл бөлінген. Деректер негізінде мұсылман тұрғындарының қидандармен өзара қарым- қатынасы, Күшліктің исламды қудалауы, халық наразылығын қатаң түрде басып тастауы сипатталып, тек қысқаша ғана моңғол әскерлерінің мемлекеті басып басып алғаны айтылады. Ал Күшлік ханның Ляо гурханы Жилугуға келіп, абыройға ие болуы жөнінде В.В. Бартольд XIII ғ. басында қарлұқтардан жеңілген қара қытайлар жаңадан күш жинап, қуаттанған Күшлікті әдейі көмекке шақырды деп есептесе [10, 10-б.], ал, екінші пікірдегі деректерге қарағанда Күшліктің жеке басына байланысты болғанын төменде көрсетеміз.

Соңынан қуып келе жатқан жауын жеңу жолында Күшлік кіммен болса да одақтасуға дайын еді. Тағдыр тәлкегі осындай жағдаймен Жилугумен Күшлікті осылай бірлестіріп, екеуі одақтасып жауға қарсы аттанады. Енді Күшлік Еміл, Қойлық, Бесбалық жерлерінде қоныстанған тайпаларын жинауға бел шешеді. Жилугу Күшлікке қол жинауға қару-жарақ береді, ал Күшлік тактикалық жәрдем көрсетіп, оның Самарқанд пен Бұхар жорығына көмек ретінде әскерлерін береді. Күшлік-Жилугу одағы арқасында 1210 ж. Самарқандты Жилугу өзіне қайтарады. Шегінген Ала-ад-дин есін жиған соң, Жилугуді қуып жетіп, Талас өзені бойында шайқасады. Алайда бұл шайқас ешкімнің де пайдасына шешілмеген, өйткені қарақытайлардан гөрі мұсылмандар хорезмшахты қолдайтынын байқатты. 1212 ж. Күшлік Гурханның негізгі қолын қоршауға алып, Жилугуді биліктен бас тартқызуға мәжбүр етті. Осылайша қара қытай билігі құлап, оның орнына Күшлік хан билік жасайды. Жилугу тағдыры не болды десек, оған Күшлік тимеді, ресми қабылдауларда Күшлік өзін оның бас уәзірі ретінде ұстады.

Күшліктің билікке келуі Батыс қидан мемлекеті тарихының шешуші кезеңінің бастамасын көрсетеді. Өйткені бұл кезде ол ішкі қайшылықтардың және Орта Азия халықтарының Қидан билігін құлату жолындағы күресінің нәтижесінде күйзеліп, сыртқы саяси оқиғалардан (гуридтермен, Хорезмшахпен, т.б. соғыс) ірі сәтсіздіктерге душар болған тұс еді. Сонымен бірге найман көсемінің ішкі және сыртқы саясаттағы әлсіздігі де әсер етті. Нақ Күшлікке оны құлатуды тағдыр жазды. Жергілікті халық Күшлікке жаулаушы жауыз ретінде қарады, өйткені мемлекеттің жері соғыстар мен бақталастық жанжалдардың нәтижесінде тоз – тозы шыққан еді. Мемлекеттің батыс шекарасында Хорезмшах, шалғайдағы шығысында Шыңғыс хан Күшліктің жауы күшейіп тұрды. Бұл кезде Шыңғыс хан Солтүстік Қытайды жаулап алған еді, сондықтан Хорезмшах Мауреннахрдағы соғыстарын аяқтай отырып, Қытайға жорықты армандаса керек, осы себептен де болар жолына көлденең тұрған Күшліктің мемлекетімен соғысудың кілтпанын іздеді.

Осындай жағдайда Күшлік өзін қабілетсіз саяси қайраткер ретінде көрсетті. Сондықтан өз ықпалын нығайтып, қара қидан мемлекетінің бұрынғы шекарасын қалпына келтіру үшін ол батысқа бірнеше жаулау соғыстарын жүргізді. Ол Хорезмшахқа біз біріккеннен кейін бұл елді бөліп алуымыз керек деп хабар жібереді, ал бұған жауап ретінде Хорезмшах шекараға жапсарлас жатқан жерлерге шабуыл жасап, Ибн ал-Асирдің айтуынша Шаш, Ферғана, Испиджаб, Касан және оның айналасындағы қала тұрғындарына қаладан шығып, мұсылман облыстарына қосылуға бұйрық беріп, ал қалаларды қиратқан [17, 75-76-бб.]. В. Бартольд моңғол шапқыншылығы кезінде бұл жерлердің соншама бос қалғанына сене қоймайтынын жазады [18, 128-б.]. Шынында

да, 1221 ж. қарашада бұл жерді жүріп өткен Чпн Чунь Сайрам мен басқа қалаларды айта отырып, олардың бос қалғаны жөнінде ештеңе айтпайды [19, 34-б.].

1221 ж. моңғолдардың чжучжэндермен соғысы Шыңғыс ханның көңілін Орта Азиядан басқа жаққа бұрғандықтан, Күшлік осыны пайдаланып, өз жағдайын күшейтуге тырысып бағады. Күшлік бірнеше рет Алмалық ханы Озарға қарсы жорық жасап, оны аң аулап жүргенде қолға түсіреді де, өлтіруге бұйрық береді. Бірақ өзінің патшалық құруына деген қауіпті мұсылман қозғалысынан көрді. Екі-үш жыл бойы ол Қашғар жақты жаулап, оның тұрғындарын өзіне бағындырды. Хотанды алып, оның халқын исламнан бойын аулақ ұстауға шақырып, не христианды, не будданы таңдауды ұсынды. Осы кезде Күшлікке бас имам Алай-уд-дин Мохаммед келіп исламды қорғап сөйлейді, сонда Күшлік хан ашуланып, оны ұстатып, мектебінің есігіне керіп қойғызады да, барлық мұсылмандардың соңына түсіп алады [14, 111-112-бб.]. Мұсылман жолымен құдайға мінажат етуге тиым салынады. Күшлік өз әскерлерін мұсылмандардың үйіне күзетке қойып, халықты ислам дінінен ығыстырып отырған. Жувейнидің жазбасы бойынша Күшлік басқа наймандар сияқты христиан дінін ұстаған, алайда кейін әйелінің ықпалымен буддизмді қабылдаған. Осы будда дінін қабылдауы Күшлікке болашақта кесірін тигізгенін тарих дәлелдеді. Оның діни саясатын мұсылман қауымы қолдаған жоқ. Тіпті моңғолдар келгенде оларды қуана қарсы алып, Күшлікке қарсы бас көтерген тұстар да болған. Сондықтан кей жағдайларда ол осылайша саяси мүмкіндігінен айрылып отырған.

Күшліктің Хорезмшахпен күресі жөніндегі хабар «шығыстан христиандарға көмекке келетін Давид патша» туралы қауесет тудырып, бүкіл Еуропаға таратты [11, 104-б.]. Епископ Яков де Витри 1221 ж. жазылған хаттарында Хорезмшахпен жауласқан Бағдад халифының тырысуымен несториан патриархы арқылы Давид патшамен келіссөз жасамақшы болып, Орта Азияға елші жібереді.

Шыңғысхан болса өзінің ескі жауынан ұрлап алған астындағы тақтан бейбіт түрде ләззәт алуын қалаған жоқ. 1211 ж. Хубылай ноян қолының Жетісудың солтүстік жағымен Күшлік мемлекетіне басып кірмекші болған алғашқы қадамы моңғолдардың жеңілуімен аяқталса керек [11, 104-б.]. Хондемирдің айтуынша, Шыңғыс хан олармен соғысты бастап, бір рет өзі де қашқан [20, 19-б.]. 1212 ж. Күшлік Шыңғысханда кеткен ата кегін қайтару үшін дайындық жорығын жасайды. Алмалыққа шабуыл жасап, оның билеушісі Өзарды өлтіреді. Сөйтіп өз жауын ашықтан-ашық сескендіріп, асығыс қадам жасады. Ал бұл кезде Іле өңіріне моңғолдың Тоғучар бастаған қолы жетіп, Күшлік Іле бойымен шегінуге мәжбүр болады. Қашғар мен Хотанды бағындырып, қара қытайлардың шығыс бөлігі Күшліктің қолына өтеді. Осыдан кейін Шыңғыс хан Тоғучар мерген бастаған қолды Моңғол мен қара қытай шекарасына орналастырады.

1218 ж. Шыңғыс хан Күшлікке қарсы Жебе ноян бастаған 20 мың қол жіберіп, Жебе әркім өз дінінде қалып, ата-бабаларының жолымен жүруге болатынын айтқан. Қашғардың тұрғындары сол сағатта-ақ көтеріліс жасап, Күшлік әскерлеріне соққы береді. Күшліктің өзі Бадахшанға қашады. Әбілғазының айтуынша, Чепе ноян оны талқандағаннан кейін, Күшлік аздаған адамдарымен қашады, қалғандарын Чепе ноян қырып – жойып, оның отбасын тұтқындап, құлдыққа айналдырып, Күшліктің соңына түсіп, оның нөкерлерін жояды, ал Күшлік үш адаммен Бадахшанға, Сарыкөл аңғарына қашады, ақыры, алдынан шыққан екі атты қуған адам «үш адаммен қашып бара жатқан адам мына жаққа кетті» деп жолды көрсетеді [21, 83-84-бб.]. Чепе ноян мұны білгеннен кейін олардың соңынан қуып, Күшлікті ұстап, басын шабады, сөйтіп ханның сыйлық алған. «ЮОань–шиде» Жебе өз иеліктерінде Күшліктің басымен жүріп өтуге рұқсат берген, сонда Қашғар, Жаркент, Хотон сияқты қалалар моңғолдар жақындағанда-ақ беріле салғаны жазылған [22, 20-б.]. Бұл Жувейни мен Рашиденнің Шығыс Түркістан тұрғындарының көтерілісі туралы мәліметтерін растай түседі және Батыс Қидан мемлекетінің толығымен күйрегенін көрсетеді. Егер Әбілғазыға сенсек, бұл мемлекет Шыңғыс ханға қарсылық көрсеткен орталақтың бірі. Күшлік болса Шыңғыс ханға жау

болған моңғол – татарларды өз айналасына жинаған. Шыңғыс ханның өзі осы жағынан өзіне үлкен қауіп деп есептеп, патшалығының біржағына қауіпті жауы келгенде, алыс жорыққа шығуға болмайды деп есептеп, Қытайға жорығын артқа шегіндіреді [21, 83-б.].

«Юань-шидегі» мәлімет бойынша Күшліктің үшінші ұлы әкесі батысқа қашқаннан кейін көп ұзамай қайтыс болады. Император Да-лу Найман мен моңғолдардан тығылып, Шыңғыс ханның үшінші әйелінің тәуелділігіне енеді. «Юань-шиде» бұл оқиғаның уақыты көрсетілмеген, дегенмен Да-лу Найманның 1205 жылы туғанын ескерсек, ол 1217 ж. болған. Сонымен қатар моңғолдардың Күшлікпен және қара қидандармен соғысы айтарлықтай ұзақ болған, сондықтан ең жоқ дегенде бір шайқас болғаны сөзсіз деп топшылауға болады. Ақыры, Плато Карпинидің мәліметіне жүгінсек, наймандар қара қытайлар сияқты біз жүріп өткен екі таудың арасындағы жерге көп адам жиналып императорға бара жатқанда шайқас болып, наймандар мен қарақытайларды моңғолдар жеңіп, олардың көпшілігі мерт болады, қалғаны құлға айналады [9, 38-б.]. В.В. Бартольд сияқты зерттеушілер Әбілғазы Рашиденнің «Жылнамалар жинағындағы» «моңғолдар шайқасты бастамастан Күшлік қашып кетті» деген жерін дұрыс түсінбеген және Әбілғазыдан басқа ешкім осы шайқас жөнінде жазбағанын айтады [23, 56-б.]. Осы жерде шағын талдау жасасақ, Рашиден жинағынан шайқас мүлдем болған жоқ деп түсінбеу керек. Тек Күшлік шайқас басталғанша қашқан, сөйтіп қара қидандар мен наймандардың біріккен әскерлерін жеңілуге әкелген деп пайымдауға болады. Әбілғазының мәліметі Рашиденнің келтірген фактісімен онша сәйкес келе қоймайды. Ол Чепе ноян оны талқандаған соң, Күшлік біраз адамдарымен қашты, қалғандарын Чепе жойып, олардың отбасын тұтқынға алып, құлға айналдырды да, Күшліктің ізіне түсті [21, 83-84-бб.].

Моңғол әскерлерінің алға қарай жылжуын қара қидандардың Хорезммен жүргізген ұзаққа созылған күресі жеңілдетті. Хорезмшах Мұхаммедтің ұлы Желал ад-Дин Манкбурн оларға шығыстан соққы беріп, қорқытып тығылғандарына Қытайдың шеткері аймағынан пана іздеуі қажет екенін айтты [12, 45-б.]. Күшліктің өлімінен кейін билеушінің қазынасы жеңімпаздар қолына түсе қойған жоқ.

Осылайша Батыс Қидан мемлекеті өзінің өмір сүруін тоқтатады. Шайқастар кезінде олар бірнеше иеліктерге бөлінесе керек. Кейбір тайпалар бұл кезде Си Ляо территориясынан миграцияны бастайды. Мысалы, Мұхаммедтің моңғол әскерімен соғысы кезінде қарақытай тайпаларының кейбір рулары қарсыластар жағында соғысқан. Моңғолдар тұсында Чин-Темір жоғары жағдайға ие болған, Рашиденнің айтуынша ол онгуттардан шыққан, алайда Жувейни бойынша дегенмен, ол қара қидан ішінен шыққан [4, 200-б.]. Осыған байланысты В.В. Бартольд ол онгуттар елінде тұрған қарақытай болған, бұл елге ол білім алумен қарыздар деп көрсеткен [10, 482-б.].

Қытай деректерінде Күшліктің мерт болған жерін «Памир тауының Вахан саласының Дараз тау қойнауы», - деп жазған [2, 89-б.]. Күшлікті жеңген Жебе осы жеңістің белгісі ретінде Күшліктен қолға түсірген бір мың сәйгүлікті Шыңғыс ханға тарту етсе, Күшліктің қызы Әлбикені Шыңғысханның кенже ұлы Тулуйға әмеңгерлікке беріледі [2, 89-б.]. Сөйтіп, Найман ұлысының Шыңғыс ханға қарсы он төрт жыл бойы жүргізген күресі осылай аяқталып, Найман ұлысы жеңіледі. Күшлік тарапынан бұл моңғол-татар шапқыншылығына қарсы жүргізген азаттық күрес болды десек артық айтпаймыз. Алғашқы кезде найман хандары өз мүмкіндіктерін асыра бағалады, сондықтан жеңілді. Олай болмағанда З. Қинаятұлы айтқандай, Моңғол үстіртін моңғолдардан бұрын наймандар дүр сілкіндірер ме еді? [2, 89-б.]. Бұл жерде Шыңғысхан дұрыс тактика ұстай білді, наймандардың күшін де бағалады, сондықтан оған қарсы шабуылға мұқият дайындалды. 1204-1218 жж. Шыңғысханның наймандармен болған соғысы нәтижесінде Шыңғыс ханның даңқын арттырып, жеңіске деген үлкен сенім ұялатты, ал наймандар болса өз ата жұртынан басқыншылық соғыстың нәтижесінде жан-жаққа босып кетті. Найман ұлысын құлатқаннан кейін Шыңғыс хан батысқа қарай нық қадаммен шабуылын бастайды.

Күшлік үнемі Шыңғыс ханмен қарсыласу шайқасымен жауап берген ер жүрек, айбарлы да ажарлы адам болды. Қытай және парсы жазбаларында Күшлікті алып тұлғалы, сұлу, қаһарлы адам болғаны, «жын шайтандарды қойша қосақтап сауғызып, сүтінен қымыз ашыттырған» деген аңыз да айтылады, сондықтан оны Күшлік немесе «айбынды әмірші» деп тегін аталмаған [2, 83-б.]. Найман ханы Күшлік жеңілсе де, Шыңғысханға соғыссыз беріле салмаған, ат жалында небір шайқастарда жүріп шынықты, шыңдалды. Найман ұлысының лайықты көш басшысы бола білді. Он төрт жыл бойы Шыңғыс ханға қарсы ұлт-азаттық күрестің басында болды. Күшлік жеңілді деп біз оның ерлігін, ұлы алдында атқарған миссиясын жоққа шығара алмаймыз. Әрине, кез келген істе кемшілік болады, сол сияқты моңғолдар да Күшліктің осал тұстарын білді, соны дөп басты әрі жауын жоғары бағалады, аңғалдық жасаған жоқ, сондықтан Шыңғыс хан жеңді.

В.В. Бартольдтың мәліметтерінше наймандардың қирап қалған қаласының бірі - Шамбалық. Шам өзені бойында Ертіске таяу жерде тұрған. Онда негізінен найман, меркіт, үңгіт тайпалары тұрған [10, 272-б.].

Тобылдың төменгі бойында мекендеген келесі ірі тайпаның бірі - меркіттерді Әбілғазы шежіресінде «меркітті кейде мекрит деп атайды, бірақ бәрі - бір сөз. Шыңғыс хан заманында ол елге бас болып жүрген Тоқта бекі деген еді. Ол үнемі Шыңғыспен жауласып өтті. Бір рет Шыңғысханның үйін шауып, қатынын олжалап кетті, тағы да бір рет далада далада жалғыз жүргенде Шыңғыс ханның өзін ұстап алып, құнын төлетіп босатты» [24, 40-б.]. Осы сияқты ұлыс дәрежесіне де көтерілген бекрін тайпаларын мекрин деп те атайды.

Удуит-меркіттердің төрт тармағы бар: уйкур, мудар, тудаклин және джиюн. Бұл тайпаның әскери күш-қуаты мықты болған. Рашиден меркіттерді моңғол тайпасының бір бөлігіне жатқызады [25, 114-б.]. Олар Шыңғыс хан және Он ханмен шайқасқан.

Л. Гумилев меркіттерді этникалық тобы белгісіз тайпаға жатқызады, яғни меркіттер, мүмкін түріктер, мүмкін моңғолдар, мүмкін самодийліктер болуы керек дейді [1, 390-б.]. Келесі бір еңбегінде автор Саян тауларының солтүстік алқаптарында көптеген «орман халықтары» тұрған, олардың ішінде Обь остяктарымен туыстас угорлар, енисейлік кеттерге жақын палеоазиаттар, түркілер мекендегенін айта отырып, өздерін құпия ұстаған меркіттерден самодий реликтілерін көруге болатынын айтқан [11, 411-б.]. Демек, меркіттер тайгаларда өмір сүрген. Меркіттердің қалдығы телес, телеут, керей, башқұрт, торғауыт ішінде кездеседі. XIV ғасырда меркіттер ұрпағы моңғолдар деп аталды, оғанға дейін моңғол құрамына енбеген [11, 411-б.].

«Ляо мемлекетінің тарихында» Мэй-Ли-Зи немесе үш Меркіт тайпа бірлігі туралы 1096 жылы алғаш рет айтылады [3, 7-б.]. Егер Шыңғысханның жиырма екінші атасы Бөрте Чино 1096 жылдары өмір сүргенін еске алсақ, Меркіттер Моңғол үстіртін ертеден-ақ мекендеген тайпа екендігіне көз жеткізе аламыз [2, 98-б.]. Моңғол тарихшылары Меркіт ішінде «Хаад Меркіт» (немесе «хан Меркіт») атты тайпа болуын Меркіттердің ертеде өзіндік ханы бар ел болған деген қорытындыға келеді [2, 99 б.].

1201 ж. татар, ойрат, найман, меркіт одағы құрылып, оған тайчуит, сальжиут, катаған, дурбэн, икирас деген бес моңғол руы енген. Олар конфедерация қағидатын ұстап, Жамуханы гурхан етіп сайлайды [11, 483-б.].

1182 жылы моңғолдар меркіттермен соғысқан, ал 1208 ж. оларды Ырғыз аңғарына ығыстырған. Ол жерде мекендеген құмандар меркіттерді жаман қарсы алмаған, өйткені екі тайпа бірігіп моңғолдарға қарсы тұрған. 1216 ж. моңғолдар меркіттердің қалдығын жойып, құмандармен соғысқан [26, 483-б.]. Бұл жерде айта кету керек, Шыңғыс хан меркіт, керейт, наймандарды жойып, «бүкіл халықты жалғыз өзім билеп», «мен... тәңірге сыйынған мемлекеттерді әділет жолына бағыттадым және барлық халықты өз қол астыма енгіздім» десе де, меркіттер мен наймандардың ізін қуып шайқасатынын білген жоқ, екінші рет оларды 1208 жылы Ертістің жағасында талқандаған.

Байқалдан, одан кейін Ертістің жағасынан қуылған меркіттер мен наймандарды 1209 ж. ұйғыр индукиттері талқандаған, өйткені олар ұйғырлардың иеліктерін басып

өткен болатын [27, 172-б.]. Сөйтіп, бұл тайпалар бөлініп, меркіттер қыпшақтарға қосылып, қазақ даласына кетсе, наймандар Жетісуға қара қытай иеліктеріне қосылған. Меркіт әмірлерінің бірі Токтай Күшлік әскері құрамына Имэл, Қиалық шекарасына жеткен кезде қосылған [28, 318-б.]. Меркіттердің Кулик деген басшысы да деректерден белгілі [28, 336-б.].

Рашид-ад-дин меркіттердің жеңілуін 1217 ж. сиыр жылына жатқызады, ал бұл кезде моңғол әскерін Субудай мен Тохучар басқарған, Жошы да осы жорыққа қатысқан [15, 435-б.]. Бұл оқиғалардың болған жылдарына шығыстанушы ғалым В. Бартольд талдаған болатын. 1215-1225 жж. оқиғалардың хронологиясын Рашид-ад-дин дұрыс көрсетпеген дейді [23, 436-б.]. Ол мәтінде доңыз жылын (1215 ж.) тастап кеткенін айтады [12, 436-б.]. Мауераннахрды жаулауды 1221 жылына жатқызған, ал ол деректер бойынша 1220 ж. болған [23, 436-б.]. Жувейнидің мәліметіне қарағанда Жошы қырғыздарға жасаған жорығы кезінде меркіттерді талқандаған [23, 436-б.]. Ал Рашид-ад-дин бұл жорықты 1218 жылға жатқызған. Меркіттердің қырғыздарға қашуын деректермен дәлелденбеген. Несеви хорезмшахтың билігінің соңғы оқиғаларымен таныс болған, сондықтан ол 1218 ж. болған жорықты одан да ерте уақытқа жатқызуы мүмкін емес. Бұл жөнінде нақты дерек жоқ, сондықтан сұлтанның Торғай облысына жасаған жорығы 1215/16 жылы қыста болды деп мойындау керек, оның моңғолдармен қақтығысы 1215 жылы жазда болған [23, 436-б.].

Несевидің айтуынша, сұлтан 60 мың әскерімен Ырғыз жағасына дейін барғанымен, мұз басқан өзеннен ары өте алмаған. Мұз түскен кезде Мұхаммед судан өтіп, шайқас даласында меркіттерді жеңген, ал осы шайқас алаңын Жувейни Қайлы және Кимач өзендері аралығы деп көрсетеді [23, 436-б.]. Жараланған бір мұсылманнан сол күні шайқас болғанын білген. Жошы мен басқа моңғол әскер басшылары мұсылмандармен шайқасқа түскісі келген жоқ, өйткені Шыңғыс хан оларды тек меркіттерге қарсы жіберген болатын. Сұлтан болса барлық дінсіздерді өзінің жауы деп есептейді, сондықтан шайқасуын талап етті; екі әскери құраманың оң қанатынан сол қанаты күшті болды; мұсылмандардың оң жақ қанатын Хорезмшахтың үлкен ұлы Желал-ад-дин басқарды, ол әскерін ойдағыдай аман сақтап қалды. Моңғолдар да бой бере қойған жоқ, олардың ер жүректілігін көріп ашық далада сұлтан шайқасуға бел бумағаны белгілі еді [23, 437-б.].

1216 жылы Шыңғыс ханның назары батысқа ауып, ол жаққа қашқан жауын қууды Жошыға тапсырады. Бірінші жорық бұл кезде наймандарға емес, өздерінің бір кезде одақтасы болған меркіттерге қарсы бағытталады. Меркіттерді моңғолдар өз жерінен Байкалдың шығысындағы жерлерге қуған [29, 841-б.]. Одан кейін олар қазіргі қазақ даласына орын тепкен. Шайқас осы даланың батыс жағында, қазіргі Торғай облысы жерінде болған. Бұл шайқаста меркіттер жеңіледі. Осыдан кейін моңғолдар Хорезмшахқа жорық жасаған. Ол өз алдына бөлек әңгіме.

600 хижра тышқан жылында (1203-1204 жж.) Шыңғыс хан меркіттердің билеушісі Токтай бекке және басқа көптеген тайпаларға, Таян хан жеңілгеннен кейін онымен бірге қашқан тайпаларға қарсы жорыққа аттанған. Олар жолда уваз-меркіт деген тайпасына, оның басшысы Дайр-Усунға жолығады [4, 149-б.]. Бұл тайпалар Тар мұрын өзенінің жоғары жағында орналасқан еді. Соғысты қаламаған Дайр-Усун өзінің қызы Құлан-хатунды Шыңғысханға әкеп, сыйға тартады. Меркіттерде Шыңғысханмен соғысатындай улағтары, яғни жылқылары, малдары жоқ еді. Шыңғысхан оларды жүздіктерге бөліп, әрқайсысының басына басшыларды – шихнэлерді тағайындады, өздерін обоздарда қалдыруды бұйырады [4, 149-б.]. Шыңғысхан кеткеннен кейін, олар қайтадан көтерілді. Обозда қалған Шыңғысханның біраз адамдары меркіттермен шайқасады. Сөйтіп моңғолдар бәрін тартып алып, жеңеді, меркіттер қашып кетуге мәжбүр болады.

Шыңғыс хан Дайкал-қорған бекінісінде удуит-меркіттерді, мудар, тодолин, раджун деген тайпаларын қоршауға алып, жаулап алады, өзі кері қайтады. Токтай өз ұлдарымен бірге жеке иелігі, әскері бар Бұйрық ханға қашады. Ал Дайр-Усун басқарған

уваз-меркіттер екінші рет көтеріліс жасап, Селенги өзені бойындағы Караун-капчал бекінісіне келіп қоныстанады. Шыңғыс хан оларды басу үшін оң қанатының басында тұрған Борагул-нойон мен Чимбайды жібереді. Бұлар меркіттерді басып алады.

Рашид-ад-динде «Бұдан бұрын айтылғандай соғысқан, көтеріліс жасаған, сол кезде өлтірілген Тоқтай бектің меркіттер мемлекетін жаулап алу» деген тарау бар [4, 149-б.]. Онда былай деп жазылған: «Жылан жылында 604 хижра жылында (1208 ж. қаңтар-ақпан) Шыңғысхан Тангут облыстары мен қырғыздарды жаулап алғаннан кейін бұл жерлердің әмірлері оған бағынды... Жолда қарауылдар мен алдыңғы қатардағы әскерлер Кутука-бек басқарған ойрат тайпаларына тап болады. Бұл тайпалардың соғыс жүргізуге, қарсылық көрсетуге күші жоқ еді, сондықтан олар беріліп, Шыңғысханға жол көрсетіп, кенеттен оны Тоқтай-бекке, меркіттер билеушісіне және Кушлук ханға, оның ұлы Таян ханға алып келеді, олар екеуін де үй-ішімен қоршап, дүние-мүліктерін, мал-жайларын талан-таражға салады. Шайқас кезінде Тоқтай өледі, ал Күшлік біраз адамдарымен қашып шығып, Қара-қытай гурханының жеріне барып тығылады; гурхан оны ұлым деп қарсы алып, біраз уақыттан кейін қызын оған тұрмысқа береді» [4, 151-152-бб.].

Онгуттар IX-XIII ғғ. Шыңғыс хан мемлекеті тұсында белгілі болған. Оны моңғол, қытай, түркі деректері дәлелдейді. Орта ғасырда қытай тарихшылары шығыстағы көшпелі халықтарды ақ, қара, тағы татарлар деп үшке бөлген. Гоби шөлінің түскейінде, қытай қамалын бойлай қонған көшпелілер ақ татарлар деп аталған. Олардың басым көпшілігі түркі тілді онғұттар (шато ұрпақтары) болатын [1, 109-б.]. Бұлар аз да болса өркениетке жеткен. Жібектер киім киіп, кәрлен және күміс аяқ-табақтан ауқаттанатын, қытайша сауатын ашып, Конфуций философиясын оқып үйренген, билік мұра болып берілетін көсемдері болған [1, 109-б.].

«Онгут» атауының өзі X ғасырдан белгілі. X-XII ғғ. бұлар моңғол жерінде қоныстанса, XVI-XVII ғғ. Тобылдың төменгі бойына көшіп, қазақ халқының ішіндегі уақ тайпаларымен тамырлас болған ру екенін білгеніміз жөн.

М. Тынышпаев уақтар тарихта айтылмайды, өзбек, ноғай, башқұрт, қырым және қазан татарлары арасында да кездеспейді дей отыра, бұл атауды Саратов қаласындағы 9 шақырым жерде орналасқан Увек тауының атымен байланыстырады [30, 21-б.]. «Уақ» - ұсақ-түйек, аралас деген мағына береді деп те пайымдаған. Автор бұл жерде Орта жүзге енген уақтардың саны аз екеніне байланысты айтса керек. Бұл топшылаумен келісу қиын. Біз бұл атауды түсіндіруде Әбілғазыға сүйендік. Қытай билеушілері түрік халқының ішінен бірнеше жамағатқа: «Сіздер қорғанның қақпаларын сақтасаңыздар, біз сіздерге жыл сайын керек-жарақтарыңызды беріп тұрайық», - деп ұсыныс жасағанда түріктер мұны қабыл алып, қақпаны күзететін болды. Бұл жұмысқа ұл-қыздарын да салған. Бұл күзетшілерді онкүт деп атады [2, 37-б.]. Моңғол тілінде онкүт дегендегі т – ның мағынасы түрік тіліндегі шы – мен мағыналас. Қақпаны қорғаған кісілерді онкүт деді, қақпашы дегені болар [2, 37-б.].

Шыңғыс хан заманында онқұттар төрт мың үйдей болатын, бектерінің аты Алақұш тегін еді. Шыңғыс хан Қытайға жорық жасарда Алақұш тегінге «маған бағынсын» деп кісі жіберді, ол ханға қарсы келмей бағынды. Шыңғыс хан Қытайға аттанғанда Алақұш тегін әскерімен оған қосылды, қорғанның қақпаларын ашып, Шыңғыс ханмен бірге Қытай жеріне барды [2, 38-б.].

«Ер Көкше» жырындағы
Уақ ұлы Қамбар екен,
Қамбар ұлы Ер Көкше,
Ер Көкше жас екен,
Жас та болса бас екен.
Он сан ноғай бүлгенде,
Орманбет хан өлгенде... - ,

деп басталатын жолдарына қарасақ, Ер Көкше ноғайлы тұсындағы батыр екенін дәлелдейді [31, 51-б.].

Ә. Марғұлан, Н. Мыңжан уақтарды ертедегі онгуттар деп санаса, ал мұны одан әрі нақты дәлелдеген З. Қинаятұлы.

XII ғ. басында уақтардың билеушісі Алақұс тегін болды. Оның билігі Шыңғыс хан тұсына сай келгендіктен, моңғолдармен әскери қарым-қатынаста болып, осы Алақұс тегін тұсында тарихта ұлыстық дәрежеге жеткен мемлекет болмаса да белгілі бола бастады. Рашид-ад-диннің айтуынша, бұл кездегі уақ түтінінің саны төрт мыңға жеткен көрінеді. [15, 140-б.]. Уақ тайпалық бірлестігі Алтын ханның шекаралық әскери тапсырмаларын орындап отырған. «Моңғолдың құпия шежіресінде» Найманның Таян ханы «Торбығас» деген елшісін онқұт аймағының Алақұс – дігітқұриіне аттандырып, былайша айтқызады: «Күншығыстағы аздаған моңғолдар қыр көрсетуде. Сен оң қол болып аттан. Мен бұл жерден селбесіп, екеуміз сол аз моңғолдың қорамсағын тартып алайық». Бұл сөзіне Алақұс – дігітқұри: «Мен сенің оң қолың бола алмаймын», - деп қайтарады. Сөйтіп, Иоқұнан деген елшісін жұмсап, Шыңғыс ханға былай дейді: «Найманның Таян ханы сенің қорамсағыңды тартып алайық, маған оң қол бол деген екен. Мен оны ұйғармадым. Сондықтан мен сақ болсын деп, сізге кісі жіберіп отырмын Жауға қорамсағыңды алғысбайсың» [32, 120-121-бб.].

Елдік белгісі бар ел ғана көрші мемлекетке қарым-қатынас жасай алатыны белгілі: кез-келген тайпа бірлестігінде қарулы күші болса ғана сол бір жаугершілік заманда мықты мемлекеттің билеушілеріне өздеріне атқосшы ғып, күш құралы ретінде пайдаланады. Моңғол тіліндегі деректерге сүйеніп, тарихшы Зардыхан Қинаятұлы Шыңғысхан 1219 жылы Шенгуйлы он мың атты әскерімен Гун ван Мухулайдың басшылығында шағыс жорығында, Алақұстың ұлы Буяканы тиісті қолымен батысқа аттандырып, уақтың әскери тобының бір бөлігі ата мекенінде қызы Алаға бикенінің басқаруында қалдыруына қарағанда уақтарда ең аз дегенде 10-15 мыңға жуық қарулы жасағы болса керек деген түйін жасайды [2, 184-б.].

Моңғол-татар шежіресіне қарағанда моңғолдар елшіге аттандырған адамдардың қолына «Силван Чэй» («Жарлық елшісі») деген белгісі бар мөр тапсыратын [2, 191-б.]. Мысалы, 1211 ж. Шыңғысхан Цзин еліне қарсы жорыққа аттанар алдында Онгуттар арқылы өтетін жолды алдын-ала реттеу мақсатымен қолында «Жарлық елшісі» мөрі бар адамдарды аттандырады. Жалпы мұндай мөрлердің Ішкі Моңғолия жерінен табылғаны толық дәлелдейді [2, 184-б.]. Елшіге өлім жоқ дегендей, мұндай мөр ұстаған елшілер жолда ешқандай бөгетсіз өткен, әрі аялдама жасаған бекеттерде оларға сый-құрмет көрсеткен.

1219 ж. Шыңғысхан Хорезм жорығына аттанарда інісі Отчигин мен қызы Алға гүнжінің билігіне моңғолдарды тапсыра отырып, Шыңғысхан онгуттарға билік етуді Алға бикеге уақытша сеніп қалдырғанын әдейі сеніп тапсырған мөрі растайды [2, 188-б.]. Тегінде Шыңғысхан династиялық некеге мән беріп «қыз алысып, қыз берісуді» екі ел арасында салынған жол деп есептеген. Династиялық некелер мемлекеттік саясатының мақсатына сай жасалатын. Көшпелілер әлемінде ол келісім-шартқа отырумен де аяқталып жататын.

Шыңғысханның қызы Алға бике уақ тайпасында тарихында едәуір рөл атқарған. Алақұс тұрмысқа шыққаннан кейін бек атанған [15, 141-б.]. «Құпия шежіре» деп Шыңғыс хан «Алға бике деген қызын Онғұтқа береді», - деп дәлелдей түседі [32, 165-б.]. Ал, Рашид-ад-диннің айтуынша Алға бекті Алақұс жасы ұлғайып қалғандықтан, ағасы Найсуйдың ұлы Шенгуй Алтын ханның қолында кепілдікте тұр, соған үйлендірейік деп тілек білдіргендіктен, Алға бек Шенгуйге ұзатылғанын атап өтеді [15, 42-б.]. Ал қытай жазбаларында элиталы әулетінің әдет-ғұрпы бойынша Алға бек уақ дігіт әулетінің Буяншил, Шенгуй, Буяка деген үш мұрагерінде тұрмыста болған. Бұған анықтама жасағанда Алға бек әуелі Алақұс тегінің тұңғыш ұлы Буяншибилмен некеге отырған [2, 190-б.]. 1211 ж. Шыңғыс хан Алтын ханды шапқанда, уақтар оған ақ қорғанның қақпасын ашып берген, ал Алақұс болса шыңғыстарға Алтын хан еліне дейін жүретін жолды көрсетіп береді.

Моңғолдардың Шүршіт жорығында уақтардың ішінде алауыздық туып, Алақұсты ұлы Буяншибелмен бірге өлтіреді. Алғабек болса уақтың дигит хурилығына мұрагер Шенгуй және Алақұстың кіші ұлы Бұяқамен бірге елінен қашып шығып, Юун Ней маңында азып-тозып жүргенде Шыңғыс хан қолымен жолығады. Шыңғыс хан Алақұсқа қарсы көтерілгендердің басын алады. Шенгуй фей фун ван лауазымын беріп, Алға бикені соған үйлендіреді [2, 190-б.]. Уақ тайпаларын енді Шенгуйге басқаруды жүктейді.

1219 ж. Шыңғыс хан Хорезмге аттанарда жас Буяканы өзімен бірге батыс жорығына алып жүреді. Шенгуйге 10 мың жасақпен Цзин мемлекетіне қарсы жорыққа аттандырады. Осы кездері уақ аймағы мен Гоби шөлінің шығысындағы жерлерді Алға бике басшылық жасауды тапсырып, қолына мөр- таңба береді [2, 190-б.]. Өкінішке орай, бұл жөніндегі деректер Қазақстанда жоқ. Осы жорықта Шингуй өледі де, оның ісін ұлы Некудке жалғастыруға тапсырылады. Ол жас болғандықтан, билік анасы Алғабектің қолында болады.

1225 ж. Буяка батыс жорықтан қайтып оралғанна соң, ол Бэй фин уақ лауазымын алған. Ел басқаруды енді соған тапсырды. Көшпелілердің әдет- ғұрпы бойынша Алғабек қайын інісі Буякаға күйеуге шығады. Жоғарыда аталған деректердегі Алғабектің тұрмыстағы өмірінің өзгерістері жөнінде пікірдің әр түрлі болуы да осыдан. Рашид-де, Қадырғали Жалайыр да қытай деректеріне сүйенбеген. Қазіргі кезде тәуелсіздігіміздің арқасында көрші жатқан Моңғолия мен Қытайдың тарихшы оралман ғалымдарының сол елдердің тіліндегі дерекнамаларды аударып, ғылыми айналымға енгізу арқасында Қазақстан тарих ғылымын байытып, бұрынғы шеңберден шығуға үлкен септігін тигізіп жатқанын мойындауымыз керек. Осы екі елдің жазба деректері бойынша Алғабек «Білікті бикеш» мөрімен уақ тайпаларын басқарған [2, 190-б.].

Уақтар да несториан дінін ұстаған. «Юань-ши», «Жами-ат-тауарих», Марко Поло саяхаты туралы жазбаларында уақтар несториан мүридтері болғанын жазған. Несториан дінінде болғандықтан оңғұттар балаларына христианша ат қойған. Мысалы, Антон, Иохан, Маркос т.б. Көпшілігінің фамилиясы Ма немесе Мар болған. Оңғұттар деген атпен Шыңғысханның жол бастаушылары болған. Моңғол шапқыншылығы кезінде оңғұттардың басым бөлігі батысқа ауып кетсе, өз жерінде қалғандары католик дініне сенген. Ол да христианның бір тармағы екені белгілі.

Көптеген зерттеушілер орта жүздегі уақтарды және Кіші жүздегі үңгіттерді байырғы оңғұттардың әулеттері деп санайды. Осы тайпалардың несториан дінінде болуы қазақ тарихындағы ерекше тарихи-мәдени құбылыс деп ойлаймыз. Ол қазақ халқына терең тамыр жая қойған жоқ. Түрлі тарихи, географиялық жағдайға байланысты бірыңғай діни сенімге айнала алмады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Гумилев Л. Қиял патшалығын іздеу. Пірадар Иоанның мемлекет туралы аңызы. – Алматы, 1992. – 250 б.
2. Қинаятұлы З. Моңғол үстіртін мекен еткен соңғы түркі тайпалары: IX-XII ғасыр. – Астана: Елорда, 2001. – 208 б.
3. Ли Ю-дан. История государства Ляо. 1 тетрадь // Е Лун-ли. История государства Киданей (Цидань го чжи) / Перевод с китайского, введение, комментарий и приложения В.С. Таскина; Академия наук СССР, Отделение истории, Институт востоковедения. – М.: Наука, ГРВЛ, 1979. – 607 с.
4. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Т. 1. Кн. 2. – М.-Л.: Наука, 1952. – 300 с.
5. Кушнер П.И. Этнические территории и этнические границы. – М.: АН СССР, 1951. – 278 с.
6. Марғұлан Ә. «Тамғалы тас». Орта ғасырда қазақша тасқа бедерленген белгілері // Жұлдыз. – 1984. – № 1. – 132-146-бб.
7. Howorth H.H. History of Mongols. – London, 1889. – P. 360.

8. Сокровенное сказание: Монгольская хроника 1240 г. под названием «Юань чао би ши». «Юань чао би ши» Пер. С.А. Козина. – М.-Л.: Наука, 1941. – 410 с.
9. Путешествие в Восточные страны Платона Карпини и Гильома де Рубрука. Серия: Путешествия. Открытия. Приключения. – Алматы: Гылым, 1993. – 243 с.
10. Бартольд В.В. Сочинения. Т. 1. – М.: Наука, 1965. – 465 с.
11. Пиков Г.Г. Западные кидани. – Новосибирск: Восточная литература, 1989. – 200 с.
12. Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Нави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина. / Пер. с араб. З. М. Буниятова. – Баку, 1973. – 140 с.
13. Грумм-Гржимайло Г.Е. Тангуты // ИРГО. – Л., 1934. – Т. 66. – Вып. 1.
14. Д’Оссон К. История монголов от Чингизхана до Темерлана. – Алма-Ата: Санат, 1996. – 256 с.
15. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. – Т.1. – Кн. 1. – М.-Л., 1952. – 320 с.
16. Прошлое Казахстана в письменных источниках. – Алматы: Наук, 1999. – 180 с.
17. Материалы по истории киргизов и Киргизии. – М.: Наука, 1973. – Вып. 1. – 240 с.
18. Бартольд В.В. Сочинения. – Т. 5. – М.: Наука, 1968. – 548 б.
19. Кафаров П.И. Путешествие даосского монаха Чан-чуня на запад («Си-ю-цзи» или описание путешествия на запад) // ТЧРДМП. – Спб., 1866. – Т. 4. – С. 28-51.
20. Григорьев В.В. История монголов от древнейших времен до Темерлана. – Спб., 1834. – С. 15-31.
21. Абуль-Гази хан. Родословное древо тюрок. – Казань, 1906. – 120 с.
22. Иванов А. Походы монголов на Россию по официальной китайской истории Юань-ши // Записки разряда военной археологии и археографии императорского русского военно-исторического общества. – ПГ., 1914. – Т. 3.
23. Бартольд В.В. Соч. – Т. 2. ч. 1. – М.: Наука, 1970. – 560 с.
24. Әбілғазы. Түрік шежіресі. – Алматы, 1993. – 120 б.
25. Оскарсон Г., Карпи И., Мариуссен А. Влияние региональных политиков на отраслевую политику // Региональная экономика и социология. – 2000. – № 4. – С. 102-122.
26. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – М.: АСТ, 2000. – 848 с.
27. Кляшторный С.Т., Султанов Т.И. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 376 с.
28. Мұхамед Хайдар Дулати. Тарихи Рашиди. – Алматы: Гылым, 2005. – 330 б.
29. Бартольд В. Чингиз хан (словарная статья) // Энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона. – Т. 38 а. – Спб., 1903. – 520 с.
30. Тынышпаев М. Великие бедствия...(Ақтабан шұбырынды). – Алма-Ата: Жалын, 1992. – 152 с.
31. Батырлар жыры. – Алматы, 1987. – Т. 3. – 220 б.
32. Моңғолдың құпия шежіресі. (XII-XIII ғасырлардағы көшпелілер шежіресі) / Ауд. М. Сұлтанаяұлы. – Алматы: Өнер, 1998. – 224 б.

References

1. Gy'mi'lev L. Qi'i'al pats'alyg'yn izdey'. Piradar I'oannyn' memleket ty'raly an'yzy. – Almaty, 1992. – 250 b.
2. Qi'nai'atuly Z. Mon'g'ol u'stirtin meken etken son'g'y tu'rki tai'palary: IX-XII g'asyr. – Astana: Elorda, 2001. – 208 b.
3. Li'I'y'-dan. I'stori'i'a gosy'darstva Li'ao. I tetrad // E Ly'n-li'. I'stori'i'a gosy'darstva Ki'danei' (Tsi'dan go c'ji') / Perevod s ki'tai'skogo, vvedeni'e, kommentari'i' i' pri'lojeni'i'a V. S. Taski'na; Akademi'i'a nay'k SSSR, Otdeleni'e i'stori'i', I'nsti'ty't vostokovedeni'i'a. – M.: Nay'ka, GRVL, 1979. – 607 s.
4. Ras'i'd-ad-di'n. Sborni'k letopi'sei'. – Т. 1. Кн. 2. – М.-Л.: Nay'ka, 1952. – 300 с.
5. Ky's'ner P.I'. Etni'c'eski'e terri'tori'i' i' etni'c'eski'e grani'tsy. – М.: AN SSSR, 1951. – 278 с.

6. Marg'ulan A'. «Tamg'aly tas». Orta g'asyrda qazaqs'a tasqa bederlengen belgileri // Juldyz. –1984. – № 1. – 132-146-bb.
7. Howorth H.H. History of Mongols. – London, 1889.
8. Sokrovennoe skazani'e: Mongolskai'a hroni'ka 1240 g. pod nazvani'em «I'y'an c'ao bi' s'i'». «I'y'an c'ao bi' s'i'» Per. S.A. Kozi'na. – M.-L.: Nay'ka, 1941. – 410 s.
9. Py'tes'estvi'e v Vostoc'nye strany Plano Karpi'ni' i' Gi'loma de Ry'bry'ka. Seri'i'a: Py'tes'estvi'i'a. Otkryti'i'a. Pri'kli'y'c'eni'i'a. – Almaty: Gylym, 1993. – 243 s.
10. Bartold V.V. Soc'i'neni'i'a. – T. 1. – M.: Nay'ka, 1965. – 465 s.
11. Pi'kov G.G. Zapadnye ki'dani'. – Novosi'bi'rsk: Vostoc'nai'a li'teraty'ra, 1989. – 200 s.
12. S'i'hab ad-Di'n My'hammad an-Navi'. Ji'zneopi'sani'e sy'lтана Djalal ad-Di'na. Per. s arab. 3. M. By'ni'i'atova. – Baky', 1973. – 140 s.
13. Gry'mm-Gri'jimai'lo G.E. Tangy'ty // I'RG0. – L., 1934. – T. 66. – Vyp. 1.
14. D'Osson K. I'stori'i'a mongolov ot C'i'ngi'zhana do Temerlana. – Alma-Ata: Sanat, 1996. – 256 s.
15. Ras'i'd-ad-di'n. Sbornik letopi'sei'. – T. 1. – Kn. 1. – M.-L., 1952. – 320 s.
16. Pros'loe Kazahstana v pi'smennyh i'stoc'ni'kah. – Almaty: Nay'k, 1999. – 180 s.
17. Materi'aly po i'stori'i' ki'rgi'zov i' Ki'rgi'zi'i'. – M.: Nay'ka, 1973. – Vyp. 1. – 240 s.
18. Bartold V.V. Soc'i'neni'i'a. – T. 5. – M.: Nay'ka, 1968. – 548 b.
19. Kafarov P.I'. Py'tes'estvi'e daosskogo monaha C'an-c'y'ni'a na zapad («Si'- i'y'-tshi») i'li' opi'sani'e py'i'es'estvi'i'a na zapad // TC'RDMP. – Spb., 1866. – T. 4. – S. 28-51.
20. Gri'gorev V.V. I'stori'i'a mongolov ot drevnei's'i'h vremen do Temerlana. – Spb., 1834. – S. 15-31.
21. Aby'l-Gazi' han. Rodoslovnoe drevo ti'y'rkov. – Kazan, 1906. – 120 s.
22. I'vanov A. Pohody mongolov na Rossi'i'y' po ofi'tsi'alnyi' ki'tai'skoi' i'stori'i' I'y'an-s'i' // Zapi'ski' razri'ada voennyi' arheologi'i' i' arheografi'i' i'mperatorskogo ry'sskogo voenno-i'stori'c'eskogo obs'estva. – PG., 1914. – T. 3. – 560 s.
23. Bartold V.V. Soc'. – T. 2. c'. 1. – M.: Nay'ka, 1970. – 560 s.
24. A'bilg'azy. Tu'rik s'ejiresi. – Almaty, 1993. – 120 b.
25. Oskarson G., Karpi' I., Mari'y'ssen A. Vli'i'ani'e regi'onalnyh poli'tikov na otraslevy'i'y' poli'tiky // Regi'onalnai'a ekonomika i' sotsi'ologi'i'a. – 2000. – № 4. – 102-122-bb.
26. Gy'mi'lev L. Drevni'ai'a Ry's i' Veli'kai'a step. – M.: AST, 2000. – 848 s.
27. Kli'as'tornyi' S.T., Sy'lтанov T.I'. Letopi's treh tysi'ac'eleti'i'. – Alma-Ata: Ray'an, 1992. – 376 s.
28. Muhamed Hai'dar Dy'lati'. Tari'hi' Ras'i'di'. – Almaty: Gylym, 2005. – 330 b.
29. Bartold V. C'i'ngi'z han (slovarnai'a stati'a) // Entsiklopedi'c'eski'i' slovar Brokgay'za-Efrona. – T. 38 a. – Spb., 1903. – 520 s.
30. Tynys'paev M. Veli'ki'e bedstvi'i'a... (Aqtaban s'ubyryndy). – Alma-Ata: Jalyn, 1992. – 152 s.
31. Batyrlar jyry. – Almaty, 1987. – T. 3. – 220 b.
32. Mong'oldyn' qupi'i'a s'ejiresi. (XII-XIII g'asyrlardag'y ko's'peliler s'ejiresi) Ay'd. M. Sultani'i'auly. – Almaty: O'ner, 1998. – 224 b.

Ф.М. Шамшиденова¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.
г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН НИЗОВЬЕВ ТОБОЛА

Резюме

В статье рассматривается социально-политическое положение найманов, меркитов, онгутов (уаки). Автор на основе китайских, монгольских, русских, тюркских источников анализирует расселение племен в низовьях Тобола, их верования, политическую историю.

В статье дается пояснение по этимологии, выполнение военных задании уаков приграничных районах, автор показывает исторический портрет Алакус тегина. В 1182 году монголы воевали с меркитами, в 1208 г. они оказались в Иргизе, здесь, объединившись с куманами, они воевали против монголов. В статье показана роль династийных браков в посольских отношениях.

Ключевые слова: племя, война, монгол, гурхан, кочевья, религия, печать.

Shamshidenova Fakiya¹

Ch. Valikhanov Institute History and Ethnology, Candidate of Historical
Sciences Summary
Almaty, Kazakhstan

THE SOCIO-POLITICAL SITUATION OF THE TURKIC TRIBES OF THE LOWER REACHES OF TOBOL

Summary

The article deals with the socio-political situation of the Naimans, Merkits, Onguts (Wakies). The author, based on Chinese, Mongolian, Russian, and Turkic sources, will analyze the distribution of tribes in the lower reaches of Tobol, their beliefs, political history.

The article gives an explanation on etymology, the fulfillment of military tasks of Uaks in border areas, the author describes the historical portrait of Alakus tegin. In 1182 the Mongols fought with Merkit, they were driven to Irgiz in 1208, where they united with the Kumans, fought against the Mongol. The article shows the role of dynastic marriages in ambassadorial relations.

Key words: tribe, war, Mongol, gurkhan, nomads, religion, seal.

УДК 94 (4): 94 (5)

Я.В. ПИЛИПЧУК.¹

¹младший научный сотрудник отдела Евразийской степи
Института востоковедения НАН Украины, к. и. н.
г. Киев, Украина

ОТНОШЕНИЯ КРЫМСКОГО ХАНСТВА С АВСТРИЙСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

Аннотация.

Эта статья посвящена отношениям Крымского ханства с Австрийской империей. Длительный период времени в XVI в. Крымское ханство как вассал Османской империи присылало войска к австрийской части Венгрии. Интриги Синан-паши Чагала-заде обусловили переговоры Гази-Гирея II с австрийским кайзером и его протеже - трансильванским князем Жигмонда Батори в течении 1596-1598 гг. С отстранением от командования Синан-паши отношения Гиреев с Османами Гази-Гирей II останавливался на зиму в венгерских городах и принял участие в ряде турецких кампаний в Венгрии. Особенно важной была их участие в кампании 1602, когда благодаря их участию войско Жигмонда Ракоци было побеждено в битве под горой Ротентон. Стоит заметить, что Гиреи после турецко-австрийских войн неоднократно направляли послов в Прагу и Вену. При этом инициатива дипломатических контактов исходила в основном от крымских ханов. Периоды активных дипломатических контактов с Габсбургами прерывались войнами в которых крымцы было вынуждены участвовать как вассалы Османов. В кампаниях 1663-1664 и 1683 гг. они были больше озабочены вопросом получения ясыря чем помощью туркам и совершали глубокие рейды в Словакию, Моравию, Австрию. Гиреи враждебно относились к Кара-Мустафе. Крымцы сыграли заметную роль в успехах турок в 1688-1690 гг. И

благодаря их помощи было одержано несколько побед в Валахии и Сербии. Во время войн XVIII в. крымцы без больших успехов воевали против австрийцев на территории Молдовы и Валахии. Турки использовали их прежде всего как вспомогательные войска заменив ними отряды акынды. Войны против Австрии не вызвали интереса у крымцев и когда Фридрих II Гогенцоллерн предложил Крым-Гирею воевать против Габсбургов, тот привел причины чтобы не воевать. Союз с Пруссией Гиреи стремились использовать против России, а вовсе не против Австрии. Австрийцы в свою очередь во время турецко-австрийской войны 1787-1791 гг. Войну против Гиреев считали второстепенным фронтом.

Ключевые слова: Австрийская империя, Габсбурги, Крымское ханство, Гиреи, Османы, дипломатические отношения, австро-турецкие войны.

Одним из до сих пор малоисследованных вопросов являются отношения Крымского ханства с Австрией. Не можно говорить, что этот вопрос никто не изучал. Посольства крымцев в Австрию исследовала М. Иванич [1]. О крымском посольстве 1655 г. упоминал в своей статье Я. Федорук [2]. Но до сих пор проблема отношениях Крымского ханства с Габсбургами фрагментарноисследована. Заданием данного исследования являлась реконструкция целостной картины отношений Австрии с Крымским ханством.

В кампании турков в Венгрии в 1526 г. крымцы не принимали участия. Они были в качестве вспомогательных войск во время походов в Австрию. Объектами их нападений кроме собственно австрийских земель в 1529 и 1532 гг. были и подвластные Габсбургам венгерские земли. В 1533 г. был заключен договор, который закрепил разделение венгерских земель между австрийцами и турками. Союзником крымцев был правитель проосманской части Венгрии Янош Заполяя. В 1543 г. крымцы помогали Османам во время осады Секешфехервара. В 1566 г. они помогали Сулейману брату Сигетвар. Во время этой войны турки и австрийцы воевали за контроль над Трансильванией. Во время правления в Трансильвании Иштвана Батори (Стефана Батория) в 70-х гг. XVI в. отношения Трансильвании с Крымским ханством были союзными. Жигмонд Батори до перехода на сторону австрийцев также был союзником татар. Татары вторглись в Трансильванию конце 90-х гг. XVI в. [3, р. 29-31; 4, с. 202-206; 5; 6, с. 61-62].

В 1593 г. австрийский посол Э. Лясота сообщал, что хан собирает у Аккермана войско для похода на Венгрию. Они проходили через польские владения и, возвращаясь из похода на Венгрию, проходили через дунайские княжества. В хронике М. Бельского сказано, что перед тем, как вторгнуться в Венгрию, крымцы прошли галицкими землями. И. Бельский писал о том же и указывал, что крымцы помогли туркам взять крепость Рааб. Кроме того, и запорожцы знали о подобных намерениях татар. Особенно активно крымцы помогали туркам во время войны 1593-1606 гг. В 1594 г. в Венгрию вторглось 20-22 тыс. крымцев. Гази-Гирей II принимал участие в осаде крепости Рааб. Они помогали туркам Синана-паши Чагала-заде во время осады Эгера в 1595 г. Значительную роль во взятии города играл Фетих-Гирей. Крымцы зимовали в Венгрии в 1594, 1598-1599, 1602-1603, 1604-1605 гг. Хотя хан Гази-Гирей II получал от султана 30-50 тыс. акче, но этого было недостаточно, и крымцы опустошали венгерские земли [7, с. 40-42; 8; 9, s. 1435-1458, 1711-1719; 10, s. 215-220, 223-226].

Калга Фетих-Гирей взял Эрлау (Эгер) в 1595 г. и спас османское войско, когда австрийцы пробивались к шатру султана. Вместе с турецкими войсками Синан-паши они вынудили христиан бежать. Паша замыслил плохое, предложив ханский престол Фетих-Гирею, провоцируя его конфликт с Гази-Гиреем II. Новопровозглашенный хан успел войти в контакт с Жигмондом Батори. В ярлыке Фетих-Гирея к нему обращались очень вежливо, подобно тому, как обращались к Чингизидам. В 1597 г. Гази-Гирей II не отозвался на просьбу прийти в Венгрию, а также отказывался оказывать помощь султану против бунтовщиков-джезаялей в Анатолии. В 1602 г. крымский хан вернулся

из венгерского похода без санкции султана. Когда возник эпизод с Фетих-Гиреем и обострились отношения с Османами, крымский хан обратился за помощью к Молдове, Валахии, Трансильвании, Австрийской империи, Речи Посполитой и запорожским казакам, и только кардинальное изменение позиции турков по отношению к хану обеспечило участие крымцев в походах против австрийцев в Венгрию. В 1603 г. хан отказался выступить в поход против кызылбашей шаха Аббаса. В 1603 г. Гази-Гирей II сообщал об своих враждебных отношениях с Османами и просил поляков отправлять больше огнестрельного оружия в Крым, от чего Сигизмунд III Ваза удержался. Уже в следующем году, по данным Ибрагима Печеви и Халим-Гирея, хан прибыл в Белград и пребывал в Венгрии. Это была его последняя центральноевропейская кампания. Кампании в Венгрии были сложны. Турки и крымцы терпели потери при осаде Сомбора, и хан отобразил это в своих стихах [11; 12; 13, с. 352-377; 14, s. 125-128; 15, с. 446-462; 16, s. 92-113; 10, s. 236-253; 9, s. 1725-1726, 1728-1743; 17, p. 590, 596; 18, p. 628-631].

После боев под Эгером, как уже выше отмечалось, турки в 1596-1597 гг. решили сменить Гази-Гирея II на Фетих-Гирея. Это обусловило смуту в Крымском ханстве, и Гази-Гирей II вернулся лишь в 1598-1599 гг. Новый везирь Сатырджи Мехмед-паша принял хана у себя. Мирзам и хану была роздана дорогая одежда. После этого турки и татары двинулись из Белграда на Арад. По пути они взяли в осаду крепость Чанад и достаточно быстро ее взяли. Когда турки находились около паланки Делагош вблизи Арада, трансильванцы обратились к везиру с просьбой помирить их с султаном. Тогда же Гази-Гирей II опустошал Трансильванию. Он потом присоединился к турецкому войску. Хан просил во время осады Арада снова пойти в набег на трансильванские земли, но турецкий командующий не позволил этого. Австрийцы тем временем взяли город Буда, а за ним пали Веспрем, Тата, Папа. Трансильванский князь же отвел свои войска в горные крепости. Активность турецко-татарского войска ограничивали постоянные дожди, а потом настали холода. Зимой 1598-1599 гг. крымцы зимовали в Белграде. Татары писали, что осада крепостей это не их обязательство, а вот опустошение христианских земель – это как раз их дело. После зимовки Гази-Гирей II направил войска из Сомбора до окраин Уйвара и захватил там много пленников. Калга Селямет-Гирей же двинулся в набег на Веспрем, Тата, Папа, Полат. Вместе с турками хан осаждал Буду. После нескольких кампаний султан приказал казнить Сатырджи-пашу, что вызвало недоверие со стороны хана, и он хотел самовольно оставить Сомбор, когда к нему прибыл другой командующий, Михаличлы Махмуд-паша с дарами. Летом 1600 г. хан отправил отряд из нескольких тысяч татар на сторону Канижи. 13 октября 1600 г. крымцы перехватили возы австрийцев с продовольствием, которые были направлены к крепости. В 1602-1603 гг. Гази-Гирей II зимовал в Белграде, где встретился с новым турецким командующим Хасан-пашой. Крымцы, правда, зимовали и в других местностях. Так хан прибыл в Печ, а отдельные его отряды были в Сигетваре, Кобане, Мохаче. После этого хан осуществил набег на венгерские территории, которые контролировали австрийцы, но не взял столько добычи как планировал. В 1603-1604 гг. Гази-Гирей II спорил с новым турецким командующим, который хотел указывать крымцам, что им делать. 4 тыс. татар Токтамыш-Гирея принимали участие в осаде Эстергома. В 1605-1606 гг. отряды крымцев и черкесов воевали под Уйваром против трансильванцев Иштвана Бочкаи [19, с. 21-37].

Одним из тех, кто оставил одно из наиболее детальных описаний крымцев, был Джон Смит. Этот англичанин сражался в составе войск Жигмонда Батори против турков и татар в битве между рекой Олт и горой Ротентон в 1602 г. Трансильванцам активную помощь оказали австрийцы. Против европейцев-христиан воевал крымский хан во главе войска из 40 тыс. всадников. Конники Нидерштальта и Мавазо были побеждены войсками противника, татарский военачальник Бей-оглы закрыл облаком стрел небо для воинов Вельтуса и Обедвика. Татары вынудили европейцев отступить за частокол

и штурмовали лагерь христиан невзирая на потери. 1300 или 1400 всадников во главе с графом Мельдричем спаслись бегством. Иные были убиты или попали в плен. Одним из пленников стал Джон Смит. Военачальники Нидерштальт, Мавазо, Вельтус, Зарвано, Бавель погибли в битве [20, с. 15-17].

В 1597 г. Гази-Гирей II попробовал договориться о мире с проавстрийским правителем Трансильвании Жигмондом Батори. В 1599 г. дипломаты австрийского кайзера договаривались с ханом о мире. Они были готовы платить за нейтралитет хана 20 тыс. золотом, а также согласились на признание Трансильвании и Валахии вассалами Крымского ханства. Готовность крымцев пойти на переговоры было обусловлено усложнением отношений Гази-Гирея II с Османской империей. В 1598 г. первое крымскотатарское посольство во главе с Дьёрдем Рацем и Александром Палеологом прибыло к кайзеру. Зимой 1599 г. хана представляли Ахмед-ага, Антоага, Алогози. Дальнейшие три посольства крымцев возглавлял Александр Палеолог. В 1655 г. крымский хан вел сепаратные переговоры с Габсбургами. Ханский дипломат находился на аудиенции у кайзера. О том, кем были главы посольств 1610, 1628, 1640, 1646 гг. неизвестно. Крымское посольство в 1633 г. возглавляли Ахмед-ага, Байрам-ага, Карагёз Хаджи-ага, Муртаза. В 1636 г. послом был Али-ага, в 1643 г. – Байрам-гази [21, с. 40-42; 3, р. 31; 21; 8, р. 284, 289, 298; 24, old. 27-59; 1; 22, с. 226-236]. Юрий Крижанич отмечал, что против немцев крымцы удачно воюют, используя мобильность и легкое вооружение своего войска. Против немцев, которые были вооружены огнестрельным оружием и имели тяжелые латы, татары вели войну таким образом, что они издалека окружают их кругом и все окрестности опустошают. Немцы, вынужденные действовать вследствие голода, оставшии свой хорошо укрепленный лагерь и были ослаблены, не могли оказывать сопротивление татарам [23, с. 69-83].

В 1630 г. к шведам прибыло крымское посольство. Крымский посол Камбер-ага предлагал Густаву-Адольфу выбрать одно из трех направлений (против немцев, поляков или русских). Шведский король выбрал немецкое, то есть австрийское направление. В 1632 г. прибывший в Крым шведский посол Бенджамин Барон встретил теплое отношение со стороны Джанибек-Гирея, который был готов послушаться султана и вместо войны против Сефевидов направить войска в Венгрию против австрийцев. За это хан просил денег. Шведский посол был направлен в Стокгольм вместе с крымским послом Нурали-огланом. В Стокгольме они не застали короля, а шведский риксрод (государственный совет) не стал без короля выносить решения. Крымский и шведский эмиссары двинулись в Германию, где Густав-Адольф оказывал помощь местным протестантам против австрийцев. Но в одной из битв шведский король погиб. А А. Оксеншерн отказался платить крымцам и не считал реальным союз с крымцами [24, с. 320-326].

В 1655 г. крымский хан вел сепаратные переговоры с Габсбургами. Ханский дипломат находился на аудиенции у кайзера. Это не был единственный случай посольств к австрийцам. В 1656 г. при дворе Габсбургов появился Мейдан-Гази-ага и Мустафа-ага, в 1658 г. – Девлет Али-ага, в 1661 г. – Кантемир-мирза, Бахадур Ак-ага, Таймас, Гази-бек, в 1662 г. – Гази Арслан-мирза. Не обращая внимания на интенсивные отношения с Веной, крымцам пришлось выступить союзниками Османов. Уже в 1663 г. крымцы принимали участие в очередной турецко-австрийской войне. Они были отправлены на запад опустошать местности как акынджы. Они в своих набегах дошли до Силезии, Моравии и Австрии. Вообще было уничтожено тридцать две деревни. Также они собрали разведывательную информацию для турков. Пол Рико указывал, что тогда татары опустошили Венгрию, Силезию и Чехию. В ясырь было взято 150 тыс. христиан. В 1664 г. по Варшавскому миру турецкие и союзные с ними войска выводились из Трансильвании. Эта страна была оккупирована ними в 1657-1664 гг. вследствие недальновидной политики Дьордя Ракоци II [2, с. 90-91; 3, р. 31; 24, s. 119-133; 1; 25, с. 249-250; 22, с. 226-236; 20, с. 42-47].

В 1667 г. возвращаясь из посольства в Данию Ахмед-ага побывал в Австрии. В конце 1668 г. с посольской миссией прибыл Ак-Гази-ага. В 1669 г. возвращаясь из миссии в Швеции в Австрии побывал Арслан-ага. Специальная же миссия в Австрию во главе с Мехмед-мирзой была направлена в конце того же года. В 1673 г. к австрийцам прибыло посольство Ахмед-аги, в 1674 г. – Каниса Имбриса-аги, в 1675 г. – Хасан-аги, в 1676 г. – Абд ал-Гани-аги, в 1677 г. – Таймас-аги, в 1679 г. – Абу-л-Хайра-аги, в 1680 г. – Кюльгазе-аги, в 1681 г. – Ахмед-аги и Мустафы-аги. Имя посла прибывшего в Австрию в 1682 г. неизвестно. Крымцы отправляли своих послов к кайзеру, тогда когда Османы с ними не враждовали [3, р. 29; 26, с. 320; 1; 4, р. 200, 205-210, 212-213; 22, с. 226-236].

Во время Великой Турецкой войны (Войны Священной лиги, 1683 – 1699 гг.) крымский хан во главе основных татарских сил пришел в Венгрию. Он пробовал их включить в антигабсбургскую коалицию Швеции, но правитель этой страны был занят войной против Нидерландов и Дании. По христианским источникам крымцев было 50 тыс. По другим, более объективным сведениям, их было около 20 тыс. По сведениям некоторых данных, 6 тыс. крымцев было вблизи Вены. Часть татарских сил осталась на Подолье, в Очакове и Крыму. Крымцы в австрийской кампании 1683 г. действовали отдельно от Османов и всячески саботировали приказы Кара-Мустафы, поскольку были заинтересованы в его устранении из поста. Крымскотатарский хронист Мехмед-Гирей сообщал, что в кампании принимал участие Мурад-Гирей. Между Кара-Мустафой и Яном III Собеским не было буфера, который бы смягчил удар польской гусарии по туркам. Османский хронист Джебебджи Хасан Эзири сообщал, что рядом с турками находилось только 500-600 воинов во главе с калгой. Он писал, что великий везир спрашивал где крымское войско. Хан Мурад-Гирей вспоминал Кара-Мустафе о его словах что пользы от крымцев не будет. Ян III Собеский в письме несовершеннолетним русским царям Ивану и Петру писал, что одержал победу над турками и татарами. В письме своей жене Марии польский король указывал, что куруцы Имре Текели вместе с турками и татарами взяли в осаду Прессбург (Пожонь, Братиславу). Кроме того, он писал, что татар не видел и не знает, где они были во время битвы под Веной. Вместе с этим количество татар с турками оценивалось в 300 тыс. (очень завышенные данные). В украинской Черниговской летописи указано, что татары бежали и потеряли на поле битвы 3 тыс. воинов. Мехмед-Гирей сообщал, что крымцы должны были охранять переправу у Тульна на случай подхода сил поляков, но хан не собирался исполнять этот приказ, мотивируя это тем, что везир унижает его, ставя валашского и молдавского господарей выше него. Также турецкий вельможа унижал татар, говоря о том, что они едят вонючую конину. Хан предупреждал о том, что необходимо отправить турецкое войско и подтянуть артиллерию. Везир не только не исполнило это предложение, но кричал на хана за его совет. Крымцы до подхода поляков вынудили отступить войско Карла Лотарингского в 9,5 тыс. воинов. В битве с ними погиб брат Евгения Савойского Людовик Юлий. Крымскотатарский хронист считал, что крымских татар было мало потому, что те рассеялись по Австрии и взяли столько добычи как никогда ранее до того времени. Их отряды дошли до города Линц. В ясьрь было уведено 80 тыс. чел. Ян Пасек писал, что вблизи Тульна польский король столкнулся с куруцами Имре Текели, крымцами и турками-сипахами [15, с. 601-610, 619-621, 626-640; 27; 14, s. 220-228; 28, с. 310-314, 360-363; 3, р. 31-33; 29, с. 174-178; 40].

В 1688-1690 гг. присутствие крымцев в Молдавии обусловило то, что этот регион не был занят австрийцами, а в 1690 г. помощь со стороны крымцев помогла Османам отвоевать Белград. Хурреми Челеби Акай, Абд ал-Гаффар Кырыми и Саид Мухаммед Риза сообщали, что после победы над московцами Калисина (Голицина), крымцы одержали победу над цесарцами (австрийцами) в битве под Канчанаком (Жапчаком). Они овладели Нисом (Нишем), Лугошем и Бельном в 1688 г. Противник Селим-Гирея назва был как Герсек (герцог), которого взяли в плен и казнили в Ускубе. В этой

войне прославился будущий хан Девлет-Гирей II. Мехмед Рашид считал, что битва с австрийцами произошла в Трансильвании и там противником крымца был Хейзер (кайзер). О кейзере также упоминал Абд ал-Гаффар Кырыми. Силахдар Фындиклылы указывал, что в Белграде командовал зять австрийского императора Барфиш, а сын Селим-Гирея Азамат-бей вынудил отступить из Бухареста немецкого генерала Кейзера (кайзера). Герсеку или Кейзеру соответствует принц-электор Максимилиан II, который правил Баварией. В 1688 г. вследствие наступления французов на Рейнланд он был вынужден оставить Сербию и отбыл на рейнский фронт, о том что крымские и османские источники не сообщали. Сообщение о захвате его в плен является ложью татарских и турецких источников, но, в любом случае, крымцы одержали победу над австрийцами. Хурреми Челеби-акай приписывал австрийцам желание уничтожить мусульманский народ. Халим-Гирей и Саид Мухаммед Риза сообщали, что вблизи крепости Вардин (Варадин, Арад) мусульманские войска были побеждены австрийцами. С. де ла Круа сообщал, что под Веной в 1683 г. вместе с Кара-Мустафой находился крымский хан. Крымцы также действовали в Силезии и Моравии. Они взяли Комарно и воевали у Рааба. Г.Ф. Кае указывал, что татары двигались вместе с турками в 1683 г. и подошли до Рааба. Хан был с Кара-Мустафой под Веной. Кроме того, татары воевали и в Моравии, а также в Австрии и Силезии. Войско Мурад-Гирея в 1683 г. также воевало с поляками. Ханы Сеадет-Гирей II и Сафа-Гирей принимали участие в войне против австрийцев. Силахдар Фындиклылы сообщал, что были слухи о том, что в 1691 г. польский король нападет на Крым, а сын хана Девлет-Гирей находится с войском у Трансильвании, обороной Крима был назначен командовать Сеадет-Гирей. Его и назначили новым ханом. Возвращаясь через Афлак (Валахию), он подозревал Девлет-Гирея в плохих намерениях и наказывал татар за мародерство, но не успел он достичь Аккермана, как вместо него назначили Сафа-Гирея, а того вскоре заменили на Селим-Гирея I. О смене ханов и войне против ляхов (поляков) упомянуто в хронике Абд ал-Гаффара Кырыми. Поляк Ян Пасек сообщал, что в 1686 г. Ян Собеский совершил поход на Буджак и в Молдове несколько раз сражался с татарами. Помощь крымцев помогла туркам вернуть контроль над Валахией в 1690 г. Но Трансильвания была утрачена Османами. Новый князь Михай Апафи II был союзником австрийцев и признал своим сюзереном императора Леопольда I Габсбурга. В 1694 г. австрийский император Леопольд I поздравлял Яна III Собеского с победой войск поляков и украинских правобережных казаков в битве под Аккерманом [14, s. 228-230; 15, с. 626-627; 27; 3, p. 34; 30, с. 365-367; 31, с. 61-62; 32, б. 150-155; 11; 12; 34, s. 171-191; 33, s. 48-57, 65-99].

Отдельно нужно сказать о центральноевропейской политике Гиреев в XVIII в. Крымцы были активны во время очередных австро-турецкой и русско-турецкой войн 1735-1739 гг. В 1737 г. крымцы напали на австрийцев, проходя Молдавию насквозь. Татарский полководец Мехмед-Керим осуществил большие опустошения в Валахии и дошел до реки Олт. Но крымцы не могли выбить из молдавского города Бырлад гарнизон австрийцев [25, с. 67-272]. Крымский хан Крым-Гирей отправил эмисара Мустафу-агу к прусскому королю Фридриху II Великому. Немец предложил крымцам выступить против русских и отправить войско в Венгрию, которая тогда находилась под контролем Габсбургов. Необходимо отметить, что в письме хана королю восточный монарх высказывал восхищение полководческими талантами Фридриха во время Войны за Австрийское наследство (1740-1748). Кроме того, это был уже не первый визит эмисара Крым-Гирея. Крым-Гирей в 1750 г. еще имея титул сераскера Буджака отправил посольство в Берлин. 16 тыс. татар по логике Фридриха II Гогенцолерна должны были воевать против австрийцев в Венгрии, а в войну против Габсбургов должны были включиться Османы. А. фон дер Гольц предлагал также воевать против Романовых, указывая, что русская императрица Елизавета нарушила условия мира с Бахчисараем и Стамбулом отправив войска в Пруссию через Речь Посполиту. Немец предлагал атаковать русские земли. Хан Крым-Гирей согласился помочь пруссакам за некоторую сумму денег [35, с. 58-59; 37, с. 1-34; 36, с. 54-66].

Но ключевым образом ход событий изменила смерть императрицы Елизаветы в 1761 г. Новый русский царь Петр III поспешил заключить мир с Фридрихом II, который он восхищался. Когда А. фон дер Гольц прибыл в Чапчаклы, то Крым-Гирей накричал на прусского посла за то, что Фридрих II пошел на мир с Романовыми. Он критично высказался по поводу совета прусского короля о войне с Габсбургами. Крым-Гирей сказал, что австрийцы не сделали ему ничего плохого, но таки соглашался на войну с ними и обещал 50 тыс. войска. К крыицам должны были прибыть деньги от пруссов в количестве 450 кошельков, потом должно было прибыть еще 200 кошельков. Но отстранение Крым-Гирея от власти в 1762 г. турками сделали невозможным союз с Пруссией [37, с. 35-53]. Австриец Н. Клееман в 1768 р. проезжал по территориям Крымского ханства и оставил после себя интересные записки об этом государстве [38]. Австрийцы же принимали участие в русско-турецкой войне 1787-1791 гг. на стороне русских. Шахбаз-Гирей принимал участие в войне 1787-1791 гг. между Османской империей, ногайцами Едисана и Буджака с одной стороны и Российской и Австрийской империями с другой. Когда австрийцы в 1787 г. взяли Яссы, то войска Шахбаз-Гирея смогли отвоевать у австрийцев этот город. Контроль над городом удалось удерживать на протяжении 74 дней, но, не получив помощи со стороны сераскера Измаила, татары и ногайцы были вынуждены отступить под давлением русских войск. Шахбаз-Гирей указывал, что его войско малочисленное и просил помощи у Османов, но так и не дождался ее. В 1789 г. Османы вынудили его отречься от ханского титула. Австрийцы имели бои с турками. Битвами с татарами и ногайцами занимались преимущественно русскими [12].

Таким образом, мы пришли к следующим выводам. Длительный период времени в XVI в. Крымское ханство как вассал Османской империи присылало войска к австрийской части Венгрии. Интриги Синан-паши Чагала-заде обусловили переговоры Гази-Гирея II с австрийским кайзером и его протеже - трансильванским князем Жигмонда Батори в течении 1596-1598 гг. С отстранением от командования Синан-паши отношения Гиреев с Османами Гази-Гирей II останавливался на зиму в венгерских городах и принял участие в ряде турецких кампаний в Венгрии. Особенно важной была их участие в кампании 1602 г., когда благодаря их участию войско Жигмонда Ракоци было побеждено в битве под горой Ротентон. Стоит заметить, что Гиреи после турецко-австрийских войн неоднократно направляли послов в Прагу и Вену. При этом инициатива дипломатических контактов исходила в основном от крымских ханов. Периоды активных дипломатических контактов с Габсбургами прерывались войнами в которых крымцы было вынуждены участвовать как вассалы Османов. В кампаниях 1663-1664 и 1683 гг. они были больше озабочены вопросом получения ясыря чем помощью туркам и совершали глубокие рейды в Словакию, Моравию, Австрию. Гиреи враждебно относились к Кара-Мустафе. Крымчане сыграли заметную роль в успехах турок в 1688-1690 гг. И благодаря их помощи было одержано несколько побед в Валахии и Сербии. Во время войн XVIII в. крымцы без больших успехов воевали против австрийцев на территории Молдовы и Валахии. Турки использовали их прежде всего как вспомогательные войска, заменив ними отряды акынджы. Войны против Австрии не вызвали интереса у крымцев и когда Фридрих II Гогенцоллерн предложил Крым-Гирею воевать против Габсбургов, тот привел причины чтобы не воевать. Союз с Пруссией Гиреи стремились использовать против России, а вовсе не против Австрии. Австрийцы в свою очередь во время турецко-австрийской войны 1787-1791 гг. войну против Гиреев считали второстепенным фронтом.

Список использованной литературы

1. Бережков М.Н. План завоевания Крыма составленный в царствование государя Алексея Михайловича ученым славянином Юрием Крижаничем/ М.Н. Бережков. – СПб.: Типография В.С. Балашова, 1891. – 90 с.
2. Возгрин В.Е. Материалы по шведско-крымским отношениям в XVI-XVIII вв. в

архиве ЛОИИ СССР АН СССР // Вспомогательные исторические дисциплины.– 1978. – Вып. IX. – С. 318-334.

3. Гайворонский Л. Повелители двух материков/ Л. Гайворонский. – Т. I. Крымские ханы XV-XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды. – К., Майстерня книги – Бахчисарай, Бахчисарайский музей-заповедник, 2010. – 400 с.

4. Иванич М. Участие крымских татар в военных походах турок против Венгрии (1593-1606) // Языки, духовная культура и история тюрков: традиции и современность.– Казань : Академия наук Татарстан, Отделение гуманитарных наук, 1992. – Т. 3. – С. 40–42.

5. Иванич М. Посольства крымских татар при венском дворе в 1598-1682 гг. // *Turcica et Ottomanica*: сборник в честь 70-летия М.С. Мейера. – М. : Восточная литература, 2006. – С. 226–236.

6. История Румынии. – М.: Изд-во Весь мир, 2005. – 680 с.

7. Калашников В.М. Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII - первой четверти XIX столетия)/ В.М. Калашников. – Днепропетровск: Нова идеологія, 2013. – 349 с.

8. Абдулгаффар Кырыми. Умдет ал-ахбар/ Кырыми Абдулгаффар. – Книга 1: Транскрипция, факсимиле. –Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2014. – 420 с.

9. Клееман Н. Э.. Клееманово путешествие из Вены в Белград и Новую Килию, також в земли буджатских и нагайских татар и во весь Крым, с возвратом чрез Константинополь, Смирну и Триест в Австрию в 1768, 1769 и 1770 годах, с приобщением достопамятностей крымских/ Н.Э. Клееман. –СПб: при Государственной Военной коллегии, 1783. – [8], 250 с.; 8 л. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/123456789/2171>(дата обращения 12.09.2017)

10. Мундт Т. Крым-Гирей, союзник Фридриха Великого. Пролог столкновений между Россией и Турцией // Известия Таврической архивной ученой комиссии.–1909. – Т. 43. – С. 1-88.

11. Наїма М. Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу/ М. Наїма. – К.: Вид-во Жупанського, 2016. – 288 с.

12. Негри А. Извлечение из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов // Записки Одесского Общества Истории и Древностей. 1844. – Т.1. – С. 379-392. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Tur_ruk_obsch/text.phtml?id=5430(дата обращения 12.09.2017)

13. Шарль де Пейсонель. Записки о Малой Татарии/ Пейсонель Шарль. – Дніпропетровськ: Герда, 2009. – 88 с.

14. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки/ Ю.А. Петросян. –М.: Наука, Восточная литература, 1990. – 280 с.

15. Подхородецки Л. Вена, 1683/ Л. Подхородецки. – М.: АСТ, 2002. – 98 с. URL: http://pawet.net/library/history/bel_history/_rwar/0020k/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9B._%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B0_1683.html(дата обращения 12.09.2017)

16. Пономарев А.М. Внешняя политика Крым-Гирея // V научные чтения памяти У. Боданинского. Тез. Межд. Науч.конф., г. Симферополь. – Симферополь: Антиква, 2013. – С. 57-58

17. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века/ В.Д. Смирнов. – СПб.: Университетская типография, 1887. – V, XXXV, 769 с.

18. Туранли Ф. Архівні документи до історії України: проблема методології дослідження // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2011. – Вип. 53.– С. 55-65.

19. Федорук Я.О. Посольства Кримського хана Мегмеда Гирея до Швеції, Швеції, Данії та Австрії у 1655 р. // Український історичний журнал. – 2010. – № 5. — С. 37-50

20. Хайдарлы Д. Молдавия и Крымское ханство 1718-1774 // *Stratum Plus*. – 2003. – № 6. – С. 244-319.

21. Халим Гирай Султан. Розовый куст ханов или история Крыма. – Симферополь: Доля, 2004. – 288 с. // URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/9.phtml?id=12929(дата обращения 12.09.2017)
 URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/10.phtml?id=12930(дата обращения 12.09.2017)
 URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/20.phtml?id=12940(дата обращения 12.09.2017)
 URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/21.phtml?id=12941(дата обращения 12.09.2017)
 URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/22.phtml?id=12942(дата обращения 12.09.2017)
 URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/23.phtml?id=12943(дата обращения 12.09.2017)
22. Шушарин В.П. Трансильвания в соперничестве Османской Империи и Габсбургов // Османская Империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. – 1998. – Ч.1. – С. 29-49
23. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна в християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 рр./ Т. Чухліб – К.: ВД Київсько-Могилянська Академія, 2010. – 446 с.
24. Чухліб Т. В. Відень 1683: Україна-Русь у битві за золоте яблуко Європи/ Т.В. Чухліб. – К.: Кліо, 2013. – 559 с.
25. Aslan M. Relations between the Crimean Khanate and the Principality of Transylvania in Transylvanian chronicles (16th -17th centuries) // Contemporary research in Turkology and Eurasian Studies. – Cluj-Napoca: Babeş-Bolyai University. The Institute of Turkology and Central-Asian Studies), Presa Universitară Clujeană , 2015. – P. 197-215.
26. Aslan M. R. Nagy Szabo Ferenc in Elyazarimda Tatarların Algılanması // The Historical Heritage of Tatars.– 2012. – Vol. II. – P. 621–642.
27. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – T.3. Ksiegi VI-VII. – Sanok : Naklad i druk Karola Polaka, 1856. – S. 1223-1790, LXXV с.
28. Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598. –Warszawa: Nakladem i Drukiem S. Orgelbranda ksiegarza i typografia, 1861. – 311 s. URL: http://books.google.com.ua/books?id=HLMZAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false(дата обращения 12.09.2017)
29. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Vol. 3. – Amsterdam: Aux Denepense des Compagne, 1761. – 408 p. URL: <https://archive.org/details/histoiredejeans00frangoog>(дата обращения 12.09.2017)
30. De La Croix S. Guerres des Turcs avec la Pologne la Moscovie et la Hongrie. – Haye: Marchand Librairie, 1689. – 197 p. URL: http://books.google.be/books?id=A1MVA AAAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false(дата обращения 12.09.2017)
31. Fodor L. – A. Image of the Tatars in the Chronicle of Transylvania by Georg Kraus // The Historical Heritage of Tatars.– 2012. – Vol. II. – P. 581–600.
32. History of Transylvania / В. Kőpeczi, Makkai L., Mócsi A., Szasz Z. From the beginning to 1606. Editor of the English Translation Bennett Kovrig. – Vol.1. – Toronto-New Jersey, 2001–2002. // URL: <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/99.html>(дата обращения 12.09.2017)
 URL: <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/100.html>(дата обращения 12.09.2017)
 URL: <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/101.html>(дата обращения 12.09.2017)
33. Ivanics M. Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból // Keletkutatás. – Budapest : Korosi Csoma Tarsag, 1989. – Old. 27–59.
34. Ivanics M. A Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban/ M. Ivanics. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. – 235 Old.
35. Ivanics M. Der Bündnisplan zwischen dem Chan Gazi Giray II. und dem Fürsten Sigismund Báthory aus dem Jahre 1598. // Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent. – Budapest : ELTE Department of Turkish Studies ; Hungarian Academy of Sciences Institute of History, 1994. – S. 183–198.
36. Ivanics M. Krimi tatar követjárások a becsi udvarban 1598–1682 (Vazlat a krimi

tatar diplomacia 16–17 szasadi tortenetrol) // *Aetas*. – 1999. – № 14 (4). – Old. 41–50 – URL: http://www.aetas.hu/1999_4/99-4-4.htm (дата обращения 12.09.2017)

37. Ivanics M. The Role of the Crimean Tatars in the Habsburg-Ottoman War (1595–1606) // *The Great Ottoman Turkish Civilization*. – Istanbul : Yeni Türkiye, 2000. – P. 302–310.

38. Ivanics M. Krimtatarische Spionage Im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet Während Des Feldzuges Im Jahre 1663 // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1–2 (12). – Budapest : Akadémiai Kiadó, 2008. – S. 119–133.

39. Ivanics M. The Military co-operation of Crimean khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries // *The European Tributary states of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries*. – Leiden-Boston : Brill, 2013. – P. 275–299.

40. Pasek J.C. Pamietniki. // URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html>(дата обращения 12.09.2017)

41. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska/ L. Podhorodecki. – Warszawa: Ksiazka i wiedza, 1987. – 359 s.

42. Senkowski O. Collectanea z dziejopisów tureckich: rzeczy do historyi polskiej służących/ O. Senkowski. – Warszawa : Naklad Zawadzkiego i Weckiego, 1824. – X. – 316 s. URL: http://books.google.com.ua/books?id=5xELAAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false(дата обращения 12.09.2017)

43. Williams B. G. The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire/ B.G. Williams. – Washington D.C.: The Jamestown Foundation, 2013. – 53 p.

References

1. Berezkhov M.N. Plan zavoevaniya Kryma sostavleny v carstvovanie Alekseya Mikhaylovicha uchenym Yuriem Krizhanichem/ M.N. Berezkhov [Plan for the conquest of the Crimea compiled in the reign of the Tsar Alexei Mikhailovich by Slavic scientist Yuri Krizhanich]. – SPb.: Tipografiya V.S. Balashova, 1891. – 90 p.

2. Vozgrin V.E. Materialy po shvedsko-krymskim otnosheniyam v XVI-XVIII vv. v arkhive LOII SSSR AN SSSR [Materials about Swedish-Crimean relations in 16th -18th centuries in archive LDHH USSR AS USSR] // *Vspomagatelnye istoricheskie discipliny*. – 1978. – Vyp. IX. – p. 318-334.

3. Gayvoronskiy O. Poveliteli dvukh materikov. T. I. Krymskie khany XV-XVI stoletiy i borba za nasledstvo Velikoy Ordy/ O. Gayvoronskiy [Rulers of two continents. Vol. 1: Crimean khans of 15th-16th centuries and rivalry from heritage Great Horde]. – K., Maysternya knygy – Bakhchysaray, Bakhchysarayskiy muzey-zepovednik, 2010. – 400 p.

4. Ivanich M. Uchastie krymskikh tatar v voennykh pokhodakh turok protiv Vengrii (1593-1606) [The participation of Crimean Tatars in the military campaigns of the Turks against Hungary (1593-1606)] // *Yazyki, dukhovnaya kultura i istoriya tyurko: traditsii i sovremennost*. [Languages, spiritual culture and history of the Turks: traditions and modernity.] – 1992. – Vol. 3. – p. 40–42.

5. Ivanich M. Posolstva krymskikh tatar pru venskom dvore v 1598-1682 gg. [Embassies of the Crimean Tatars at the Viennese court in 1598-1682.] // *Turcica et Ottomanica: sbornik v chest 70-letiya M.S. Meyera* [Turcica et Ottomanica: collection to the memory to 70th anniversary of M.S. Meyer]. – M. : Vostochnaya Literatura, 2006. – p. 226–236.

6. Istoriya Rumynii [History of Romania]. – M.: Izd-vo Ves mir, 2005. – 680 p.

7. Kalashnikov V.M. Brytanskiy vzglyad na Krym (hroniki, memuary, dnevniki XVII – pervoy chetverti XIX syoletiya)/ V.M. Kalashnikov [British view of the Crimea (chronicles, memoirs, diaries XVII - the first quarter of the XIX century).]. – Dnepropetrovsk: Nova ideologiya, 2013. – 349 p.

8. Abdulgaffar Kyrymi. Umdet al-Akhbar/ Kyrymi Abdulgaffar. – Kniga 1: Transkriptsiya, facsimile. – Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani, 2014. – 420 p.

9. Kleeman N. E. Kleemanovo puteshestvie iz Veny v Belgrad i Novuyu Kiliyu, takozh v zemli nudzhatskikh i nagayskikh tatar i vo ves Krym, s vozvratom chrez Konstantinopol, Smirnu i Triest v Avstriyu v 1768, 1769 i 1770 godah, s priobshcheniem dostopamyatnosyey krymskikh/ N.E. Kleeman [Kleeman travel from Vienna to Belgrade and New Kilia, takozh in the lands of the Bujata and Nagaisk Tatars and throughout the Crimea, with return through

Constantinople, Smyrna and Trieste to Austria in 1768, 1769 and 1770, with the introduction of the memorabilia of the Crimean.] . – SPb : pri Gosudarstvennoy Voennoy kollegii, 1783. – [8], 250 p.; 8 ill. URL: <http://rarebook.onu.edu.ua:8081/handle/123456789/2171>(Data obrashcheniya 12.09.2017)

10. Mundt T. Krym-Girey, soyuznik Fridrikha Velikogo. Prolog stolkoveniy mezhdru Rossiey i Turysiey [Qirim-Gheray, an ally of Frederick the Great. Prologue of clashes between Russia and Turkey] // Izvestiya Tavricheskoy arkhivno-uchenoy komissii. [News of the Tauride archival scholarly commission.] – 1909. - Vol. 43. – p. 1-88.

11. Nayima M. Gyuseynovi gorody u vytyagu istoriy iz zakhodu ta skhodu/ M. Nayima [Husain gardens in the extract from stories of the west and east]. – K.: Vyd-vo Zhupanskogo, 2016. – 288 p.

12. Negri A. Izvlechenie iz turetskoy rukopisu Obschestva, sodержashchey istoriyu krymskih hanov [Extract from Turkish manuscripts of Society about history of Crimean khans]// Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnostey [Notes of Odessa society of history and antiquities]. – 1844. – T.1. – p. 379-392. URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Tur_ruk_obsch/text.phtml?id=5430(Data obrashcheniya 12.09.2017)

13. Sharl de Peysonel. Zapiski o Maloy Tatarii/ Peysonel Sharl [Notes of Small Tataria]. – Dnipropetrovsk: Gerda, 2009. –88 p.

14. Petrosyan Yu..A. Osmanskaya imperiya: mogushchestvo i gibel. Istoricheskie ocherki / Yu.A. Peysonel[Ottoman Empire: power and destruction. Historical essays.]. – M: Nauka, Vostochnaya literatura, 1990. – 280 p.

15. Podgrodecki L. Vena, 1683/ L. Podhorodecki [Vienna, 1683] – M.: AST, 2002. – 98 p. URL: http://pawet.net/library/history/bel_history/_rwar/0020k/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D1%85%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9B._%D0%92%D0%B5%D0%BD%D0%B0,_1683.html(Data obrashcheniya 12.09.2017)

16. Ponomarev A.M. Vneshnyaya politika Krym-Gireya [Outer politics of Qirim-Gheray] // V nauchnye chteniya pamyati U. Bodaninskogo. Mezhdunarodnaya nauch. konf., Simferopol [V proceedings to the memory of U. Bodaninsky]. – Simferopol: Antikva, 2013. – p. 57-58

17. Smirnov V.D. Krymskoe khanstvo pod verkhovnstvom Ottomanskoy Porty dp nachala XVIII veka/ V.D. Smirnov [Crimean khanate under rule of Ottoman Empire before begin of XVIII century]. – SPb.: Universitetskaya tipografiya, 1887. – V, XXXV, 769 p.

18. Turanly F. Arkhivni dokumentu do istoriyi Ukrayiny: problema metodologiyi doslidzhenya [Archive documents the history of Ukraine:problem of research methodology] // Visnyk Lvivskogo universitetu. Seriya filologichna [Bulletin of Lviv university. Seria Philology]. – 2011. – Vol. 53 – p. 55-65.

19. Fedoruk Ya.O. Posolstva Krymskogo khana Megmeda Gireya do Shveciyi , Daniyi ra Avstriyi u 1655 r. [Embassies of Crimean Khan Mehmed-Gheray in Sweden, Sweden, of Denmark, and Austria in 1655] // Ukratynskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian historical journal]. – 2010. – № 5. – p. 37-50

20. Khaydarly D. Moldaviya i Krymskoe hanstvo 1718-1774 [Moldova and Crimean khanate, 1718-1774] // Stratum Plus. – 2003. – № 6. – p. 244-319.

21. Khalim Giray Sultan. Rpozovyi kust hanov ili istoriya Kryma [Rosenbush of khans or history of Crimea]. – Simferopol: Dolya, 2004. – 288 p. // URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/9.phtml?id=12929(Data obrashcheniya 12.09.2017)

URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/10.phtml?id=12930(Data obrashcheniya 12.09.2017)

URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/20.phtml?id=12940(Data obrashcheniya 12.09.2017)

URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/21.phtml?id=12941(Data obrashcheniya 12.09.2017)

URL: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/22.phtml?id=12942(Data obrashcheniya 12.09.2017)

URL: [http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/23.phtml?id=12943\(Data obrashcheniya 12.09.2017\)](http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Krym/XV/Rozovyj_kust_chanov/23.phtml?id=12943(Data obrashcheniya 12.09.2017)

22. Shusharin V.P. Transilvania v sopernichestve Osmanskoj Imperii i Gabsburgov [Transylvania in the rivalry of the Ottoman Empire and the Habsburgs] // Osmanskaya imperiya i strany Centralnoj, Vostochnoj i Yugo-Vostochnoj Evropy. [The Ottoman Empire and the countries of Central, Eastern and South-Eastern Europe.] – 1998. – Part 1. – p. 29-49

23. Chukhlib T. V. Kozaky ta yanychary. Ukrayina v hrystyansko-musulmanskih viynah 1500-1700 rr./ T. V. Chukhlib [Cossacks and Janissaries. Ukraine in Christian-Muslim wars, 1500-1700] – K.: VD Kyivsko-Mohylyanska akademiya, 2010. – 446 p.

24. Chukhlib T. V. Viden 1683: Ukrayina-Rus u bytvi za zoloye yabluko Evropy/ T. V. Chukhlib [Vienna 1683: Ukraine-Rus in the battle for the golden apple of Europe.]. – K.: Klio, 2013. – 559 p.

25. Aslan M. Relations between the Crimean Khanate and the Principality of Transylvania in Transylvanian chronicles (16th -17th centuries) // Contemporary research in Turkology and Eurasian Studies. – Cluj-Napoca: Babeş-Bolyai University. The Institute of Turkology and Central-Asian Studies), Presa Universitară Clujeană , 2015. – P. 197-215.

26. Aslan M. R. Nagy Szabo Ferenc in Elyazarimda Tatarların Algılanması // The Historical Heritage of Tatars.– 2012. – Vol. II. – P. 621–642.

27. Kronika Polska Marcina Bielskiego. – T.3. Ksiegi VI-VII. – Sanok : Naklad i druk Karola Polaka, 1856. – S. 1223-1790, LXXXV c.

28. Joachima Bielskiego dalszy ciąg Kroniki polskiej, zawierającej dzieje od 1587 do 1598. –Warszawa: Nakładem i Drukiem S. Orgelbranda księgarza i typografia, 1861. – 311 s. URL: http://books.google.com.ua/books?id=HLMZAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Data obrashcheniya 12.09.2017)

29. Coyer G. F. Histoire de Jean Sobieski, roi de Pologne. – Vol. 3. – Amsterdam: Aux Denepense des Compagne, 1761. – 408 p. URL: <https://archive.org/details/histoiredejeans00frangoog> (Data obrashcheniya 12.09.2017)

30. De La Croix S. Guerres des Turcs avec la Pologne la Moscovie et la Hongrie. – Haye: Marchand Librairie, 1689. – 197 p. URL: http://books.google.be/books?id=A1MVAATAQAAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Data obrashcheniya 12.09.2017)

31. Fodor L. – A. Image of the Tatars in the Chronicle of Transylvania by Georg Kraus // The Historical Heritage of Tatars. – 2012. – Vol. II. – P. 581– 600.

32. History of Transylvania / B. Köpeczi, Makkai L., Mócsi A., Szasz Z. From the beginning to 1606. Editor of the English Translation Bennett Kovrig. – Vol.1. – Toronto-New Jersey, 2001–2002 // URL: <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/99.html>(Data obrashcheniya 12.09.2017)

URL: <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/100.html>(Data obrashcheniya 12.09.2017)

URL: <http://mek.oszk.hu/03400/03407/html/101.html>(Data obrashcheniya 12.09.2017)

33. Ivanics M. Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból // Keletkutatás. – Budapest : Korosi Csoma Tarsag, 1989. – Old. 27–59.

34. Ivanics M. A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban/ M. Ivanics. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. – 235 Old.

35. Ivanics M. Der Bündnisplan zwischen dem Chan Gazi Giray II. und dem Fürsten Sigismund Báthory aus dem Jahre 1598. // Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent. – Budapest : ELTE Department of Turkish Studies ; Hungarian Academy of Sciences Institute of History, 1994. – S. 183–198.

36. Ivanics M. Krimi tatar kovetjarasok a becsi udvarban 1598–1682 (Vazlat a krimi tatar diplomacia 16–17 szasadi tortenetrol) // Aetas. – 1999. – № 14 (4). – Old. 41–50 URL: http://www.aetas.hu/1999_4/99-4-4.htm (Data obrashcheniya 12.09.2017)

37. Ivanics M. The Role of the Crimean Tatars in the Habsburg-Ottoman War (1595–1606) // The Great Ottoman Turkish Civilization. – Istanbul: Yeni Türkiye, 2000. – P. 302–310.

38. Ivanics M. Krimtatarische Spionage Im Osmanisch-Habsburgischen Grenzgebiet Während Des Feldzuges Im Jahre 1663 // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. 2008. – Vol. 1–2 (12). – S. 119–133.

39. Ivanics M. The Military co-operation of Crimean khanate with the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries // The European Tributary states of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries. – Leiden-Boston: Brill, 2013. – P. 275–299.

40. Pasek J.C. Pamietniki. URL: <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/pamietniki.html>(Data obrashcheniya 12.09.2017)

41. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki s Polska/ L. Podhorodecki. – Warszawa: Ksiazka i wiedza, 1987. – 359 s.

42. Senkowski O. Collectanea z dziejopisów tureckich: rzeczy do historyi polskiej służących/ O. Senkowski. – Warszawa : Naklad Zawadzkiego i Weckiego, 1824. – X. 316 s. URL: http://books.google.com.ua/books?id=5xELAAAIAAJ&printsec=frontcover&hl=uk&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false(Data obrashcheniya 12.09.2017)

43. Williams B. G. The Sultan raiders. The Military role of Crimean Tatars in Ottoman Empire/ B.G. Williams. –Washington D.C.: The Jamestown Foundation, 2013. – 53 p.

YA.V. PYLYPCHUK¹

A. Krymskiy Institute of Oriental Studies of Ukraine's National Academy of Sciences,
Junior Researcher at Deot. Of Eurasian Steppe, Ph.D. of History
Kiev, Ukraine

RELATIONSHIPS OF CRIMEAN KHANATE WITH AUSTRIAN EMPIRE **Relationships of Crimean Khanate with Austrian empire.**

Summary

This article focuses on the relations of the Crimean Khanate with Austrian empire. Crimean Khanate acted as an ally of the Ottoman Empire For a long time in the XVI century, and take part in Ottoman campaigns on Habsburgs territory in Hungary and Austria. Diplomatic relations with the Crimean Khanate Austrian Empire was established during the reign of khan Gazi -Gheray II, when the result of the actions of Turkish officials strained relations Ottomans with the Gherays. XVII century was the peak time of the contact if Crimean Tatars with Austrians. Gherays had to more than 20 embassies on this century. However, this does not exclude the participation of Crimean Tatars on the side Ottomans in the Austro-Turkish wars of 1593-1606, 1663-1664, 1683-1699. During these wars Crimean Tatars won several victories over the Austrians. Crimean Tatars were also among the best parts of Turkish troops. During the campaigns in Central Europe Tatars was caught in *yasyr* a significant number of peoples. Crimean Tatars were able to join to action with the Swedes against the Habsburgs in 30-ies of XVII century. Gherays could not conduct separate negotiations with the Austrians in XVIII century. Austrians fought against the Crimean Tatars in the wars of 1735-1739 and 1787-1791's, but not entirely successful. The war against the Austrians was the subject of negotiations Crimean Khan Qirim-Giray with Prussian king Friedrich II.

Key-words: Austrian empire, Habsburgs, Crimean khanate, Gherays, Ottomans, diplomatic relations, Austro-Turkish wars.

С.Х. БАЙДИЛЬДИНА¹

¹Алматы энергетика және байланыс университеті, т.ғ.к., доцент
Алматы қ. Қазақстан

«А» ПОЛИГОНЫНЫҢ (САРЫШАҒАН) САЛЫНУ ТАРИХЫ

Аннотация

Мақала КСРО-дағы тұңғыш әуе шабуылына қарсы «А» полигонының (Сарышаған) салыну тарихына арналады.

Жұмыс аталмыш полигонның Бас конструкторы Г.В. Кисунько, басқа да көрнекті кеңестік әскери қолбасшылардың естеліктері мен бұрын «құпия», «аса құпия» грифімен сақталынып келген ҚР ПМ құжаттарының негізінде жазылған.

Автор Қазақстан аумағындағы осы полигон пайдасына берілген алып жер телімдерінің бөліну барысындағы нақты жағдайларды көрсетуге тырысады. Автор Қазақстан аумағында қоныс тепкен алып полигондар кеңестік басшылық айтып келгендей «адам тұруға келмейтін, шөп шықпайтын, мал жаюға жарамсыз» аумақтарда ғана орналаспағандығын, керісінше, бұл жерлерде ондаған мал фермалары мен қыстаулардың, жүз мыңдаған бас мал мен аумақтағы совхоз, колхоздардың жүздеген отбасыларының қоныстанғандығын көрсетеді. Сол себепті де жер бөлу науқаны әлеуметтік-экономикалық және моральдық-психологиялық зардаптармен қатар жүрді деп есептейді.

Түйін сөздер: жабық әкімшілдік-аумақтық құрылымдар (ЖӘАҚ), әуе шабуылына қарсы «А» полигоны, әуе шабуылына қарсы зымыран, «суық соғыс»

Мазмұны

Кеңестер Одағының әскери-өнеркәсіп кешенінің тарихын «қырғи-қабақ соғыстың» басталуымен өмірге келген жабық әкімшілдік-аумақтық құрылымдардың (ЖӘАҚ) пайда болу және даму тарихынсыз елестету мүмкін емес. Ең алдымен, екі ұлы держава КСРО мен АҚШ арасындағы жанталаса қарулану жолындағы бәсеке барысында, екінші жағынан елдің қорғаныс қабілетін күшейту мақсатында қалыптасқан осы құрылымдар туралы жазуға да, айтуға да болмайтын еді. Мұндай «мәртебе» ерекше құпия қаулылар негізінде беріліп, олар тіпті ел картасында да кездеспейтін.

Жабық әкімшілдік-аумақтық құрылымдардың зерттелу деңгейіне шолу жасай келе, көрші Ресей Федерациясында жабық әкімшілдік-аумақтық құрылымдардың, жекелеген жабық қалалар мен кәсіпорындар тарихының зерттеу нысанына айналғанын байқау қиын емес [1]. Кеңестік жабық қалалар феномені күрделі, әрі көп қырлы. Жабық қалалар тарихы субмәдениет (субкультура) ретінде қарастырылуда. Бұл қалалардың әлеуметтік инфрақұрылымы ғана емес, ондағы тұрғындардың моральдық-психологиялық келбеті, өмір сүру салты да мүлдем басқа еді. Сондай құрылымдар қатарында Байқоңыр (Заря, Ленинск, Қызылорда-50, Ташкент-90 деген де құпия атаулары болған), Приозерск (Н. Хрущевтың «Біздің зымыранымыз ғарышта шыбынға да дөп тиеді» деп мақтанышпен айтқан сөздері осы Сарышағандағы құрылымға байланысты еді.), Курчатов (құпия атаулары - Москва-400, Семипалатинск-21), Степногорск (өте құпиялылығы себепті арнайы құжаттарда қаланың аты бірнеше рет өзгеріп отырған: Макинск-2, Целиноград - 25, Ақсу), т.б. жабық, құпия құрылымдар бар. Мәселеге қатысты мұрағат қорлары мен құжат-деректер толығымен дерлік Ресей Федерациясының орталық мұрағаттарында шоғырланған.

КСРО-ның күйреуімен ЖӘАҚ тарихы құпия болудан қалып, 1992 жылы Ресей Федерациясының арнайы заңымен олардың тізімі бекітіліп жарияланды. Бұрынғы Кеңестер Одағының аумағындағы жабық әкімшілдік-аумақтық құрылымдар тізіміне

шолу тақырыптың ауқымдылығы мен өзектілігін айқындай түседі. Тізім бойынша Қазақстанда олардың саны 12-ні құраса, Өзбекстанда - 1, Қырғызстанда - 2, Тәжікстанда - 1, Латвияда - 1, Украинада - 7, Эстонияда - 2, Белоруссияда - 2 ғана болған [2]. Осы 12 қазақстандық ЖӨАҚ-дың ішінде Курчатов, Байқоңыр, Степногорск, Приозерск сияқты ірі, әрі ел арасында белгілі болып қалған қалалар бар. Курчатов пен Байқоңырда ірі ғылыми-зерттеу лабораториялары, медиктер мен биологтардың, математиктер мен физиктердің (белгілі кеңес физиктері И. Курчатов, Ю. Харитон, А. Сахаров, Я. Зельдович жұмыс жасаған) орталықтары, түрлі өндірістік базалар шоғырланып жұмыс жасады.

КСРО Министрлер Кеңесінің 1947, 1949 жылдардағы қаулылары негізінде ғылыми-зерттеу институттары, полигондар, салалық министрліктерге жұмыс жасаған, қару-жарак, оқ-дәрі жасауда тәжірибелік- конструкторлық, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жемісті орындап, үздік шыққан басшылар, ғалымдар мен инженер-техниктерге сыйлық берудің жүйелі түрде қолға алынуы да біраз нәрсені аңғартса керек [3].

1956 жылдың 17 тамызында КСРО Министрлер Кеңесінің Қаулысы негізінде № 03080 әскери полигон бөлімін құру туралы шешім қабылданды. Жаңа полигонға «А», ал зымыранға қарсы қорғаныс (ЗҚК) сынақ кешеніне «А жүйесі» («Система А») шифрі берілді.

Полигонның орналасу аймағы ретінде орталық басқару пункті Сарышаған елді мекенінде орналасқан Балқаш көлінің батысындағы ұлан-байтақ Бетпақдала жері таңдап алынды. Полигон Жезқазған, Қарағанды, Жамбыл, Ақтөбе, Қызылорда облыстарының аумағында орналасты. Еркін жүруге тыйым салынып, тікенекті сыммен қоршалған осы аймақта аты картада кездеспейтін жабық Приозерск қаласы пайда болды.

1953 жылдың 20 тамызында АҚШ-ның Канаверал мүйісінде «Редстоун» атты тұңғыш орта қашықтықтағы баллистикалық зымыран ұшырылып, кейін оны Батыс Еуропада орналастыру жоспарланды. Сонымен қатар АҚШ-да 8 000 км қашықтықта ұшатын баллистикалық зымыранды жасау мүмкіндігі негізделіп, АҚШ ӘӘК «Атлас» деп аталатын бірінші құрылық аралық баллистикалық зымыранды жасауға тапсырма береді.

Осы оқиғалардан хабардар белгілі кеңестік әскери қолбасшылар – маршалдар Соколовский, Жуков, Василевский, Неделин, Конев, Вершинин, Яковлев 1953 жылдың тамызында КОПК ОК Президиумына хат жолдайды. Бұл хатта төнген қауіптің ауқымына баға беріліп, зымыранға қарсы қорғаныс құралдарын ойластыру туралы ұсыныстарын білдіреді. Әскери қолбасшылар «Жақын арада қарсыластарымызда еліміздің стратегиялық маңызды нысаналарына дейін жететін алыс қашықтықтағы баллистикалық зымырандардың пайда болу қаупі бар. Бірақ біздің әуе қорғанысындағы күштеріміз баллистикалық зымырандармен күресуге жарамсыз, сол себепті тиісті өнеркәсіп министрліктеріне баллистикалық зымырандарға қарсы құрал жасауға кірісуге тапсырма беруді сұраймыз» [4].

1953 жылдың қыркүйегінде КОПК ОК маршалдардың хатын талқылау мақсатында ірі ғалымдар мен Қорғаныс министрлігі өкілдерін жинады. Орталық Комитет шешіміне сәйкес 1953 жылдың қазанында КСРО МК-нің «Зымыранға қарсы қорғаныс құралдарын жасау мүмкіндігі туралы» өкімі шығады.

1956 жылдың 3 ақпанында Қорғаныс министрлігі мен Қорғаныс өнеркәсібі министрлігінің ұсыныстары негізінде КОПК ОК мен КСРО МК-нің бірлескен «Зымыранға қарсы қорғаныс туралы» қаулысы қабылданады. Қаулыға сәйкес Қорғаныс өнеркәсібі министрлігіне зымыранға қарсы қорғаныс (ЗҚК) жүйесінің жобасын жасауға, ал Қорғаныс министрлігіне зымыранға қарсы қорғаныс полигонын салуға тапсырма беріледі. Жүйенің Бас конструкторы болып Г.В.Кисунько тағайындалады.

Артынша 1956 жылдың 18 тамызында КОПК ОК мен КСРО МК «А жүйесі» аталған ЗҚК тәжірибе кешенін құру, оның құрылысы, тәртібі және мерзімі туралы

Қаулысын қабылдады. Министрліктер мен тиісті ұйымдар нақты тапсырмаларын алды. Қорғаныс министрлігінде ЗҚҚ полигоны - «А» полигонының орналасу орнын анықтау мақсатында арнайы комиссия құрылды. Оны майдангер, Кеңестер Одағының Батыры, артиллерия генерал-лейтенанты Сергей Ниловский басқарады.

Бірнеше нұсқаның ішінен КСРО Әуе Қорғанысы Күштерінің Бас қолбасшысы, Маршал Сергей Бирюзов Балқашқа таңдау жасайды.

1956 жылдың жазында Балқаш көлінің жағалауында Бетпақдала шөлінде, Сарышаған теміржол станциясына жақын жерде жаңа Балқаш полигонының (кейін № 10 мемлекеттік ЗҚҚ ғылыми-зерттеу тәжірибе полигоны аталған, Сарышаған полигоны атымен де белгілі) құрылысы басталды. Кейін оның жер көлемі 81 200 кв. км құрады. Бұл Еуропаның Бельгия мен Нидерланды мемлекеттерінің аумағына сәйкес келеді екен. Полигонның әкімшілік орталығы Балқаш көлінің жағалауында салынған Приозерск қаласы болды. Полигонның тұңғыш Бастығы болып Степан Дорохов тағайындалды.

Приозерск қаласының «өкіл әкесі» КСРО маршалы М.И.Неделин болды. ЗҚҚ 1 - конструкторлық бюросының (КБ-1) Бас конструкторы Г.В. Кисунькоға Приозерск қаласын салу туралы ұсынысты алғаш болып білдірген де осы М.И. Неделин еді: «... орта қашықтықтағы баллистикалық зымырандар құлап түсетін жаңа аймақ Балқаш көлінен батыста орналасқан Бетпақдала шөлінде салынады. Бұл табиғаты қатал шөлді аудан, мал жаюға да жарамайды. Тасты, сусыз, құнарсыз шөл. Бірақ полигонның басты тұрғын қаласын Балқаш көлі түбінен салуға болады. Оның суы таза, сондықтан құла дала жағдайында қала тұрғындары рақатқа бөленер еді...» [5].

1957 жылдың қазанында Сарышағаннан зымыранға қарсы В-1000 қаруы бірінші сынақтан өтсе, артынша 1961 жылдың 4 наурызында ол Капустин Ярдан ұшырылған Р-12 баллистикалық зымыранының бастиек бөлігін жойды. Бұл оқиға әлемдік деңгейдегі зымыранға қарсы тұңғыш қарудың пайда болғанын паш етті.

Кейін Н.С. Хрущевтің «Біздің зымыранымыз ғарышта шыбынға да дөп тиеді» («Наша ракета, можно сказать, попадет в муху в космосе») [6], - деп мақтанышпен айтқан сөздері осы оқиғамен байланысты еді. Америкалықтардың бұл нәтижеге қол жеткізуі үшін 23 жыл (1984 жылдың 10 маусымы) уақыт керек болған.

1960 жылдың 1 мамырында «белгісіз» Приозерск қаласында еңбек етуші ұшқыш - Борис Бункин Свердловск маңында америкалық У-2 зымыраны, 1962 жылдың 27 қазанында Қазақстан жерінде жасалған С-75 зымыраны Кубаның Банес қаласы маңында екінші У-2-ні ұшырып түсіреді. Вьетнам соғысы жылдары 1965 жылдың 24 қарашасында әлемдегі тұңғыш әуе шабуылына қарсы ұрыста Приозерск АҚШ-ның әскери-әуе күштеріне нағыз тосқауыл ұйымдастырды.

Мұрағат деректерінің мәліметтері Қорғаныс министрлігінің «А» полигоны үшін қосымша жерлер бөлу туралы сұранысына сәйкес КОПК ОК мен КСРО МК-нің 1959 жылдың 13 мамырындағы № 514-232сс және 1960 жылдың 30 мамырындағы № 560-226сс қаулыларына сәйкес бөлінетін қосымша жерлер туралы ақпараттар береді. Бұл мәліметтер жоғарыда полигон басшылары айтқандай «табиғаты қатал» болғанымен, «шөп өспейтін, адам тұруға жарамайтын жерлер» емес екендігін дәлелдейді. Полигонға бөлінетін қосымша жерлер Қызылорда, Ақтөбе, Қарағанды, Жамбыл облыстары аумағынан берілуі тиіс болды.

1960 жылдың 8 маусымындағы (№ 377) Қаз КСР Министрлер Кеңісінің аталмыш полигон үшін бөлінетін жер телімдері туралы хатына сәйкес Қарағанды облыстық КП Хатшысы М. Соломенцев, Еңбекшілер депутаттары облыстық атқару комитетінің Төрағасы В. Шибаевтың Қазақстан КП ОК Хатшысы Д. Қонаев пен Қаз КСР МК Төрағасы Ж. Тәшеновке түсірген ұсыныстарын (04.08.1960 ж., № 20-ОП) зерделеп көрелік.

Ұсыныста «КСРО Қорғаныс министрлігінің қажеттіліктері үшін Жезқазған мен Жаңақорған аудандарынан бөлінуі тиіс жер телімдерінің Байқоңыр, Қарсақпай, Жетіқоңыр совхоздарының, ішінара Ұлытау ауданының Сарысу және Ұлытау совхоздары, Қарағанды халық шаруашылығы кеңесіне қарасты Кеңгір және Теректі совхоздарының пайдалануындағы негізгі жер қорларын қамтитындығы» айтылады [7]. Осы құжатта жоғарыда аталған аудан, совхоздардың Қорғаныс министрлігі пайдасына

алынатын жер телімдері (қысқы, күзгі жайылым көздері, тұрғын үйлер, мекемелер, шабындық жерлер), ондағы мал басының саны туралы мәліметтер назар аудартпай қоймайды. Мәселен, бір ғана Байқоңыр совхозының пайдалануындағы 553,6 мың га жер көлемінің 350-370 мың га, оның ішінде Қарақұм мен Құянқарта, Киіқтабан, Ақшала шатқалдарындағы шабындық жерлер мен қысқы және жазғы жайылым көздері бар еді. Совхоздағы мал басының саны 80,2 мың бас қой, 2,6 мың бас ірі қара мал, 1,0 мың бас жылқыны құраса, соның ішінде 60 мың бас қой (75%), 1,5 мың бас ірі қара (58%), 800 бас жылқы (80%) полигон пайдасына бөлінетін жерде қоныстанған екен. Осы совхозға қарасты 60 қой қора, 15 сиыр қора, 3 бұзау қорасы, 85 тұрғын үй, бастауыш мектеп, 15 керуеттік аурухана және 1 радиостанция бар болып шықты.

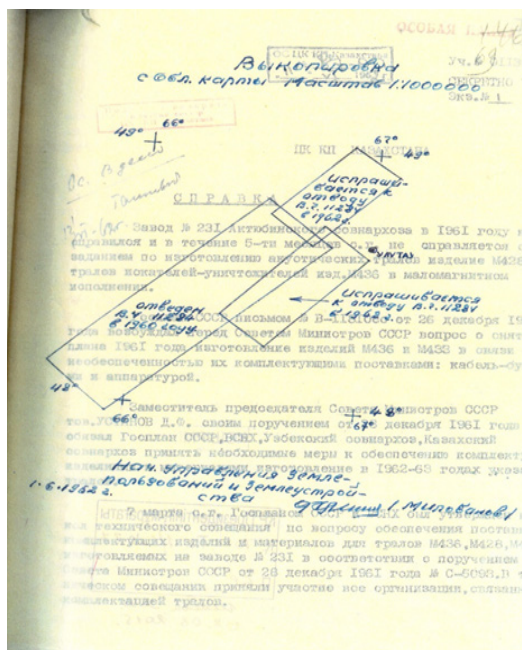
Қорғаныс министрлігі үшін бөлінетін аталмыш аудандардан көшірілуі тиіс мал басы мен тұрғын үй саны туралы облыстық ауыл шаруашылық Басқармасының бастығы В. Голушконың төмендегі анықтамасы баяндайды [8]:

Кесте 1- Қорғаныс министрлігіне бөлінетін аумақтан көшірілуі тиіс мал басының саны туралы анықтама

№	Совхоздар	Қой (мың бас)	Ірі қара ал (мың бас)	Жылқы (мың бас)	Тұрғын үй (дана)
1	Байқоңыр	60	1,5	0,8	85
2	Қарсақпай	25,4	1,0	1,2	48
3	Жетіқоңыр	60,7	2,3	0,7	283
4	Сарысу	25	0,2	0,2	100
5	Ұлытау	14	-	-	30
	Барлығы	185,1	5,0	2,9	546

Мәліметке сүйенсек, 1 500 жан-ұя немесе 3 000 адам көшірілуі тиіс болған. Облыс басшылығы совхоздарды жаңа жерлерге көшірудің шығыны алдын-ала есептеу бойынша 55-60 миллион сомды құрайтындығын айта келе, осы мәселелердің оң шешімін сұрап, өз ұсыныстарын білдіреді.

Ақтөбе облысы бойынша 1960 жылы «А» полигоны пайдасына бөлінген, оған қосымша 1962 жылы бөлінуі тиіс жер көлемі туралы облыс әкімшілігінің мына сөзбасы да назар аудартады [9]:



1962 жылы берілуі тиіс жер көлемі 1960 жылы полигонға (11284 әскери бөлім) берілген жер телімімен шамалас (шамамен 2/3 бөлігін) келеді.

ҚазКСР Ауыл шаруашылық министрі Г. Мельник 1962 жылдың 1 маусымында Қазақстан КП Орталық Комитетіне жолдаған хатында «А» полигонының аумағын кеңейтуге қатысты қосымша бөлінетін жер телімдерін белгілеу мақсатында 1962 жылдың мамырында ҚазКСР МК, Су шаруашылығы министрлігі, Ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру және дайындау министрлігі, КСРО Қорғаныс министрлігі өкілдерінің Қарағанды, Қызылорда, Ақтөбе облыстарына іс-сапары барысында «ҚазКСР-нен қосымша 6 135 мың га жер бөлуді шешкендігін» және соған байланысты туындайтын үлкен

киыншылықтарды ашып көрсетеді [10]. Г. Мельник «оның ішінде 770 мың га – Ақтөбе облысы, 143 мың га – Қызылорда облысы, 5 102 мың га – Қарағанды облысы және 120 мың га – Жамбыл облысы аумағынан белгілендігін» жазады. Ең көп мөлшерде 5 102 мың га жер Қарағанды облысынан бөлінуі тиіс болды (Жалпы полигонның аумағы 81 200 кв. км құраса, оның ішінде 49 200 кв.км Қарағанды облысынан еді - автор).

Полигон пайдалануына берілетін бұл жерлер Ақтөбе облысының «Тәуіп», Қызылорда облысының «Приарал», «Қарақұм», Қарағанды облысының «Байқоңыр», «Қарсақпай», «Жетіқара», «Сарысу» сияқты мал фермалары мен совхоздарының пайдалануында болатын. Мұның сыртында жаз айларында (15 сәуір мен 15 қараша аралығы) Қызылорда мен Шымкент облыстарының 22 колхозы мен 13 совхозының малы жайылатын. Сонымен қатар, осы аумақта 1 022 жан-ұя немесе 4 501 адам қоныстанған. Құжат мәліметтеріне сүйенсек, 1961-1962 жж. аталмыш облыстардың совхоздары мен колхоздарының 4 мың бас ірі қара малының – 2 мыңы, 860.5 мың бас қой, ешкісінің – 326 мыңы, 29.8 мың бас жылқы, түйесінің – 6 мыңы осы полигонға берілгелі отырған аумақта тұрақты түрде жайылған. Мұның сыртында бұл аумақта тұрғын үйлер, ондаған мал ұстайтын қоралар, шеберханалар, мал емдейтін медицина пункттері, дүкендер, радиостанциялар мен электрстанциялары, мал тоғытатын астаулар, түрлі суландыру жүйелері, (шахталық және бұрғылау құдықтары, плотиналар) болған. Бұған қосымша совхоз жұмысшылары мен қызметкерлерінің жеке меншігіндегі 67 тұрғын үй де бар.

Министрлік басшысының көрсетуінше, облыстардың қолданысынан алынғалы отырған бұл жердегі құрылыстардың жалпы құны 1962 жылдың 1 қаңтарына 3 434,9 мың сомды құрайды.

Министр аталмыш жер телімдерінің «А» полигоны пайдасына берілген жағдайдағы шығын көлемінің төмендегідей болатындығын жеткізеді:

«1. Тікелей шығын көлемі – 3 434,9 мың сом (аумаққа бөлінген пайдаланылмаған шығындар), оның ішінде жұмысшылардың жеке меншігіндегі үйлер – 128 мың сом, колхоздардың құрылысы 215,1 мың сом;

2. Қосымша қаржы бөлу қажеттілігі, оның ішінде 10 518 мың сом суландыру жүйелері үшін (оның 8 990 мың сомы Қызылқұм құмдарында пайдалану мақсатында);

3. Көшірілетін тұрғындарға төленетін өтемақы – шамамен 150 мың сом көлемінде» [11].

Осылайша, мұрағат деректері Қазақстан аумағында қоныс тепкен алып полигондардың «адам тұруға келмейтін, шөп шықпайтын, мал жаюға жарамсыз» аумақтарда ғана орналаспағандығын көрсетеді. Керісінше, олардың әлеуметтік-экономикалық және моральдық-психологиялық зардаптармен қатар жүргенін аңғартады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ильин В.Г. Город как концепт культуры: дисс. ... докт. социол. наук. – Ростов-на-Дону, 2004; Рясков С.А. Социокультурное развитие закрытых городов Урала (Вторая половина 1940-х-середина 1980-х годов): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – Екатеринбург, 2004; Кузнецов В.Н. Общественно-политическая жизнь в закрытых городах Урала (вторая половина 40-середина 50-х гг.). – Екатеринбург, 2004; Крамаренко В.Н. Государственная политика СССР по созданию и развитию закрытых административно-территориальных образований в 1945-1991 гг. (на материалах Нижнего Поволжья): Дис.... канд. ист. наук: 07.00.02. – Астрахань. – 2007; Реут Г.А. Становление и развитие г. Железнодорожска (Красноярск-26) как закрытого административно-территориального образования атомной промышленности (1950-1991 гг.): монография [Г.А. Реут, А.П. Савин; КГПУ им. В.П. Астафьева. – Красноярск: КГПУ им. В.П. Астафьева, 2007. – 278 с.; Мельникова Н.В. Закрытый город: население и его менталитет (1950-1960 гг.): Институт истории и археологии УрО РАН, 2001, т.б.

2. ЗАТО на бывшей территории СССР. // gi.yukiperclia.org [Закрытое_административно-территориальное образование. (дата – 26.09.2017)

3. ГАРФ. 5446-к., 106-т., 468- іс, 2-8-пп.; 29-32-пп.

4. Засекреченный подвиг в казахстанской степи // <https://www.google.ru/url?sa> (дата – 03.08.2017)

5. Кисунько Г.В. Секретная зона: Исповедь генерального конструктора. – М.: Современник, 1996. – 510с // <https://www.google.ru/url?sa=>
6. Хрущев Н.С. Наша ракета, можно сказать, попадет в муху в космосе // <https://go.mail.ru/search?fm=> (дата – 21.08.2017)
7. ҚР ПМ. 708-қ., 1/1-т., 30-іс, 183-186-пп.
8. ҚР ПМ. 708-қ., 1/1-т., 30-іс, 187-п.
9. ҚР ПМ. 708-қ., 1/1-т., 37-іс, 69-п.
10. ҚР ПМ. 708-қ., 1/1-т., 37-іс, 34-п.
11. ҚР ПМ. 708-қ., 1/1-т., 37-іс, 36-п.

С.Х. Байдильдина¹

¹кандидат исторических наук, доцент АУЭС
г. Алматы Казахстан

ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ПОЛИГОНА «А» (САРЫШАГАН)

Резюме

Статья посвящена истории создания первого в СССР противовоздушного полигона «А» (Сарышаган) на территории Казахстана. Методология анализа основана на изучении исторических источников (воспоминания, мемуары) и архивных материалов.

На основе мемуаров главного конструктора полигона, видных советских военачальников, непосредственно участвовавших в строительстве объекта и ранее засекреченных архивных материалов под грифом «секретно», «совершенно секретно» из Архива Президента РК, автор пытается проанализировать реальную ситуацию в выделении огромной территории в пользу полигона в Казахстане. По мнению автора, эти земли не совсем были непригодными для пользования местным населением. Напротив, это были земли, где размещались десятки животноводческих ферм и зимовок совхозов, сотни тысяч голов скота и постоянно проживали сотни семей рабочих совхозов и колхозов региона. Социально-экономические и морально-психологические последствия были достаточно ощутимыми для местного населения.

Ключевые слова: Закрытые административно-территориальные образования (ЗАТО), противовоздушный полигон «А», противовоздушная ракета, «холодная война».

S.H. Baidildina¹

¹Candidate of historical sciences, Associate Professor of AUPET
Almaty, Kazakhstan

THE HISTORY OF CONSTRUCTION OF THE TEST SITE «A» (SARYSHAGAN)

Summary

The article considers the history of the creation of the first anti-aircraft test site «A» in the USSR.

The methodology of the analysis is based on the study of historical sources (memoirs) and archival materials.

The author tries to analyze the actual situation in the allocation of a huge territory in favor of the test site in Kazakhstan, based on the memoirs of the test site's chief designer and previously classified archive materials. According to the author, these lands were not completely unusable for vital activity of a local population. On the contrary, those were lands where dozens of livestock farms and wintering areas of the farms, hundreds of thousands of livestock heads and hundreds of families of workers of farms and collective farms were located in the region. The socio-economic and moral-psychological consequences were quite appreciable for the local population.

Key words: Closed administrative-territorial entities (CATE), anti-aircraft test site «A», anti-aircraft missile, «cold war».

**ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ
ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES**

ӘОЖ 930.221 (574)

О. САПАШЕВ¹

¹әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті Шығыстану факультеті
ТҮРКСОЙ кафедрасы, доцент, ф.ғ.к.
Алматы қ., Қазақстан

Ө. ТҮЯҚБАЕВ²

²әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық Университеті Шығыстану факультеті ТҮРКСОЙ
кафедрасы PhD докторанты
Алматы қ., Қазақстан

**«ХАДИҚАТ АЛ-‘АРИФИННИҢ» АГИОГРАФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМА
РЕТІНДЕГІ ТАРИХИ-ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ**

Аннотация

Мақала Исхақ жожа ибн Исма’ил Ата ал-Қазығурти ат-Туркистанидің «Хадикат ал-‘арифин» (XIV ғ.) атты агиографиялық шығармасына арналған. Мақалада түркі тілінде жазылған шығарманың сопылық дәстүрді баяндаған контекстіндегі апологетикалық аспектілері қарастырылады. Сондай-ақ, автордың шығарманы жазуда алдына қойған негізгі мақсаттарын ашықтайтын мотивтер талқыланады. Осылайша, «Хадикат ал-‘арифиннің» түркі-мұсылмандық социумының дереккөзі ретіндегі тарихи-мәдени және деректік маңызы ашықталады.

Түйін сөздер: Түркі әлемі, ортағасыр, социум, сопылық агиография, апологетика, рухани мұра, шағатай тілі

Орталық Азия өңірінің тарихи-мәдени өміріндегі сопылық мектептердің және ірі өкілдерінің рөлі, орны, олардың қоғамдық өмірдегі белсенділігі соңғы жылдары көп зерттеле бастады. Бұған XIII – XV ғғ. ішкі ұйымдық жүйесі, тәртібі, нақты ілімі қалыптасқан Ясауия, Кубрауия, Нақшбандия сопылық мектеп өкілдерінің ғасырлар қойнауынан жеткен жазба мұраларын зерттеу негіз болып отырғаны анық. Әсіресе, отандық және шетелдік ғалымдардың сопылық жазба деректерге жүргізген зерттеулері XX ғ. соңына таман тақырыптық жағынан кеңейіп, жүйеленіп, методикалық сипат алғалы, сопылық ілім ұстанған дін қайраткерлерінің жергілікті жерлердегі әлеуметтік, қоғамдық өміріндегі орны жайлы батыл пікірлер айтыла бастады [1]. Оның үстіне әр елдің кітап қорларында сақталған мол мұралардың қолжетімді каталогтарда хатталуы, сандық нұсқада көшірмелерінің жасалуы, нәтижесінде жаңа деректердің табылып, оларға тыңғылықты мәтіндік зерттеулердің жүргізілуі зерттеушілерге мол мүмкіндік берді.

Индиана университетінің профессоры, исламтанушы, белгілі зерттеуші Девин ДиУиз: «Орталық Азияда XIII ғасырдан кейінгі Ислам дінінің ерекшелігін терең тану, анықтау үшін үш ірі сопылық дәстүрлері арасында Ясауи мектебінің мұрасы – өзге Нақшбандия, Кубрауия секілді емес, өте шектеулі және санаулы ғана. Ясауи мектебінің географиялық таралу ауқымы де кең емес, алайда, оның мұралары Орталық Азиядағы барлық қоғамдық қабаттарында Исламның орнығуы аспектілерін кеңірек қарастыруға мүмкіндік беретін дүние екенін кейінгі зерттеулер көрсетті. Ясауи дәстүрін жан-жақты қамтыған бүгінгі зерттеулер Ясауи тарихы аспектілері төңірегіндегі жадымызда қалыптасқан бірқатар түсініктерді қайта қарастыруға мәжбүрлейді» (Among the three major Sufi traditions native to Central Asia - the others being the Naqhsbandiya and Kubrawuuya

- the Yasavi tradition is at once the most limited in scope - since its legacy outside Central Asia is almost negligible - and the most deeply revealing about the distinctive features of Islam in Central Asia after the 13-th century. It is revealing because the Yasavi tradition came to reflect, and to shape, the assimilative processes that made Islam meaningful to the broadest segments of Central Asia society; its limited geographical range, however, has helped to make the Yasaviyya the least-studied aspect of Central Asian Sufi legacy. The present contribution, drawn from a broader re-examination of the Yasavi tradition, will explore just one of the many aspects of Yasavi history of which our understanding is in need of revision) - деп жазады [2, 182-б.]. Ал белгілі Қожа Ахмет Ясауи ілімін зерттеуші, философ-ғалым Досай Кенжетай: «Қожа Ахмет Ясауи дәуірінен кейінгі ғасырларда оның мұрасын насихаттау және зерттеулердің нәтижесінде ерекше мәдениет, яки дәстүр қалыптасқаны байқалады. Ясауи мұрасы туралы жазылған, жинақталған, зерттелінген мәдениеттің өзін шартты түрде «хикмет дәстүрі», «түркі ілімі» және «ясауитану» деп, үш кезеңге бөліп қарастыруға болады. Ал тәуелсіздіктен кейінгі ясауитану жаңа сатысын төртінші кезең ретінде бағалауға болады», – дейді [3, 9-б.].

Жалпы, сопылық әдебиеттің қалыптасуына қысқа шолып өтсек, ол Х ғ. толық қалыптасып, кейінгі ғасырларда мұсылмандық өңірлерде жергілікті жердің әдеби үлгісімен, танымдық жүйесімен, өзіндік ерекшеліктерімен түрлі жанрларда дами түседі. Орталық Азия сопы өкілдері ХІІ ғасырдан бастап өзіндік түркі әдеби дәстүріндегі диуан, хикмет, қиссалардан басқа, араб-парсы жазба мәдениеті үлгісіндегі биографиялық жинақтар (табақат), агиографиялық шығармалар (манакиб, тазкират), дидактикалық трактаттар (рисала) практикалық нұсқаулықтар (малфузат), т.б. сопылық ғылымының («илм ат-тасаууф») негізгі аспектілерін қамтыған бірнеше ауқымды шығармалар тудырды. Әр шығарма сол замандағы әлеуметтік-қоғамдық өмір талаптарынан туындағаны және оған нақты бір тарихи, мәдени құбылыстардың түрткі болғаны анық. Сондықтан, ғасырлар қойнауынан бүгінге аман жеткен әр бір шығарма ғылыми тұрғыдан қаралуға әбден лайықты.

Сондай кешенді зерттеуді қажет ететін, назардан тыс қалмай, ғылымдағы әділ бағасын алуы керек Қазақстан территориясында жазылған бірнеше мұралар бар. Соның бірі – діндарлығымен қатар, түркі әдебиетін қалыптастыруда елеулі орны бар Исхак Қожа ибн Исмағил Ата ал-Қазығурти ат-Туркистанидің «Хадиқат ал-‘арифин» шығармасы. Бүгінде бұл шығарманың Кабул, Упсала және Ташкент қалаларының кітапхана, мұрағат қорларында сақталған он қолжазбасы белгілі [4]. Шамамен ХІV ғасырдың соңғы ширегінде жазылған бұл шығарманың қолжазбалары бізге түп нұсқасында емес, нарративті сипатта жеткен.

Нарративті деректер өз кезегінде әр ғасырдағы зияткерлік белсенділіктің ізі қалған, ілгеріде өткен бабалардың тереннен тамыр тартқан тарихи танымы мен түйсігінен дерек берер маңызды дүние саналады. Десе де, нарративті деректерді зерттеудің біршама қиындықтары бар: бірінші, бірнеше нұсқада жетуі; екінші, мәтінінің әр кезеңнің әлеуметтік, саяси, мәдени жағдайларға бейімделуі; үшінші мәтіннің көшіруші тарапынан түзетілуі немесе сюжеттердің қосылуы немесе ұмыт қалуы; төртінші, тарихи оқиғалардың, басты кейіпкерлердің аңыз-мифтік, эпикалық сипат алуы және оқиғалардың бір жақты баяндалуы, т.т. Бұндай деректерден нақты бір тарихи-мәдени көріністі, үдерісті қарастыру үшін мәтіннің әр сөзіне, ондағы негізгі ойға, эмоцияға, тілдің табиғатына, персоналияға, автордың өмір сүрген кезеңіне, шыққан ортасына мұқият үніліп, ой тарқатуға тура келеді.

Біз мақаламызда «Хадиқат ал-‘арифиннің» деректік маңызын Ташкент Мемлекеттік Шығыстану Институтына қарасты Әбу Райхан әл-Бируни атындағы Шығыс қолжазба орталығының қорында сақталған қолжазба нұсқалары негізінде аз-кем ой тарқатамыз.

«Хадиқат ал-‘арифиннің» авторы және есімнамалар

«Хадиқат ал-‘арифиннің» авторы Исхак қожа ибн Исмағил Ата әл-Қазығурти ат-

Туркистани екенін қолжазбалардың барлық нұсқалары растайды. Еңбектің кіріспе сөзінде Құдайға мадақ, пайғамбарына салауат жолданғаннан кейін: «... бұл рисала (Хадикаул арифин) саликтер құтыбы, шариғатты ашықтаушы, тариқатты баяндаушы, хақиқаттан нұр көрсетуші, түзу жолға сілтеуші Исхак Қожа ибн арифтер сұлтаны, әулиелер құтұбы, сұлтан – Исмағил ата еңбектерінің (рисаласының) бірі» деп көрсетіледі [5, f. 21-б].

Жалпы, мұсылмандық жазба әдебиеттерде пайғамбарлар, сахабалар және үлкен шейхтар мен ғұламалардың аты аталғанда салауат («салла Аллаһу әләйһи уа саллама»), сәлем («әләйһи ас-салам») және тақдис дұғасы («қаддаса Аллаһу сирраһу», «рахматуллаһи әләйһи» т.с.с.) айту дәстүрі бар. Шығарма мәтінінде бұл жайлы (2-баб Амал және дұғалар баяны) кең әңгіме де қозғалады. Бірақ, еңбекте Исхак қожа аты аталғанда сәлем дұға сөздері қосылмайды. Тек қолжазбаның (№2851) кіріспесінде ғана қызыл сиямен «бұл Исхак Қожа ибн Исмағил ата рисаласының бірі» деп көрсеткен тұста «рахматуллаһи әләйһима» (екеуіне Алланың рақымы болсын!) деген бір дұға сәлем айтылады. Мәтіндердегі Исхак қожаның аты аталып, оған дұға-сәлем айтылмайтын және үшінші жақта көрсетілетін жәйттер (бұл шығарма қолжазбаларының барлығына дерлік тән) бізге бірнеше ой туғызады. Біріншісі, «Хадикат ал-‘арифин» көшірмелері Исхак қожаның көзі тірісінде жазыла бастаған деген ой салады. «Хадикат ал-‘арифиннің» алғашқы көшірмесін жазған – Али бин Бай Темір [5, f. 262-б]. Екіншісі, сопылық әдебиетте автордың өзін үшінші жақта көрсетуі жиі кездесетін үрдіс, сол үрдіспен Исхак қожа да өз атын үшінші жақта беруі әбден мүмкін. Сондай-ақ, Исмағил Атаның сөздерін жеткізуші кім екенін білдіру үшін де өз атын әдейі көрсеткен болуы бек ықтимал.

Жоғарыда көрсеткеніміздей «Хадикат ал-‘арифин» шамамен һ.ж. VIII/XIV ғ. екінші жартысында жазылған еңбек. Оған дәлел ретінде шығарма мәтіні мен қолжазба нұсқаларының жазылу уақытын алып отырмыз. «Хадикат ал-‘арифиннің» бір нұсқасында (№252): «Қашан тарих 800 жылға (һижра жыл санауымен һ.ж.) жетсе, бүлік (фитна) етек ала бастайды» деген келер шақтағы болашақты болжаған сөйлем кездеседі [6, f. 49а]. Сөйлем құрылысы бізді шығарма һ.ж. 800 жылға, яғни 1398 ж. дейін жазылған деген тұжырым жасауға итермелейді. Бұл деректі берген №252 қолжазба һ.ж. 1103 жылдың Раби’ ас-сани айында, яғни 1691 жылдың қазан айында жазылған және екі бірдей толық, қысқа нұсқасын қамтыған. Көшіруші – Исмағил қожа ибн Йағқуб қожа [6, f. 88а].

Шығарманың ең көне нұсқасы Кабулдегі Ауғанстан ұлттық мұрағатында сақталған. Кабул нұсқасы һ.ж. 761 жылы, яғни 1360 ж. Хорезм өңірінде жазылған [7]. Бұл мәлімет шығарманың жазылу кезеңі мен автордың өмір сүрген кезеңін анықтауға мүмкіндік береді.

«Хадикат ал-‘арифин» авторы – Исхак қожа Әлішер Науаидің «Наса’им ал-махабба мин шамай’л ал-футууадағы» дерегіне сенсек, Исфиджаб қаласында өмір сүрген [8]. XVII-XVIII ғғ. аралығында шағатай тілінде жазылған «Сайрам жайлы трактат» жазба деректе Исхак қожаның Сайрам маңында жерлегені айтылады [9]. Бұл трактат каталогта «Мадина ал-Байда’ және Исфиджаб әулиелері жайлы трактат» деп шартты түрде аталған [10]. Ә.Науаи Исхак қожаның әкесі Исмағил ата Қожа Ахмет Ясауидің інісі – Ибрахим атаның ұлы. Исмағил ата бұл дүниеден өтерінде Исхак қожаны өз қолымен 18 ұлының ішінен таңдап, орнына қойып кетіп еді деп көрсетеді (Зохиран Хожа Ахмад Яссавий қ.с. нинг Иброҳим ато отлиғ инисининг ўғлидур ва Хожанинг муриди ва назар қилғонидур ва анга муриду асҳоб бўлубдур. Ва каромоту мақомот ва хавориқи одот бениҳоят ва ёши юзга яқин. Ва авлоди ўн етти, ё ўн саккиз бор эрди ва оламдин ўтарда авлоди орасидин Исҳоқ атони ўз қойим мақоми қилиб оламдин ўтубдур» [11, 328-б.]. Шығыстың ойшыл шайыры Ә. Науаидің берген мәліметтеріне сүйенсек, Исхак қожа әкесінен тәлім-тәрбие алып, шәкірт тәрбиелеген, ханақа ұстаған беделді шейх. Халық аузында жеткен мәліметтерде Исхак қожаның мазары бүгінде

ОҚО Қазығұрт ауданындағы Турбат елді мекенінде. Әмір Темір оның басына арнайы мазар тұрғызған [12]. Ол мазар «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында жөндеуден өтіп, сәулет ескерткіші ретінде мемлекет қорғауына алынған.

А. Диваевтың халық аузынан жинаған аңызда Исхақ қожаның әкесі – Исмағил Ата да насабы айтып тұрғандай, ұзақ жылдар Қазығұрт тауында көшпенді халықтың қойын баққан. Ол тұтқынға түскен құл бола жүріп, көшпенді халық (аңызда қалмақтар) арасында ұзақ жылдар ислам дінін жайған, сопылықты насихаттаған. Әулиелік керемітін көрген көшпенділер Исмағил Атаға бас бостандығын беріп, кейін ол Шаш, Үзгенд, Сайрам (Исфиджаб) қалаларында діни дәріс жүргізген [13]. Халық жадында қалған Исмағил ата өмірі осындай, ал көне еңбектегі аунтенивті деректі өмірінен біз кездестірген мәліметтер де аңызда айтылған өмірінің кей тұсы растала түседі. Исмағил Атаның ұзақ жыл қой баққанның, көшпелі халық арасында 20 жыл дін насихаттағанын еңбек авторы да жазады [5, f. 223a].

«Хадиқат ал-‘арифин» мәтінінде, басқа да дереккөздерінде Исхақ қожаның туған, өмір сүрген жылдары жайлы нақты дерек кездестіре алмадық. Бірақ, әкесі - Исмағил Атаның «Хадиқат ал-‘арифин» мәтінінде һ.ж. 734 жылы, яғни 1333-34 жж. 120 жасында бұ дүниеден өткені белгілі. Аталған шығармадағы мәліметтерде Исмағил Ата һ.ж. 614 жылы Рамазан айының бірінші күнінде дүниеге келген. Ол жайлы «Хадиқат ал-‘арифинде» «Хазіреті султан ал-‘арифин Исмағил ата дүниеге келгенде мұбарак Рамазан айының бірінші күні еді» деп баяндалады [5, f. 27a].

Исмағил атаның «Насаб-намадағы» дерек бойынша 19 ұлы болған, Исхақ қожа – сол ұлдарының ең үлкені [6, f. 89a]. Сондай-ақ, еңбекте кездесетін Исмағил Атамен замандас болған хандар, шейхтар мен факихтардың белгілі есімдері мен олардың өмір баянын қарастырсақ, Исхақ қожа һ.ж. VIII/XIV ғ. соңғы ширегінде бұ дүниеден өткенге ұқсайды.

Жоғарыда көрсеткеніміздей Ташкент нұсқаларының ішіндегі ең көнесі саналатын №252 инвентарлық номермен №3 фондта сақталған қолжазба «Хадиқат ал-‘арифиннің» мәтінімен қатар, төмендегі қосымшаларды қамтиды:

1. «Хадиқат ал-‘арифин» (ff. 16-85a);
2. «Насаб-нама» (ff. 85a-88a);
3. «Риала фи манақиб Исмағил ата» (ff. 88a-94б).

Исхақ атаның ясауи сопылық ағымындағы силсиласын «Мулхак бис-сурах» (XVI ғ.) атты еңбекте былайша тарағылады: «Исхақ қожа Исмағил ата шәкірті. Исмағил ата Сейіт атаның шәкірті. Сейіт ата Зеңгі баба, Зеңгі баба Хакім ата, Хакім ата Қожа Ахмет Ясауидің шәкірті» [14, 124-б.].

«Хадиқат ал-‘арифиннің» агиографиялық және дидактикалық жанры

Шығарма ортағасырлық әдеби тіл – шағатай тілінде жазылған, Құран аяттары, пайғамбар хадистері, әулиелер риуаят, хикметтері арап және парсы тілінде беріліп, артынша шағатай тілінде аудармасы беріліп отырады. Тілі ұстамды, жатық, сөйлемдері де қарапайым, әдеби орамдар өте аз. Сопылық ілім насихатталған мәтінінде әрбір хадис, хикмет, хикая түркілік дүниетаныммен астасып жатады.

Автор «Хадиқат ал-‘арифинде» Ясауи сопылық мектебінің ірі өкілі Исмағил Ата әл-Қазығұртидің сөздерін, қызметін, істері (кереметтері) мен насихаттаған ілімін арқау етеді. Прозалық үлгіде нақты бір адамның діни қызметін, ілімін баяндайтын ортағасырлық шығармаларды ғылымда агиография деп атау орныққан. Бұл тұрғыдан келгенде «Хадиқат ал-‘арифинді» агиографиялық шығарма қатарына қосуға болады.

«Хадиқат ал-‘арифин» ұсынған негізгі тақырып – сопылық ілімі, оның ішінде ұстаз бен шәкірт арасындағы қарым-қатынас. Он бес бабтан тұратын шығарманың басым бөлігі осы тақырыпқа құрылған: бірінші баб Шейтар рухы; төртінші баб мүрид (шәкірт) әдебі; алтыншы баб құлақ асу (сима’), яғни ілімді игеруі; жетінші баб мүрид қызметі; тоғызыншы баб сопылық (тасаууф) тәртібі, оныншы баб махаббат, он үшінші

баб адамның (шәкірттің) өзіне маңызы жоқ ілімнен бас тартуы (ат-тарк ар-раджули ма ла иу’ниһи); он төртінші баб шейх мақамдары. Қалған бабтары шайх пен мүрид арасындағы ілімдер (пақырлықта болу, мағрифат, хақиқатқа жету, т.т.) мен ритуалдарға (дұға жасау, зікір айту, нәпсімен күресу) арналған. Автор осы ойларды беру үшін нақты аят, хадис пен әулиелер сөзіне жүгіне отырып баяндайды. Кей тұста мұсылмандар арасында кең тараған хикаялар келтіре отырып, содан түйген өз ойын немесе сол турасында аты белгілі шайхтардың ойын ұсынып отырады. Мазмұндық тұрғыдан келгенде «Хадиқат ал-‘арифинді» дидактикалық шығармаға жақын.

«Хадиқат ал-‘арифинде» Исмағил Атаның мал баққан, құлшылық қылған, шейх болып дін күзеткен жерлері – Талас Алатау сілемі, Қаратау, Қазығұрт таулары, Сайрам, Түркістан, әрі де Үргеніш қалалары XIII – XIV ғғ. Үгедей ұрпағы билік құрған Шағатай ұлысына қараған. Исхак қожаның өмір сүрген кезеңі Шағатай ұлысында ислам діні қайта жанданып, мұсылмандардың белсенділігі артқан тұсқа келеді. Ортағасырлық жазба деректерден «Машайх-и турк» – Түркілер шейхы деп аталған Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттері Сейіт ата (өл.ж. 1218), Өксік ата (XIII ғ.), Исамил аталардың (өл.ж. 1314) түркі жұрты арасында беделі жоғары болғаны анық. Орталық Азия территориясында сондай-ақ, исламның түкпір-түкпірінен келген факих ғалымдардың, қолына билік тиген қазилардың да саяси-қоғамдық өмірде белсенділігі жоғары болды. Солардың ықпалымен шағатайлық Кебек хан билігі (1307-1326 жж.) тұсында Ислам мемлекеттік дін ретінде орныққаны, мемлекеттің бір кездері орталығы болған Жетісу өңірі провинциялық өңірге айналып, мемлекеттің орталығы Хорезмге ауысқаны, шағатайлық хандардың көшпенділік өмір салтынан біртіндеп қол үзе бастағаны тарихтан мәлім. Хорезмдегі беделді дін өкілдерінің ара кідік көшпенді жұрттың ортасынан шыққан сопы шейхтарының бірқатар ілімдері мен дәстүрін сынға алып отырған. Сондай бір оқиға «Хадиқат ал-‘арифин» қолжазбасының қосымшасы – «Рисала фи манақиб Исмағил Атада» тіркелген; Ходжа Мансур бастаған Ходжа ‘Аббас, ‘Абдаллах Нишапури, ‘Абд ал-Карим Хорезми және т.б. бірнеше лауазымды адамдар Исмағил атаны сынамақ болып Нишапурдан арнайы келеді. Олар Ясауи сопылық мектебінің бірқатар ритуалдары жайлы, әсіресе, «һу» («ара» зікірі деп те аталады) зікірі жайлы бірнеше сұрақ қояды. Сұрақтарына қанықты жауап алған әлгі адамдар Исмағил Атаға қол беріп, шәкірт болып қайтады [5. f. 265-б.]. Осындай жағдайларда апологет сопы шейхтары өз ілімдерін, дәстүрі мен ұстанымдарын қорғау мақсатында агиографиялық, дидактикалық шығармалар жазып, онда діни идеологиялық оппоненттеріне қарсы полемика тақырыптарын құру, өзіндік аргумент жазу жүйесін қалыптастырады.

Агиографиялық шығармадағы апологетикалық және полемикалық мәселелер

Исхак қожа бұл шығарманы жазу кезінде өзі ұстанатын сопылық ілім сонау Мұхаммет Пайғамбар мен сахабаларынан бастау алатынын және сопылықтың негізгі ұғымы мен терминдері (фана’, бақа’, сама’, зухд, ихлас, зимн, т.т.), құлшылықтар (иршад, риязат, зикр, иджитхад, сир, и’тикаф, т.т.) Құран Кәрім, хадис, шарифат талаптарына негізделетінін көрсетуге тырысады. Автордың шығармада көтерген мәселелері өз заманындағы актуалды тақырыптар болса керек, әр қайсысына Құраннан, хадистен және ғұлама-шейхтардың сөзінен, фатуасы мен хикметтерін сілтеме келтіре отырып, әр сөзін исламның қайнар көздерімен негіздейді. Ол «ғылым иелері» туралы айтқан Құран аяттарына, «Ғалымдар пайғамбарлар мұрагері» деген пайғамбар хадисіне арқа сүйей отырып, ғалымдардың сөзі де сопылық ілім негізі бола алады, өйткені, «ғылым – Құдайдың қалаулы құлдарына берілетін нығметі» деген ой ұсынады. «Білгін, Құран – дәріхана. Онда сулы - құрғақтың бәрі баяндалған және ондағы дәрінің бәрі ем. Пайғамбар (Алланың салауаты мен сәлемі болсын) дін жолында дәрігер еді және Құранда «Сен түзу жолға бастайсың» деп, оның баянын берген. Бүгінгі күнде пайғамбар жоқ, бірақ ізін басқан шейхтар бар. Ендігі дәрігерлер солар», - деп сипаттайды. [5, ff. 76а-78-б.].

Артынша ғалымдардың екі түрін көрсетеді: бірі сыртқы ілім - фикх ғалымдары, екіншісі ішкі ілім – тасаууф ғалымдары. Автор соңғы ілім ғалымдарының дәрежесі факих ғалымдармен тең деген оймен қатар, дәрежесі олардан едәуір жоғары деп сендіруге тырысады. Онысын Исақ жожа, сопы шейхтары Құран аяттарын терең мазмұнда ұғынатынын, негізгі мақсаттарын тым әріге «Құдайдың дидары мен махаббатына» қоятындарымен, әулиелік керемет иесі екендігімен түсіндіреді. Сондай-ақ, олардың ішкі жан дүниеге көп үңілетіндерін, Хақты тану жолында үнемі ізденісте (хақа'иқ уа дақа'иқ) болатындарын, нәпсі құлқұнын тізгіндейтін ерік пен күш-жігер тәрбиесіне беріктіктерін атап көрсетеді. Қызырмен сырлас болған, Ілияспен сұхбаттасқан, рухани әлеммен байланыс орнатқан пенде ретінде ерекшелейді. Алланың ішкі жан дүниесімен дидарғашық әулиелерге рухани ғылым мен тақуалық қалай берілетінін Исмағил Ата өмірінен бірнеше мысалдар келтіреді. Соның бір мысалы:

كرا بام هام لآو رال شيمليك هق دوجو هيلع لىلا قمحر اتأ لىع امسا نىفراعلنا اطلس ترضح
مدرب تملظ باش ات يدالملا مسري يدويوق هغيزغأ نىك اجميا يسانا ميك غادنا يدري ناضمر
كنين يسانا يدري مسلوب راطفا تقو نوج هج نوغ امروا نىدمحم ااون و هج نوغ امترات نىسي
يدري راميا نىك اجميا....

Хазіреті сұлтан ал-‘арифин Исмағил Ата дүниеге келгенде мүбарак Рамазан айының бірінші күні еді. Анасы емізсе, емшекті ауызына аламас еді. Күн батып, перде тартылғаннан кейін ғана анасын емер еді. Таң сәріде күн біліне бастаса, тағы да емшекті ауызына салмайтын. Осылайша отыз күн ораза тұтты. Оразаның соңғы күні аспан бұлтты болып, ай көрінбеді. Адамдар ораза күнінің біткенін біле алмай күдіктенді. Анасы (Исмағил атаны) емізіп көріп еді, ол еме бастады. Шейхтың анасы білді, бұл айт күні екенін. [5. f. 27a]

Осылайша автор агиографиялық шығармаларға тән мотивпен бас кейіпкер Исмағил атаның туа бітті әулиелігі мен тақуалығы бар, шариғат пен тариқатты тең игерген, заһидтік (тазаһһуд) пен иджитихадты (таджәһһуд) жанына серік еткен үлкен шайх келбетін ашықтайды. Исхақ жожа тек Исмағил Атаны ғана емес, Ясауи сопылық мектебінің ірі өкілдерін де Құран мен хадистерде сипатталған жүреккөзі ашылған ғылым иелері ретінде таныстырады.

Бұл айтылғандардан екі жәйтті байқауға болады: біріншісі, Исхақ жожа секілді түркі сопыларының сыртқы діни ағымдарға қарсы өзіндік апологетикалық және полемикалық тәсілдері болғанын байқаймыз; екіншісі, түркі жұрты мойындайтын шайхтықтың шарттарын (әулиелігі, хәкімдігі, заһидтігі, кереметі, ыждағаттылығы, т.т.) көреміз.

«Хадикат ал-‘арифин» түркі агиографиялық шығармасында көрінетін тағы бір апологетикалық тәсіл – шайхтың мүридін белгілі бір мақамға жеткізе алатын ағартушылық қабілеті, мүридін алдындағы жауапкершілігі. Исхақ жожаның баяндауынша, шайх тәлімгерге дін үйрететін болса, шейхқа тән жиырма сипатты меңгеріп, мүридін рухани ішкі мерезін дәл басып, оның себептері мен емін көрсете алатын дәрігердей болуы шарт. Шығармада сол Қожа Ахмет Ясауи салған сопылық жолдағы (сулук) шайхтықтың тәртібі баяндалады. Исмағил ата: «шейхтар, дәруіштер мәртебе таппайынша, сопылар бір мақамға жетпейінше бұл тәртіпке көнуі керек. Егер олай болмаса, мұрадқа жетпес»,– дейді [5. f. 64-6]. «Мүридін мақамға жеткізбесе, шайхтықтан пайда жоқ» деген Исмағил Ата дінді емес, дін ұстанатын адамды түзеуші, қоғамды емес, жеке адамды қалыптастырушы қайраткер ретінде көрінеді.

Қорыта келгенде, жергілікті халықтың арасынан шыққан сопы шайхтарының агиографиялық еңбектерінде мынадай мәселелерді ақтап алуға тырысқанын көреміз:

- сопы шайхтарының рухани беделін, олардың діни сауаттылығын;
- олардың үйреткен діни ілімдері исламның қайнар көздеріне негізделгенін;
- жергілікті мұсылмандардың құлшылықтары шариғатқа сәйкестігін;
- сопы шайхтарының дін үйрету дәстүрі Пайғамбарлар мен ілгеріде өткен мұсылмандардың ағартушылық дәстүрімен сабақтасып жатқандығын.

Ортағасырлық жазба деректерде Қожа Ахмет Ясауидің көзі тірісінде оның шәкірттері қатарында 12 мың сұлтан мен 99 мың жай халықтың болғаны, он мың шәкіртінің мақамға жеткені айтылады [15. f. 13-б.]. Қожа Ахмет Ясауи хикметтеріндегі «Қоштамайды ғалымдар біздің айтқан түркіні» деген жолдарда айтылған діни топтар арасындағы полемика, дискуссия мәселелері Исхақ қожа өмір сүрген заманында да сарқылмаған. Сан ғасырларға созылған діни тартыстар құлшылық мәселелері туралы ғана емес, дүниетаным мен құндылық төңірегінде де жүргені жазба деректерден көруге болады. Сол дүниетаным мен құндылық төңірегінде түркі-мұсылмандық социумының қалай қалыптасып, нығайғанын «Хадиқат ал-‘арифин» шығармасында көтерілген басқа да тақырыптар арқылы қарастыруға әбден болады.

Қорытынды

Агиографиялық шығармада тарихи шығармадағыдай емес, тарихи оқиғалар, қоғамдық, әлеуметтік құбылыстар жеке тұлғаның культіне негізделіп суреттелетіні бар. Бұл барлық шығыстық агиографиялық шығармаларға тән ерекшелік. Мысалы, «Зиа’ ал-қулуб» атты парсы тілінде жазылған Нақшбанди сопылық мектебінің ірі өкілі – Исхақ қожа агиографиясында қазақ ханы – Тәуке ханның ажалын Исхақ қожаның пірлігіннен бас тартқанымен байланыстырып, «ит өліммен өлді» деп өз ыңғайларына, мүдделеріне қарай суреттейді [16. 167-178-бб.]. Бұндай бояма мағлұматтарда да бірқатар астарлы тарихи шындық жатуы ықтимал; аталған агиографиядағы «ит өлім» деп суреттеуден Тәуке ханның ауыр кеселден, өз ажалымен ақ төсекте қайтыс болғаны аңғарылады. Сол секілді «Хадиқат ал-‘арифиндегі» Моғол ханы – Жүніс ханның бозбала шағында аң аулап жүріп, Исмағил атаның шәкірттеріне кездейсоқ жолығып, артынша ол оған мүрид болып, дін қабылдаған оқиғасынан Моғол хандығындағы Ясауи сопылық мектеп өкілдерінің беделін аңғаруға мүмкіндік береді. Агиографиялық шығармадағы баяндалған оқиғалар мен тұжырымдардан түркі-мұсылмандық социумының жекелеген тұлғалардың қасында қалай қалыптасатынын, түркі жұртының этникалық жіктелу үрдісінде рухани кемел тұлғалардың қандай орны болғанын аңғарамыз. Халық арасында беделді шайхтардың ел басқару қабілетті, Алланың берген әулиелігі, Хақтың көкірегіне құйған ләдуни ғылымы, ойы ұшқыр хакімдігі, орақ ауыз шешендігі қазақ әдебиетінде жиі кездеседі. Қожа Ахмет Ясауи жөнінде қазақтың жыр-толғауларында:

Пәруар пірдің басшысы –

Қожа Ахмет Ясауи.

Түркістанда бұ да өткен,

Туына жұртын түнеткен [17],

немесе,

Бақса Қағба көрінген,

Басса жерлер түрілген.

Құл Қожа Ахмет Ясауи

Ладун ғылымы берілген [18] деп сипатталады. Белігілі парсы сопысы Фазл Алла ибн Рузбихан Хунджи (1446-1522) өзінің «Мехман наме-и Бухара» атты еңбегінде:

Қожа Ахмет Ясауи –

Ұстанған жолын пайғамбардың,

Оның сөзін сопыларға көрсеткен.

Сөзі түркілерде жалындаған,

Мөлдір судан бастау алған. – деп мадақтайды (ауд. И. Жеменей) [19]. Бұл мәселеде парсы жұртының жазба әдебиеті де, түркі жұртының ауыз әдебиеті де бір арнаға тоғысады. Ортағасырлық түркі тілінде жазылған агиографиялық шығармалардағы диалогтар, аңыз-әңгімелер, хикая, оқиғалар қазақ ауыз әдебиетіне арқау болғаны, немесе керісінше, ауыз әдебиетіндегі мотивтердің агиографиялық шығармаларда баяндалуы арнайы зерттеуді қажет ететін жеке бір тақырып.

Орталық Азияда этникалық топтар қалыптасу процессі жүрген XIV ғ. соңы –

XV ғ. басында «Туына жұртын түнеткен» Ясауидің шәкірттері қандай ілім ұсынды, нендей қасиет, қызметтерімен халық арасында беделді болды, түркі-мұсылмандық социумын қандай құндылыққа, идеологияға жұмылдыра алды деген нақты сұрақтарға жауап табуымыз керек. Бұл тұрғыдан келгенде, түркілік сопылықтың идеясын таратуға бағытталған, шәкіртін Хақ жолының әдебімен, сопылық ілімнің негіздерімен таныстыруды көздеген, көркем мінез-құлықты негіз етіп, рухани кемелдікке ұмтылуды насихаттаған «Хадикат ал-‘арифин» агиография-дидактикалық шығармасы – жекелеген рухани тұлғалардың қасында түркі-мұсылмандық социумының қалыптасу феномендерін бақылауға мүмкіндік беретін құнды дерек.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Devin DeWeese. “Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan // Studies in Altaic Civilization III (= Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistics Conference (PIAC), Bloomington, 1987), ed. Denis Sinor (Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, 1990; Indiana University Uralic and Altaic Series, Vol. 145), pp. 1-19; Жандарбек З. Яссауи ілімі және қазақ қоғамы. – Алматы, 2004; Кушенова Г.И. «Хазини и история суфизма в Центральной Азии»: Дисс. ... к.и.н. - 07.00.09 – Алматы: Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, 2010.
2. Devin DeWeese. The Mashā'ikh-i Turk and the Khojagān: Rethinking the links between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions // Journal of Islamic Studies (1996) 7 (2): 180-207 pp.
3. «Иассауи жолы» Ясауитану ғылыми-зерттеу орталығының рухани-танымдық ғылыми журналы. – 2004. – №1. – қазан-қараша. – 9-15-бб.
4. Ташкент Мемлекеттік Шығыстану Институты. Әбу Райхан әл-Бируни ат. Шығыс қолжазбалары орталығы. – №1, № 11838, 11941, 12387, 13074, 3853-к.; №3, № 3637, № 3004, 2851, 252-к.; Уппсала Университеті кітапханасы, Nov. 380/XVI (66. 177a 2186), Ауғанстан Ұлттық Мұрағаты. – № 63/19, pt. 3, (ff. 183a 259a).
5. Қолжазба. Исхāk Ходжā бин Исмā’йл Атā ал-Қазифуртī ат-Туркистанī, «Хадикат ал-‘арифин» // ТМШИ, Ә.Бируни ат. ШҚО. – №3. – №2851-қ.
6. Қолжазба. Исхāk Ходжā бин Исмā’йл Атā ал-Қазифуртī ат-Туркистанī, «Хадикат ал-‘арифин» // ТМШИ, Ә.Бируни ат. ШҚО. – №3. – №252-қ.
7. Қолжазбаның сипаттамасы мұрағат каталогында берілген: Мухаммад ‘Азам Афзали. Фихрист-и нусах-и хатти-йи Аршиф-и Милли-йи Афганистан. – Кабул: Кумита-йи Даулати-йи Култур, 1363/1985.
8. Ali Şir Nevai. Nesayimü’l Mahabbe min Şemiyimi’l Fütüvve / Haz.: Prof. Dr. K. Eraslan. – Ankara, 1996. – S. 385.
9. Қолжазба. «Фадилат-е мадинат ал-Байдā’ уа Исфиджāб» // ТМШИ. Ә.Р. Бируни ат. ШҚО. – №12708/II.
10. Трактат о Сайраме / Пер. с чагатай, пердис. и примеч. Ж.М. Тулибаевой. – Астана: Изд. Нац. Цен. археографии и источниковедения, 2007. – 60 с.
11. Алишер Навои. «Насойим ул-мухаббат мин шамойим ул-футувват» / Ред. Хамидхон Ислами. – Ташкент: Мавроннахр, 2011.
12. Диваев А.А. Предание о Хазрети Исмағил-ата // Туркестанские ведомости. – Ташкент. – № 20, – 24-25 (1901).
13. Necdet Tosun. “XIV Yüzyilinda Yazilmiş Catayca Bir Yesevi Eseri: Hoca Ishak b. Ismail Ata'nin Hadikatü'l-'Aarif'i” / Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu. – Istanbul, 2010. – S 157-168.
14. Джамал Карши. «ал-Мулхакат бис-сурах» // История Казахстана в персидских источниках / Ред.: А.К. Муминова, пер.: Ш.Б. Вохидова, Б.Б. Аминова. – Т.1. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 416 с.
15. Қолжазба. Мухаммад ал-‘Алїм ас-Сиддїкї ал-‘Алауї. «Ламахāt мин нафахāt ал-кудс» ТМШИ Ә.Р. Бируни ат. ШҚО № 495.
16. В.П. Юдин. Известия «Зийа ал-кулуб» Мухаммад Аваза о казахах XVI века // Центральная Азия в XIV-XVII веках глазами востоковеда. – Алматы: «Дайк Пресс», 2001. – С. 167-178.

17. Жанғабылұлы С. Аманат: Өлең-толғаулар, жыр-дастандар. / Құр.: Ж. Жылқышыұлы. – Алматы: «Ер-Дәулет», 1996. – 386 б.

18. Сатыбалдыұлы Ф. Шерлі жылдар, шерулі жырлар: Өлеңдер мен поэмалар. / Құр.: Т.С. Сағыбалдин, Р. Зияуйтденов. – Қостанай: Баспа үйі, 2004. – 470 б.

19. Жеменей И. Түркі даласының ұлы шейхтары // Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері: Халықаралық ғылыми конференция материалдары жинағы. – Түркістан, 2008 ж. – 300 б.

References

1. Devin DeWeese. “Yasavian Legends on the Islamization of Turkistan // Studies in Altaic Civilization III (= Proceedings of the 30th Meeting of the Permanent International Altaistics Conference (PIAC), Bloomington, 1987), ed. Denis Sinor (Bloomington: Research Institute for Inner Asian Studies, 1990; Indiana University Uralic and Altaic Series, Vol. 145), pp. 1-19; Zhandarbek Z. Yassawi ilimi jane qazaq qogamy. – Almaty, 2004; Kushenova G.I. «Hazini i istoriya sufizma v Centralnoi Azii»: Diss. ... k.i.n. - 07.00.09. – historiography, istochnikovedeniya i metodi istoricheskogo issledovaniya. – Almaty: Institut vostokovedeniya im. R.B. Suleimenova, 2010.

2. Devin DeWeese. The Mashā'ikh-i Turk and the Khojagān: Rethinking the links between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions // Journal of Islamic Studies (1996) 7 (2): 180-207 pp.

3. «Yassawi zholy» Yassawitwnu gylymi-zertteu ortalygyning gylymi zhurnaly. – 2004. – №1. – qazan-qarasha. – 9-15-bb.

4. Tashkent Memlekettik Shygystanu Instituty, A.R. al-Biruni at. Shygys qolzhazbalar ortalygy. fond №1, № 11838, 11941, 12387, 13074, 3853; fond №3, № 3637, № 3004, 2851, 252.; Uppsala Universiteti kitapkhanasy, Nov. 380/XVI (66. 177a 2186), Afghanistan Ulttyq Muragaty, № 63/19, pt. 3, (ff. 183a 259a).

5. Manuscript. Ishāq hodja bin Ismā'īl Atā al-Қазигүрті at-Turkisctānī, «Hadīqat al-‘ārifīn» // Tashkent Memlekettik Shygystanu Instituty, A.R. al-Biruni at. Shygys qolzhazbalar ortalygy. – №3. – №2851.

6. Manuscript. Ishāq hodja bin Ismā'īl Atā al-Қазигүрті at-Turkisctānī, «Hadīqat al-‘ārifīn» // Tashkent Memlekettik Shygystanu Instituty, A.R. al-Biruni at. Shygys qolzhazbalar ortalygy. – №3. – №252.

7. Muhammad ‘Azam Afzali. Fihrist-e nusah-e hattii Arshife Milli Afghanistan. – Kabul: Kumiat-e Dawlat-i Kulur, 1363/1985.

8. Ali Şir Nevai. Nesayimü’l Mahabbe min Şemiyimi’l Fütüvve / Haz.: Prof. Dr. K. Eraslan. – Ankara, 1996. – S. 385.

9. Manuscript. «Fadilat-e madīnat-e al-Baidā’ wa Isfidjāb». – Tashkent Memlekettik Shygystanu Instituty, A.R. al-Biruni at. Shygys qolzhazbalar ortalygy. – №12708/II.

10. Traktat o Sairame / Per. c Chagatai, predis. i primrch. Zh.M. Tulibaevoy. – Astana, 2007. – 60 c.

11. Alisher Nawai. «Nasa’im al-mmahabbah min shama’im al-futuwat» / Redac. Hamidhon Islami. – Tashkent, 2011.

12. Diwaev A.A. Predanie o Hazreti Ismail-ata // Turkistanskіe Vedovosti. Tashkent. – № 20. – 24-25 (1901)

13. Necdet Tosun. “XIV Yüzyilinda Yazilmış Catayca Bir Yesevi Eseri: Hoca Ishak b. Ismail Ata’nin Hadikatü’l-‘Aarif’i” / Uluslararası Hoca Ahmed Yesevi Sempozyumu. – Istanbul, 2010. – S 157-168.

14. Dzhamal al-Qarshī. “al-Mulkhaqat bis-surakh” // Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikah / Red. A.K. Muminov, perevod: Sh.B. Vokhidova, B.B. Aminova. – T.1. – Almaty, 2005. – 416 c.

15. Manuscript. Muhammad al-‘Alim as-Siddiqi al-‘Alawi. «Lamahat min navahat al-quds» Tashkent Memlekettik Shygystanu Instituty, A.R. al-Biruni at. Shygys qolzhazbalar ortalygy. – № 495.

16. W.P. Yudin. Isvestiya «Zia’ al-qulub» Muhammad Awaza o kazakhah XVI veka // Centralnaya Azia v XIV-XVII vekah glazami vostokoveda. – Almaty: «Dajk Press», 2001. – S. 167-178.

17. Zhangabylyly S. Aamanat: Oleng-tolgaular, zhyr-dastandar. / quras.: Zh. Zhylyqshyuly. – Almaty: «Er-Daulet», 1996. – 386 b.

18. Satypaldyuly F. Sherli zhyldar, sheruli zhyrlar: Olengder men poemalar. / quras.: T.S. Satypaldin, R. Ziautdenov. – Qostanai: Baspa uyi, 2004. – 470 b.

19. Zhemenei I. Turki dalasyning uly sheihtari // Qoja Ahmet Yassawi muralari men ilimining zertteli maseleleri: Haliqaraliq gylymi konferenzya materialdary zhinagy. – Turkistan, 2008. – 300 b.

О. Сапашев¹

¹Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби,
факультет Востоковедения, доцент, к.ф.н.
г. Алматы, Казахстан

О. Туякбаев²

²Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби,
факультет Востоковедения, PhD докторант
г. Алматы, Казахстан

**«ХАДИҚАТ АЛ-‘АРИФИННИҢ» АГИОГРАФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМА
РЕТІНДЕГІ ТАРИХИ-ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ**

Резюме

Данная статья посвящена исследованию средневекового агиографического сочинения «Хадикат ал-‘арифин» (XIV в.) Исхака ходжа ибн Исма‘ил Ата ал-Казыгурти ат-Туркистани. В статье рассматриваются апологетические аспекты этого сочинения в контексте предшествующей тюркской суфийской традиции. Кроме того, выявляются мотивы, отчасти раскрывающие замысел, которым руководствовался автор при создании труда. Таким образом, раскрывается историко-культурная и источниковедческая ценность «Хадикат ал-‘арифин» в качестве источника по истории средневекового тюрко-мусульманского социума.

Ключевые слова: тюркский мир, средневековье, социум, суфийская агиография, апологетика, духовное наследие, чагатайский язык.

О. Туякбайев¹

¹al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies, PhD. Student
Almaty, Kazakhstan

О. Sapashev¹

¹al-Farabi Kazakh National University, Faculty of Oriental Studies,
Candidate of Philological Sciences
Almaty, Kazakhstan

**«ХАДИҚАТ АЛ-‘АРИФИННИҢ» АГИОГРАФИЯЛЫҚ ШЫҒАРМА
РЕТІНДЕГІ ТАРИХИ-ДЕРЕКТІК МАҢЫЗЫ**

Summary

This article is dedicated to the study of the medieval hagiographic composition «Khadikat al-‘arifin» (XIV c.) by Iskhak hodja ibn Isma‘il Ata al-Kazygurti at-Turkistani. The article deals with the apologetic aspects of this work in the context of the preceding Turkic Sufi tradition. In addition, there revealed the motives partly exposing the idea, which guided the author in writing this work. Thus, the historical-cultural and source-study value of the «Khadikat al-‘arifin» is revealed as a source on the history of the medieval Turkic-Muslim society.

Keywords: Turkic world, Middle Ages, society, Sufi hagiography, apologetics, spiritual heritage, Chaghatay language.

Г.К. МУКАНОВА¹, к.и.н., доцент,
Ш.Т. БУЛГАУОВ², к.и.н., ст. преподаватель
^{1,2}КазНУ имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

МАТБУГАТ, ИЛИ ИСТОКИ СВЕТСКОЙ ТЮРКСКОЙ КАЗАХСКОЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация

В статье обсуждается история издательского дела на окраинах Российской империи в конце XIX-начале XX веков. Основное внимание уделяется сложному процессу становления и существования первого казахского журнала. Авторы обращают внимание на очевидное влияние джадидской практики новометодных учебных заведений и СМИ Крыма, Поволжья на оформление периодической печати Казахстана и Центральной Азии. Тема идентификации народов империи подается через призму пробуждения самосознания передовой части кочевого казахского общества и обсуждения на страницах первого национального журнала, путей модернизации социума (оседание, урбанизация, образование, суд, гендерный вопрос и т.д.). Публикация основана на изучении письменных, статистических и архивных источников, в контекст публикации встроен критический дискурс-анализ терминологии и отечественных и зарубежных научных публикаций.

Ключевые слова: Центральная Азия, Казахстан, Крым, Россия, ислам, медресе, кочевые народы, джадидизм, периодическая печать.

1. Введение

История распространения печатного дела в рассматриваемое время на окраинах Российской империи, смежных с Поволжьем и Южным Уралом, анализ предпосылок его становления у тюркских кочевых народов региона нашли отражение в научной литературе. Следует отметить, что исследования основаны на имеющихся письменных источниках. При этом материалы массива источников по избранной теме не в полной мере введены в современный научный оборот. В условиях духовной модернизации общественного сознания, в контексте реализации программной статьи Главы государства Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее...», важно определить заслуги казахской интеллектуальной элиты Алаш начала XX века, более столетие назад, на практике, в меру своих возможностей, решавшей задачу пробуждения социума. Исходя из этого, автор определяет актуальность статьи, опираясь на ряд материалов и источников конца XIX - начала XX века.

2. Материалы и методы

2.1. В качестве источников привлечены дореволюционные печатные издания на арабской графике (журнал «Айкап»), а также научные публикации.

2.2. Решение исследовательских задач основано на принципе историзма. Проблемы развития издательского дела в среде кочевых народов империи рассматриваются как следствие конкретных социально-исторических условий в маргинальной зоне между Европой и Азией, в формировании которых важную роль играли кросс-культурные факторы, а также толерантность тюркских народов.

3. Обсуждение

О расширении книгопечатания в регионе Сибирь и Дальний Восток, в указанный период имеются публикации выборочного характера, в которых говорится: «... книгоиздание начала XX в. в Сибири и на Дальнем Востоке – это динамичный процесс, который характеризуется высокой издательской активностью губернских и уездных городов, открытием новых типографий» [1, с.45]. Между тем, география поисков Л. Мандриной не охватывает Поволжье и Урал.

В сопоставительном ключе, любопытна динамика развития издательского дела на восточных окраинах империи. В интересах государства Российского, учреждены были книгоиздательства, расположенные в Сибири и по линии Китайско-Восточной железной дороги («Русское дело» в Харбине и др.) [2]. Западносибирский регион был покрыт сетью не связанных между собой типографий: г. Омск, Тобольск. В Барнауле - центре Колывано-Воскресенских горных заводов, в начале 19 в. работала казенная типография, принадлежавшая Главному управлению Алтайского горного округа. [3, с.23] Примерно в это же время начала работать губернская типография в Томске. Активности со стороны российских подданных якутов, бурятов, тувинцев и эвенков и т.д., в части издания собственной периодики, не зафиксировано либо тема недостаточно изучена.

Частный сектор в издательском деле империи к началу XX века набирал обороты: Владивосток: типография Золотаревского З.Н. и Недзелского К.А. (запущена в 1908 г.). По количеству и качеству газет, журналов, а также брошюр и книг Дальний Восток к концу 19 века занимал ведущее место в Сибири. Среди ведомственных числились: во Владивостоке – Типография штаба портов Восточного океана (открыта в 1886 г.). В Харбине – типография Китайской восточной железной дороги. Издательские центры были размещены в городах: Благовещенск – типография Мокина и Ко, Чурина и Ко, А.И. Мотюшенского; Владивосток – типография Восточного института, Морского ведомства, Н.М. Матвеева, П.Н. Макеева и др. При открытом в 1899 г. во Владивостоке Восточном институте функционировала, единственная в России, типография, располагавшая шрифтами восточных языков: монгольским, маньчжурским, калмыцким, японским, корейским.

Южный Урал исторически является уникальным по своей насыщенности полиэтничным, поликонфессиональным и поликультурным регионом. В городе Троицк в изучаемый период функционировали церковно-приходские и начальные школы, уездное, приходское и женское училища, училище для казахских детей. Популярностью пользовалось медресе «Расулия» (1884), названное в честь его основателя, известного башкирского религиозного деятеля Зайнуллы ишана Расулева. «Французский историк Александр Бенигсен описал данное медресе как «один из лучших академических институтов в мусульманском мире». [4, с.68]

Есть мнение, что «...продуктивно сопоставление исторических процессов в Казахской степи периода XIX – начала XX вв. с типологически более близкими историческими ситуациями в Башкирии, Бурятии и Якутии» [5, с.180].

Традиции книгопечатания на базе духовных храмов Поволжья и Зауралья, в качестве первоисточков светского издательского дела у кочевых степных народов империи, – тема любопытная. Церковь в России, православная, католическая, протестантская или мусульманская, до революции 1917 года была правообладательницей немалых земельных площадей [6, с.109]. Собственность на землю и недвижимость давала простор для предпринимательской деятельности, по мере капитализации церковных институтов. Новые веяния и технологии могли скорее реализоваться при храмах. Открытие церковно-приходских школ или медресе для мусульманских детей становилось возможно благодаря собственному капиталу (казне) храмов, складывавшемуся из подношений, оплаты за ритуальные услуги и прибыли от хозяйственной деятельности. Духовные храмы Евразии были автономными городами-государствами, окруженными «спутниками» в виде хозяйственных субъектов (пашни и огороды, конюшни и свинарники, школы и монастыри, ремесленные мастерские, свечные заводы, иконные лавки, типографии и т.п.).

Беспрепятственные контакты с Малой Азией, Крымом, Туркестаном вкупе способствовали зарождению инородческой прессы. «...Для Уфимской губернии характерной чертой стала организация изданий на языке тюрки. Издательства «Калям», «Нур», «Акча», «Иршад» сыграли значительную роль в издании произведений фольклора, памятников истории, литературы башкирского народа» [7, с.5]. Типография «Восточная печать» внесла вклад в развитие книгопечатания на казахском языке,

выпустив ряд памятников казахского фольклора и литературы, учебники для школ, несколько работ по истории казахского народа. С 1891 г. до революции 1917 года в Уфе и губернии было издано 260 книг на языке тюрки общим тиражом 721310 экз.» [7, с.7] По количеству изданий и их общему тиражу, Уфа уступала почти в три раза Оренбургу, где книгопечатание на тюрки имело сравнительно большее развитие.

Малоизученный аспект темы – положение с печатными изданиями в среде кочевников-казахов, далеких от урбанизации. Кочевые насельники степи, в отличие от татарского и башкирского оседлого населения Крыма, Поволжья, не имели на своей территории стационарных духовных храмов (за редким исключением в виде православных церквей, по периметру границ с Уралом, Сибирью, Китаем в городах губернского и областного подчинения). Крупные мечети и медресе традиционно располагались южнее: в Туркестане, Ташкенте, Хиве, Самарканде и Бухаре. Направлять туда подростков могли позволить себе зажиточные семьи, родовитые султаны. Коран и фрагменты из него изготавливались путем переписки каллиграфическими почерками, рукописи переплетались, зачастую кустарным способом, т.е. острой необходимости в промышленном издательском деле у степняков не было.

Публицистическое наследие первого казахского журнала «Айкап» (1911–1915 гг.), выходившего в г. Троицк, обнаруживает общность истории и культуры инородческой мусульманской прессы и дефиниций. Профессор Х. Бекхожин, занимавшийся реконструкцией истории дореволюционных казахских изданий, вплотную подошел к теме, однако в силу идеологии не имел возможности все опубликовать [8]. В западной историографии известны труды тюрколога, профессора Индианского университета Эдварда Дж. Лаззерини, который исследует так называемую «модернизацию» ислама в Волго-Камском, Черноморском и Кавказском регионах Российской империи, сер. XVIII - нач. XX вв. [9] Достижения этапа позволили выделить отдельное направление – изучение тюркской культурной элиты Крыма и Кавказа [10]. Любопытна книга «Внутренняя колонизация. Исторический опыт России» философа и историка, профессора Кембриджского университета Александра Эткина [11]. Заметим, что не все зарубежные востоковеды охватывают в работах Казахстан и Центральную Азию.

Первый центральноазиатский печатный журнал «Айкап» и его миссия занимают особую нишу, вне классификатора движений и течений начала XX века в среде российских инородцев региона. Ряд историков используют обе дефиниции «движение» и «течение» в отношении тюркистских (туркистских) взглядов [12, с.50]. Большинство исследователей признают журнал «Айкап» идейным предвестником движения и партии «Алаш», созданных в Казахстане в контексте событий 1917 года [13, с.101]. Отмечается отличие взглядов стоявшего у истоков «Алаш» лидера Туркестанской автономии Мустафы Шокая на будущее Казахстана [12, с. 49].

Анализ содержания общественно-политических материалов и колонок редактора, тематики, лексических особенностей, жанрового своеобразия материалов дореволюционных тюркоязычных изданий в национальных республиках активизировался с распадом Союза. Большинство корреспондентов «Айкап» стали жертвами сталинских репрессий [14, с.296], где воспроизведены выборочно публикации «Айкап», переложенные с арабской вязи на кириллицу. Издание содержит научно-справочный аппарат, указатели имен и персоналий. Активно исследуют идеи И. Гаспринского в Турции [15], [16], Крыму [17], Азербайджане, Узбекистане [18], Таджикистане [19], Татарстане и Башкортостане. [20]

Методологические проблемные вопросы колонизации/деколонизации и региональной специфики социальных процессов в Центральной Азии мы поднимали ранее [21]. Актуальна тема археографических экспедиций [22].

В зарубежной англосаксонской библиографии тема правления Романовых освещается поверхностно, более через персоналии венценосной семьи, нежели в части технологического обновления [23]. В задачи авторов входит, как правило, осветить “...the last century of imperial rule, a time of contrasts...in the tragic history of the Russian Imperial family” [24, с.5]. Исламизации народов России 16-18 вв.

посвящен интересный труд [25]. Подвергнув критическому анализу разножанровые по содержанию и происхождению (этнографические, административные, литературные и миссионерские) источники в России, Евразии и Центральной Азии, А. Кефели утверждает, что традиционное образование, с вкраплениями суфизма способствовало в XVI-XVIII вв. исламизации финно-угорских и тюркских народов в междуречье Камы и Волги и созданию модернистского ислама в России. В книге Кефели нет упоминаний о предпосылках и появлении матбугат в регионе.

Феномен тюркизма как гуманистического течения, основывающегося на идее родственности тюркских народов, возник в середине XIX века на территории Российской империи. Поскольку большинство тюркских народов исповедовали ислам, то в канву тюркизма стала вплетаться и идея о солидарности мусульманских народов (исламизм). Революции в России начала XX века дали огромный импульс национально-освободительному движению, ... показали два тренда в общественно-политической мысли Казахстана того периода: «западный» – с ориентацией на демократические либералистические ценности Запада (партия «Алаш») и «восточный» (тюркистский), базирующийся на ценностях культурно-религиозного единства тюркских народов Туркестана, носителем и пламенным пропагандистом которого стал Мустафа Чокай [12].

4. Результаты

Арабский шрифт начала XX века («тоте жазу») составляет определенную трудность для чтения, – по причине отсутствия специалистов, массив источников остается вне поля зрения историков. В журнале «Айкап» печатались деятели будущей партии «Алаш» и правительства «Алаш-орда». Ими ставились насущные вопросы: сохранения языка, земельный вопрос, выборы в Госдуму, создание муфтиата и проч. Редактор, статский советник Мухамеджан Сералин (1872-1929) был способным менеджером, сумевшим сочетать баланс между спросом и предложением, наладить сеть подписчиков. Широкий кругозор и коммуникативность позволили ему привлечь в свое окружение передовых людей разных национальностей, спонсорами «Айкап» были родовитые лица из числа аристократии (напр., Садуакас Шорманов), передовая интеллигенция – Т. Турысбеков, Г. Жусипов, И. Алтынсарин и др. [26]

Мусульманские духовные храмы региона в изучаемый период также имели в собственности земли, равноуровневые школы (мектебы и медресе), помещения для ритуальных услуг, столовые и общежития [27, Ф. И-226, оп.22, д. 33]. Редактор «Айкап» Сералин М., окончивший медресе, не был фанатичным приверженцем Корана. Светские суждения в духе джадидизма в «Айкап» ни в коей мере не являются пропагандой религиозных устоев. Имело ли место покровительство мусульманской церкви над «Айкап», прямых доказательств нет. Обладавшие определенным капиталом, мусульманские мечети оценили возможности приращения паствы (уммы) через печатную продукцию. Версия, что мечети региона субсидировали к концу 19 века ряд прибыльных сфер услуг (школы-медресе и типографии), имеет право на существование.

Интерес исследователей к предпосылкам и истории первого печатного казахского журнала «Айкап» (до него распространены были рукописные журналы, издававшиеся силами казахов-шакиртов в рамках медресе в Омске, Уфе) актуализируют смежную тему, а именно: экономика регионов с преобладающим проживанием инородцев, в пределах Российской империи. К началу XX века на окраинах империи фиксируется сеть типографий и изданий на других, помимо русского, языках народов России. Речь идет о техническом прорыве, которым на тот момент не могли похвалиться Индостан либо Африканский континент. Указ от 18 февраля 1905 г. о разрешении принимать от различных слоев населения проекты «усовершенствования государственного благоустройства» способствовал гражданскому самосознанию представителей инородческой интеллигенции, прогрессивного духовенства, предпринимателей.

Центральноазиатский регион тесно увязан с продвижением книгопечатания, которое состоялось неоднократно: первый раз в древнем Китае, вторично – в Европе, после импорта из Поднебесной бумаги, по Шелковому пути. Самые первые варианты

печатного оборудования появились в Китае, в 105 г. до н.э. Древние китайские методы печати были переданы арабским купцам, которые завезли их в Европу в XIV веке. В Европе стала проявляться тенденция к массовому изготовлению приспособлений, в их числе – печатных станков, разнообразных шрифтов и пишущих машинок. В Зауралье, Казахстан и Центральную Азию изобретения в сфере книгопечатания проникали с востока и запада. Географическое расположение вдоль трасс Шелкового пути обеспечило бинарный доступ. Отдаленность Китая и соперничество держав за пути через Среднюю Азию в Индию, в котором верх одержали Романовы, постепенно отсекали восточный фланг книгопечатного импорта, проторив столбовой путь для распространения издательского дела среди российских подданных, от Москвы до окраин. Груз, типографский инструментарий, баржами по судоходным рекам, частично по железной дороге доставлялся в регион. Печатный станок пользовался спросом вследствие роста национального самосознания народов России. Арабская вязь была переложена на гранки, популярность учения И. Гаспринского (1851-1914 гг.) сделала периодическую печать инструментом пропаганды культурного наследия и социальных запросов тюркоязычных народов Евразии. Если верить источнику, Исмаил Гаспринский, редактор газеты «Таржиман», избран Почетным членом Троицкого мусульманского благотворительного общества (создано в 1907 г.) [27, Ф. И-226, оп.22, д.1]. Казахские корреспонденты «Айкап» не были чужды публикаций Гаспринского и его идей [28, с. 3].

Изучение текстов первых печатных изданий на казахском (тюрки), выполненных арабской графикой в начале XX столетия, позволило нам выявить специфические термины /арабизмы/, предназначенные для отображения специфики сферы полиграфии, как отрасли приложения капитала и умений передовой части мусульман. Термин «матбугат» использовали казахи, татары, башкиры, имевшие непосредственное отношение к издательскому делу в пределах Российской империи. /В современном контексте это слово, что любопытно, встречается в названии одного из казанских издательств, что усиливает историческую преемственность/. В казахском, башкирском, туркменском и татарском языках существовала дефиниция, частично устаревшая: матбугат, что переводится как «печать», «пресса». Матбугат в указанный период, на фоне неграмотности и почти повсеместного отсутствия типографий на окраинах империи, воспринималось казахской передовой интеллигенцией сродни внедрению Интернета в современное общество. В казахском социуме с восторгом приветствовали издание журнала «Айкап», слагали стихи в честь социально значимого явления. Так, Дулатов Миржакып, будучи в Петропавловске, прислал стихотворение, напечатанное в первом номере «Айкап» [29, с.3]. В нем дважды повторяется термин «матбугат»; автор связывал большие надежды с тем, что посредством журнала народ получит больше знаний, полезной информации и встанет вровень с другими просвещенными народами. (М. Дулатов был выпускником медресе «Галия» (г.Уфа). Редактор М. Сералин сам использует термин «матбугат» при характеристике издания [30, с.3]. Так, М. Сералин и М. Дулатов употребляли «матбугат» и для характеристики татарских журналов «Вакт», «Юлдуз», «Шора», «Халык».

Ныне слово матбугат сохранилось в татарском языке, у казахов же в искомом значении применяется термин – «баспасоз». Корневая основа слова имеет явные арабские корни; по мнению специалистов, «матбугат» созвучно с термином «табигат», т.е. «природа» [31]. Здесь кроется глубокий философский смысл: в трактатах средневекового мыслителя аль-Фараби, идентифицировавшего себя как «ат-тюрки», «тюрюк», оба термина присутствуют. Более того, «матбугат» является производным от «табигат», означая отражение природных явлений и законов, их воспроизведение. Имеется в виду научная деятельность, исследование природных явлений и их осмысленное изложение в адаптированном виде, для всеобщего доступа.

Статистические данные о количестве «матбугат» на тот исторический момент, в исследуемом географическом ареале, дают возможность провести сравнительный анализ. «Всех заведений печатного дела (типографий, литографий, металлографий,

ксилографий, фототипий, фотоцинкографий и отдельных ручных типографских и литографских станков (например, при войсковых частях) к 1 января 1897 г. в Российской империи (без Финляндии) было 1958, в том числе в Петербурге 255, Москве - 212, Варшаве - 143, Вильне - 22, Киеве - 22, Одессе - 55, Казани - 15. Не имели вовсе заведений печатного дела Кубанская (по другим источникам, Кубанская губерния имела более 8 типографий), Кутаисская, Эриванская и Иркутская губернии, Амурская, Тургайская, Сыр-Дарьинская, Самаркандская, Ферганская, Закаспийская и Якутская области и Амударьинский отдел. По одному заведению имели Семипалатинская и Карсская области; по три - Сувалкская, Олонекская, Оренбургская губернии; Забайкальская, Дагестанская и Уральская области; по четыре - Акмолинская, Елизаветпольская, Седлецкая, Ставропольская губернии» [32, с.99].

Данных о типографиях с восточными шрифтами в источниках почти не встречается. Новые технологии в пределах духовных храмов России осваивались достаточно легко: в части приобретения печатных станков и предоставления помещений, выдачи ссуд на деятельность мини-типографий. Тиражирование церковных писаний, книг для учета рождений, венчаний и смертей православная и исламская епархии не доверяли государству, предпочитая издавать тематическую литературу самостоятельно. Монополистами книгопечатания в маргинальной зоне между Уралом и Волгой слыли Казанская, Оренбургская, Уфимская типографии. «Амбарные» книги XIX – начала XX веков, изданные в регионе, отложились в архивных фондах Северо-Казахстанской, Западно-Казахстанской, Павлодарской и Семипалатинской областей РК. (Муканова, 2013:77), Фолианты, изданные в Оренбурге и Уфе, обнаружены нами в г. Якутск. В последних регистрировались каторжные ссылки Якутской области мусульманского вероисповедания [33, Ф.12-и, оп. 2, д. 5329].

Типографии в Акмолинской, Семипалатинской и Оренбургской областях с кочевым казахским населением обслуживали нужды администрации края; инородцы редко входили в круг лиц, имевших доступ к матбугат. Косвенно, динамика роста типографий свидетельствует о наличии кадров, выпускников технических училищ. То было вредное производство, вследствие использования типографской краски и тяжелых условий труда, специалистов было немного. Население г. Троицк с самого его основания было многонациональным. В 1889 г., на 14 тысяч горожан приходилось 8 православных церквей, 4 мечети, 1 синагога. В 1897 г. 36,2 % жителей города (8430) составляли мусульмане. Мусульмане города по этнической идентификации: «татары - 7344 чел. (87,1 %), башкиры - 625 (7,4 %), казахи - 410 (4,9 %), узбеки - 33 (0,4 %), черкесы - 6 (0,07 %), прочие - 12 (0,13 %)». [27, Ф. И-226, оп.22, д. 42]. Медресе «Расулия» основано было башкиром, типография «Энергия» принадлежала поляку Сосновскому, журнал «Айкап» основал казах Сералин. Идейным вдохновителем матбугат Евразии был крымский татарин И. Гаспринский, в свою очередь впитавший учение аль-Фараби о добродетельном городе.

В целом, издательская практика матбугат сыграла весомую роль в последующих революционных событиях в России: активизация политических движений, партий (эсеров, эсдеков, кадетов, проч.) потребовала тиражирования листовок, брошюр, газет и иной печатной продукции. Общественная активность на местах стимулировала ритм работы типографий. Жандармерия в царской России отличалась сыском и агентурной сетью; вычислить частные кустарные типографии ничего не стоило. Логичным было издать журнала «Айкап» на территории медресе Расулия.

Указание в титульном листе первого номера (и последующих) «Айкап», что он издан в типографии «Энергия» Сосновского, еще не ставит точку в вопросе ведомственной принадлежности предприятия. О частной жизни Сосновского известно относительно немного. Огромна роль публицистов, редакторов М. Дулатова, А. Галимова, С. Торайгырова в основании первых национальных СМИ за пределами Казахстана (гг. Санкт-Петербург, Томск, Троицк). Получив официальное разрешение, редактор «Айкап», статский советник М. Сералин сообщил читателям о миссии издания в первых номерах журнала. Цели светские: призыв перенимать опыт развитых стран, избавиться от устаревших форм быта и хозяйства.

Вначале адрес редакции «Айкап» указывался «...при редакции газеты «Степь», впоследствии эта приписка, сделанная кириллицей на титульном листе первого номера «Айкап», исчезает, по-видимому, журнал разместился автономно.

В процессе издания «Айкап», редакция применяла маркетинговые ходы, – так, в первом номере журнала размещено объявление рекламного свойства. В нем сообщалось, что в г. Туркестан можно приобрести книгу по истории царствования дома Романовых. Очевидно, что редколлегия старалась слыть лояльной. Вместе с тем, она выдерживала избранную линию, независимости суждений. Не все было безоблачно; несколько раз выпуск очередного номера арестовывался, а члены редакции подвергались административному аресту, на условиях выкупа. Причины: пропаганда свободолюбивых настроений, отличавшиеся от официальных, взгляды по земельному вопросу и выборам в Государственную Думу. К примеру, Садуакас Шорманов [34], Миржакып Дулатов, Магжан Жумабаев [35], Галауетден Мамеков и др. ратовали за урбанизацию, перенимание передового опыта европейских стран, критикуя казахов за отсталость. Опираясь на идеалы «благотельного города» аль-Фараби и И. Гаспринского, авторы призывали соплеменников встряхнуться и учиться всему новому [36]. На фоне общего политического спада, цензорами такие публикации были расценены опасными для режима.

Опыт редакторской работы М. Сералина пригодится при установлении власти большевиков; он очень недолго проработает в советских СМИ Кустанайской области (1923-1926 гг.); наветы недоброжелателей о прежних связях с алашевцами, членами казахской национальной партии «Алаш», Ахметом Байтурсыновым, Алиханом Букейхановым и Мыржакыпом Дулатовым, выведут его из состава редакций. / Последние годы жизни Сералин учительствовал в родном ауле, умер в 1929 году/.

В советской историографии все, что имело отношение к идеологии: ростки просвещения, печать, особенно в национальных республиках, – непременно должно было «иметь истоки» в революционной борьбе. Так получилось и с «Айкап» – первым периодическим изданием казахов, выходявшем в г. Троицк на границе с нынешней Костанайской областью Казахстана. Для достоверности, приводились неказахские фамилии (С. Ужгин, др.) лиц, будто бы социал-демократических взглядов, участвовавших в процессе создания журнала. Данная версия не выдерживает критики, верификация текстов журнала «Айкап» ее не подтверждает.

Развитие сети железных дорог в регионе, в частности, открытие пассажирского и товарного движения по Уральско-Акмолинской ветке через Орск, способствовало технической оснащённости края [37, Ф-173, Оп.16, д.1914]. В Оренбурге и Уфе были медресе при мечетях, в которых получили образование будущие классики татарской, казахской и башкирской литературы. Поэты Сайфи Кудаш и Магжан Жумабаев, в годы учебы выпускавшие рукописный журнал «Садак», поддерживали творческие связи в последующем.

Ныне публикации краеведов, исследователей постсоветских республик, информационные материалы в российских и казахстанских СМИ, социальных сетях привлекают внимание к периодике начала XX века [38].

Благодаря сдержанной позиции редколлегии, журнал «Айкап» впервые в истории казахских СМИ идентифицировался как независимое издание. В нем не было крайних политических суждений, дискутировались темы: калыма, неравных браков, когда молодые девушки без их согласия выдавались замуж родителями, необходимости оседания и урбанизации и т.п. В создании первых инородческих тюркских печатных изданий на Южном Урале принимали участие лица разной этнической принадлежности: татары, казахи, башкиры, туркмены, поляки. Относительная свобода издательского дела, законодательно оформленная и достигнутая в России под влиянием требований времени, в интересах частного предпринимательства в регионе приносила свои плоды.

Воинствующий атеизм вывел большое географическое пространство СССР из контекста всемирного процесса развития и продвижения не только философских идей, но и передовых технологий. Между тем, церковь в пределах Российской империи была

социально значимым актором, выполняя специфические функции на относительно прочной экономической базе.

Сведения, что типография, в которой печатались номера «Айкап» в г. Троицке, располагалась в здании и под опекой медресе «Расулия», пока не подтверждены источниками. В случае, если умма поощряла предпринимательскую деятельность мусульман, то это - отдельный аспект темы, требующий специального изучения. Такое расположение типографии было бы удобно: и для издания книг, учебников на тюрки и для пополнения библиотечного фонда учебного заведения.

Роль медресе как учебных заведений, при некоторых из которых на рубеже XIX и XX веков стали открываться типографии, закупались станки с арабским шрифтом и набирались грамотные верстальщики и технические работники, в советской историографии освещения не получила [39]. Тогда как история европейской культуры и искусств без купюр преподносится через призму деятельности монашеских орденов и духовных храмов. То был естественный для своего времени путь привлечения адептов церкви и информирования законопослушных граждан. Арабизм «матбугат» в лексиконе российских мусульман, имеющих отношение к полиграфии исследуемого периода, не означает, что контекст изданий - теологический. Издания типа «Айкап» призывали мусульманские народы империи пробудиться и перенимать светские технические достижения передовых стран.

Внешний фактор – необходимость знаний о восточных соседях империи, сыграл значимую роль в открытии типографий, на рубежах России. Журнал «Айкап» стал выразителем взглядов и чаяний ряда центральноазиатских народов империи, поскольку его выписывали от Урала до Енисея, Чу и Или. Часть тиража из российского Троицка доставлялась в северо-западную китайскую провинцию Синьцзян, гг. Кульджу и Чугучак. Большинство частных типографий российской Центральной Евразии, при советской власти перешли на баланс государства.

5. Заключение.

Территория Зауралья в данном случае послужила материнской платой для расцвета печатного ремесла и веерного отпочкования на окраинных землях, среди так называемых инородцев, издательского дела - отрасли, которая оказалась востребована казахской культурной элитой. Технологические новинки в руках умельцев обрели спрос, недра Урала, Сибири и Дальнего Востока, по мере прокладки сети железных дорог и учебных заведений, нарастили потенциал типографского дела. Услугами печатников пользовались государственники, церковь, рос слой предпринимателей, число подписчиков периодики и корреспондентов имело положительную динамику. Спрос на информацию удовлетворялся изданием учебников, пьес, периодических изданий, формируя культуру чтения и мышления.

Близость Поволжья, Южного Урала и западноказахских областей к европейским технологиям, востребованность интегративных идей джадидизма, на фоне активизации политических партий и депутатских фракций, породили социальное явление - матбугат, или светскую тюркоязычную инородческую прессу. Спонсорами издания были чингизиды, а также зажиточные выходцы из карасуек, понимавшие возможности периодики для информирования соплеменников. Данный аспект несколько выпал из официальной (советской) историографии «Айкап»; нельзя сбрасывать со счетов, что маркетинг и менеджмент предпринимательства в изучаемый период представляли довольно развитую сферу.

Издание периодики сопровождалось позитивным резонансом в среде передовой тюркской (казахской) интеллигенции, призвавшей к пробуждению кочевое население, оседлости, земледелию, социальной активности. Очаг просвещения – журнал «Айкап» - выполнил миссию продвижения среди соплеменников идеи модернизации.

К моменту выхода журнала его корреспондентами были зачастую учащиеся (шакирды) либо выпускники медресе гг. Уфа, Казань, Троицк, Оренбург, Петропавловск, Омск и др. Влияние среды и мусульманского образования отрицать было бы искажением истины, - не случайно создатели журнала и корреспонденты в текстах употребляли арабизмы, в частности, термин «матбугат», тогда как ныне

более привычны «баспахана» и др. производные. Однако то было светское издание, инновация своего рода.

География подписчиков журнала вышла далеко за пределы места издания, охватив Казахстан и Центральную Азию. Закрывтие же «Айкап» обусловлено было скорее ростом антитурецких тенденций в России, с началом Первой мировой войны, чем финансовыми трудностями периода (официальная версия). В целом, практика матбугат на примере журнала «Айкап» и ему подобных периодических изданий внесла серьезную лепту в большую просветительскую и интеграционную работу в пределах расселения тюркских народов Евразии.

Литература

1. Мандринина Л.А. Книгоиздание в Сибири и на Дальнем Востоке в 1901—1916 гг.: анализ базы данных «Сибирская и дальневосточная книга (1790—1917)» // Библиотековедение. Книгоиздание в регионах. – 2014. – № 12. – С. 46-49.
2. Московский Печатный двор - факт и фактор русской культуры. 1652-1700. Кн.1-2/ Науч. ред. И. В. Поздеева. – М., 2007-2011.
3. Прудкогляд Т.В. История печати и книжного дела на Дальнем Востоке ДВФУ, 2011.
4. Шейх Зейнулла Расули (Расулев) ан-накшбанди. Избранные произведения. / Перевод с арабского И.Р. Насырова. Уфа, 2001.
5. Ремнев, Анатолий. Колониальность, постколониальность и “историческая политика” в современном Казахстане // «Ab Imperio». – 2011.– № 1. С. 169 -205.
6. Попов В.П., Ершов Б.А. Земельная собственность церквей и монастырей в XIX веке // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: История, Политология. – 2007. – № 2. – С. 108 -111.
7. Хайруллина Г.Х. Издательское дело в Уфимской губернии во второй половине XIX - начале XX вв. – Уфа, 2004. – 227 с.
8. Бекхожин Х. Очерки истории казахской печати (1860-1958). – Алматы: Гылым, 1981. – 226 с.
9. Russia’s Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750–1917, ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzarini (Bloomington: Indiana University Press, 1997).
10. Edward J. Lazzarini (Editor). Supplement to the Modern Encyclopedia of Russian, Soviet and Eurasian History, Vol.1, 2000.
11. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. – М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 448 с. (пер. с англ.).
12. Ташенев М.Ж., Кумганбаев Ж.Ж. Туркестанская (Кокандская) автономия и идея единого Туркестана // Вестник КазНУ им. Аль-Фараби Серия историческая. – 2013. – №3 (70). – С. 49-55.
13. Общественно-политические взгляды Мухамеджана Сералина / С. З. Зиманов, К. З. Идрисов. – Алма-Ата: Наука, 1989-165 с.
14. Энциклопедия «Айкап». /Составители: У. Субханбердина, С. Даутов. – Алматы: «Казак энциклопедиясы», 1995. – 367 с.
15. Ekinçi, Yusuf. Gaspıralı İsmail. – Ankara: Ocağ Yayınları, 1997. – 108 p.
16. Hablemitoğlu, Sengül. Sefika Gaspıralı ve Rusya’da Türk kadın hareketi, 1893-1920. – Turkish Edition, Unknown Binding, 1998. – 672 p.
17. Абибуллаева Э. Роль женщины в видении Исмаила Гаспринского (перевод на русский язык очерка И. Гаспринского «Женщины») // Крымское историческое обозрение, 2015. – № 1. – С. 216 – 231.
18. Абдирашидов З. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи – отношения – влияние. – Ташкент: Akademnashr, 2011. – 384 с.
19. Гафаров Н.У. Роль и место джадидизма в развитии просвещения и духовной культуры народов Средней Азии. – Душанбе, 2013. – 248 с.
20. Ямаева Л.А. Мусульманский либерализм начала XX в. как общественно-политическое движение (по материалам Уфимской и Оренбургской губерний). – Уфа: Гилем, 2002. – 300 с.

21. Муканова Г.К. общности методологии редактирования национальной периодики: «Айкап» – «Жас Туркестан» – «Айкап» // Вестник Казахского национального университета им. аль-Фараби. Серия Журналистика, 2016. – № 3 (41). С. 124-132.
22. Сексенбаева Г.А., Алпысбаева Н.К. Булгауов Ш.Т. Нормативно-методическая база археографии: исторический аспект // Вестник КазНУ. Серия История. –2016. – № 2. С. 76–81.
23. Azar, Helen. Russia's Last Romanovs: In Their Own Words, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2013, 162 p.
24. Zeepvat, Charlotte. Romanov Autumn. "Sutton Publishing", United Kingdom, 2007, 298 p.
25. Kefeli, Agnes Nilufer. Becoming Muslim in Imperial Russia: Conversion, Apostasy, and Literacy, Cornell University Press, 2014, 312 p.
26. Сералин М. От редактора // «Айкап». – 1911. № 12. – С. 3.
27. ОГАЧО – Областной государственный архив Челябинской области, РФ.
28. Сералин М. Жуырда орны толмастай олим (Некролог по И. Гаспринскому) // «Айкап». – 1914. – № 19. – С.3.
29. Дулатов М. Шаттык // Айкап. – 1911. – № 2. – С.3.
30. Сералин М. Отиниш // «Айкап». 1914. – № 6. – С.3.
31. Машанов А. – Алматы: Қазақ университеті. – 2017. – 360 С.
32. Герчук Ю.Я. Искусство печатной книги в России XVI-XXI веков. – СПб.: Коло, 2015. – 389 С.
33. НАРС - Национальный архив Республики Саха (Якутия), г. Якутск.
34. Шорманов Садуакас. Баянауыл жайынан // «Айкап, 1912 № 9.
35. Жумабаев Магжан. Дала, кала // «Айкап». – 1912. – № 9.
36. Туранов Д. Қазақ халқына ең керегі оқу // «Айкап». – 1911. – № 5.
37. ГАОО – Государственный архив Оренбургской области, РФ.
38. Козыбаев С.К. «Айкап» - мечта казахской интеллигенции // Новое поколение, 27 апреля 2011 г. №16.
39. Муканова Г.К. Метрические книги регистрации актов гражданского состояния в городских мечетях как источник социальной истории Петропавловска, второй половины XIX - начала XX вв. // Қазақстан мұрағаттары (архивы). – 2011. – № 3. – С. 76 – 80.

References

1. Mandrinina, 2014 - Mandrinina L.A. Knigoizdanie v Sibiri I na Dalnem Vostoke v 1901-1916 gg.: analiz bazi dannih "Sibirskaja I dalnevostochnaja kniga (1790-1917)" // Bibliotekovedenie. Knigoizdanie v regionah, 2014 № 12, ss. 46 -49. (In Russian)
2. Pozdeeva, 2007 – Moskovskij Pechatnij dvor – fakt I factor russoj kulturi. 1652-1700. Kn.1-2/ Nauchn. red. I. V. Pozdeeva. M., 2007-2011. (In Russian)
3. Prudkoglad, 2011 - Prudkoglad T.V. Istorija pečati I knižnogo dela na Dalnem Voctoke DVFU, 2011. (In Russian)
4. Nasirov, 2013 – Sheih Zeinulla Rasuli (Rasulev) an-nakchbandi. Izbrannie proizvedenija. Perevod s arabского I.R.Nasirova. Ufa, 2001. (In Russian)
5. Remnev, 2011 - Remnev, Anatolij. Kolonialnost, postkolonialnost i «istoričeskaja politika» v sovremennom Kazahstane // «Ab Imperio», 2011 № 1, 169 -205. (In Russian)
6. Popov, Jerchov, 2007 – Popov V.P., Jerchov B.A. Zemelnaja sobstvennost tserkvei I monastirei v XIX veke // Vestnik Voronežskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Istorija, Politologija. 2007 № 2, 108 -111. (In Russian)
7. Hairullina, 2004 - Hairullina G.H.Izdatelskoe delo v Ufimskoi gubernii vo vtoroi polovine XIX - nachale XX vv. Ufa, 2004, 227 p. (In Russian)
8. Bekzhzhin, 1981 – Bekzhzhin H. Očerki istorii kazahskoj pečati (1860-1958). Almati: Gilim, 1981, 226 s. (In Russian)
9. Lazzarini, 1997 - Russia's Orient: Imperial Borderlands and Peoples, 1750-1917, ed. Daniel R. Brower and Edward J. Lazzarini (Bloomington: Indiana University Press, 1997).
10. Lazzarini, 2000 - Edward J. Lazzarini (Editor). Supplement to the Modern Encyclo

11. Etkind, 2017 - Etkind A. Vnutrennaja kolonizatsia. Imperskij opit Rossii. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2017. – 448 p. (In Russian)
12. Tachenev, Kumganbaev, 2013 - Tachenev M.G., Kumganbaev G.G. Turkestanskaja (Kokandskaj) avtonomia i ideja edinogo Turkestana // Vestnik KazNU im. Al-Farabi Seria Istoricheskaja. - 2013. - # 3 (70). – S. 49 - 55. (In Russian)
13. Zimanov, 1989 – Obshestvenno-politicheskije vzgladi Muhamedzana Seralina / S. Z. Zimanov, K. Z. Idrisov. Alma-Ata: Nauka, 1989. - 165 s. (In Russian)
14. Subhanberdina, Dautov, 1995 - Enciklopedija «Aikap». Sostaviteli: U. Subhanberdina, S. Dautov. Almati: «Kazak enciklopedijasi», 1995, 367 p.
15. Ekinci, 1997 - Ekinci, Yusuf. Gaspirali Ismail. Ankara: Ocak Yayinlari, 1997, 108 p.
16. Hablemitoglu, 1998 - Hablemitoglu, Sengul. Sefika Gaspirali ve Rusya'da Turk kadin hareketi, 1893-1920. Turkish Edition, Unknown Binding, 1998, 672 p.
17. Abibullaeva, 2015 - Abibullaeva E. Pol zhenshini v videnii Ismaila Gasprinskogo (perevod na russkij jazik ocherka I. Gasprinskogo “Zhenshini”) // Krimskoje istoricheskoe obozrenie, 2015 # 1, ss.216 – 231. (In Russian)
18. Abdirachidov, 2011 - Abdirachidov Z. Ismail Gasprinskij I Turkestan v nachale XX veka: svjazi – otnoshenija – vlijanie. – Tachkent: Akademnashr, 2011. – 384 p. (In Russian)
19. Gafarov, 2013 - Gafarov N.U. Rol I mesto dzadidizma v razvitii prosveshenia I duhovnoj kulturi narodov Srednei Azii. - Duchanbe, 2013. - 248 s. (In Russian)
20. Jamaeva, 2002 - Jamaeva J.A. Musulmanskij liberalism nachala XX v. Kak obchestvenno-politicheskoe dvizenie (po materialam Ufimskoj i Orenburgskoj gubernij). – Ufa: Gilem, 2002. – 300 p. (In Russian)
21. Mukanova, 2016 - Mukanova G.K. K obshnosti metodiki r3edaktirovania natsionsnoi periodiki: “Aikap” – “Zhas Turkestan” – “Aikap” // Vestnik KazNU. Serija: Zhurnalistika, 2016 # 3 (41), 124-132. (In Russian)
22. Seksenbaeva, Alpisbaeva, Bulgauov, 2016 – Seksenbaeva G.A., Alpisbaeva N.K., Bulgauov Sh.T. Normativno-metodicheskaja baza arheografii: istoricheskij aspekt // Vestnik KazNU. Serija Istorija, 2016 № 2, ss. 76-81. (In Russian)
23. Azar, 2013 - Azar, Helen. Russia's Last Romanovs: In Their Own Words, Create Space Independent Publishing Platform, 2013, 162 p.
24. Zeervat, 2007 - Zeervat, Charlotte. Romanov Autumn. “Sutton Publishing”, United Kingdom, 2007, 298 p.
25. Kefeli, 2014 - Kefeli, Agnes Nilufer. Becoming Muslim in Imperial Russia: Conversion, Apostasy, and Literacy, Cornell University Press, 2014, 312 p.
26. Seralin, 1911 - Seralin M. Ot redaktora // Aikap, 1911 № 12, s. 3.
27. OGACHO – Oblastnoi gosudarstvennij arhiv Chelabinskoi oblasti RF.
28. Seralin, 1914 – Seralin M. Nekrolog po Gasprinskomu // Aikap, 1914 № 19, s.3.
29. Dulatov, 1911 – Dulatov M. Chattik // Aikap, 1911 №2, s.3.
30. Seralin, 1914a – Seralin M. Otinich // Aikap, 1914 № 6, s.3.
31. Machanov, 2017 – Machanov A. Almati: Kazak universiteti, 2017, 360 s.
32. Gerchuk, 2015 – Gerchuk U.A. Iskusstvo pechatnoj knigi v Rossii XVI-XXI vekov. SPb.: Kolo, 2015, 389 s. (In Russian)
33. NARS – Natsionalnij arhiv Respubliki Saha (Jakutija), g. Jakutsk.
34. Chormanov, 1912 – Chormanov Saduakas. Bajanaul zhainan // Aikap, 1912 № 9.
35. Zhumabaev, 1912 - Zhumabaev Magzhan. Dala, kala // Aikap, 1912 № 9.
36. Turanov, 1911 – Turanov D. Kazak halkina en keregi oku // Aikap, 1911 № 5.
37. GAOO – Gosudarstvennij arhiv Orenburgskoj oblasti RF.
38. Kozibaev, 2011 – Kozibaev S.K. «Aikap» - mechta kazakhskoi intelligentcii// Novoe pokolenie, 27 aprelja 2011 g. №16. (In Russian)
39. Mukanova, 2011 - Mukanova G. K. Metricheskije knigi registracii aktov grazdanskogo sostojania v gorodskix mechetjah kak istochnik sotcialnoi istorii Petropavlovskaja, vtoroj polovini XIX – nachala XX vv. // Kazahstan muragattari (arhivi), 2011, № 3, ss. 76 – 80. (In Russian)

¹Г.К. Мұқанова, т.ғ.к., доцент,
²Ш.Т. Булгауов, т.ғ.к., аға оқытушы
әл-Фараби атын. ҚазҰУ,
Алматы, Қазақстан

МАТБУГАТ, НЕМЕСЕ ХХ ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ДҮНИЯУИ ТҮРІК ҚАЗАҚ МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗІНІҢ БАСТАУЫ

Түйін

Мақалада ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. бас кезіндегі Ресей империясының шеткері аймақтарындағы баспа ісінің тарихы талқыланады. Алғашқы қазақ журналының шығу тарихына баса назар аударылады. Авторлар Қырым, Еділ бойы БАҚ және жаңа оқыту әдісіне негіздеген оқу орындарындағы жәдиттік тәжірибенің Қазақстан мен Орталық Азиядағы мерзімді баспасөздің рәсімделуіне ықпалына да айрықша тоқталады. Империя бағынышты халықтардың сәйкестендірілуі көшпелі қазақ қоғамының алдыңғы қатарлы өкілдерінің тарихи санасының өсуі және оның алғашқы ұлттық журнал беттерінде талқылануы арқылы суреттеліне отырып, әлеуметтің жаңғыру жолдары (отырықшылық, білім, сот, гендерлік мәселе және т.б.) көрсетіледі. Мақала жазба, статистикалық және архив деректері негізінде жазылып, терминология мен отандық және шетелдік ғылыми жарияланымдарға сыни дискурс-сараптама жасалынады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, қазақстан, Қырым, Ресей, ислам, медресе, көшпелі халықтар, жәдітшілдік, мерзімді баспасөз

G. K. Mukanova¹,
Sh. T. Bulgauov¹,
¹al-Faraby Kazakh National University,
Almaty, Republic of Kazakhstan

MATBUGAT, OR THE ORIGINS OF SECULAR TURKIC KAZAKH PERIODICAL PRESS OF THE EARLY XX CENTURY

Summary

The article discusses the history of publishing on the outskirts of the empire at the late XIXth-early XXth century. The main attention is paid to the complex process of formation and existence of the first Kazakh magazine, the creation of content and the promotion of which involved different peoples of the region. The authors draw attention to the evident influence of the Jadid practice of the new-method educational institutions and the mass media of the Crimea and the Volga region on the design of the periodicals of Kazakhstan and Central Asia. The theme of identification of the peoples of the Russian Empire is given through the prism of awakening the self-awareness of the advanced part of the nomadic Kazakh society and discussing on the pages of the first national journal, ways of modernizing the society (settling, urbanization, education, court, gender, etc.). The publication is based on the study of written, statistical and archival sources; the critical discourse analysis of domestic and foreign academic publications is embedded in the context of the publication. The issue of classification of the historical mission and political orientation of the publication, according to the authors, remains open, as estimates of the sprouts of the national press, given in Soviet historiography, cannot be considered quite scientifically justified. The subject of the socio-economic prerequisites of the foreign press of the period in question needs an extended system approach; the studies of the concrete situation must be conducted in a comparative context.

Keywords: Central Asia, Kazakhstan, Crimea, Russia, Islam, madrasah, nomadic people, Jadidism, printing house, periodical press.

**ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЕСКЕРТКІШТАНУ, МУЗЕЙТАНУ
ЭТНОЛОГИЯ, АРХЕОЛОГИЯ И ПАМЯТНОКОВЕДЕНИЕ, МУЗЕЕВЕДЕНИЕ
ETHNOLOGY, ARCHAEOLOGY, MONUMENT STUDIES, AND MUSEOLOGY**

ӘОЖ 391(=943.42)

Ә.Т. ТӨЛЕУБАЕВ¹

¹ т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

**ҚАЗАҚТЫҢ ҒАЛАМ, ЖЕР, СУ ТУРАЛЫ МИФТІК
ТҮСІНІКТЕРІ ЖӘНЕ СЕНІМДЕРІ**

Аннотация

Мақалада қазақтың Ғалам, Жер, Су туралы мифтік түсініктері және сенімдері туралы баяндалады. Қазақ халқының дүниетанымындағы Ғалам, Жер, Су туралы түсініктері сонау сақ заманынан тартып, исламды қабылдағанға дейінгі барысы, зерттеушілер мен ғалымдардың пікірі және қазақ халқының тұрмыс-салтындағы, фольклорындағы мифтік түсініктердің бүгінгі күнге дейін сақталып отырғандығы ғылыми тұрғыдан негізделеді.

Түйін: Аспан, ғалам, жер, су, тәңір, миф, ислам діні.

Қазақ дүниетанымында жеті ғалам деген түсінік бар. Байырғы кезде бұл термин халықтың әлем туралы өте ерте кездегі мифологиялық түсінігін бейнелеген. Бұл түсінік бойынша жеті саны негізгі жеті бағытты білдірген. Олардың төртеуін дүниенің төрт бұрышы – күншығыс, күнбатыс, түстік, терістікті құраса, үшеуін, жоғарғы ғалам – аспан, орта ғалам – жер, төменгі ғалам – жер асты әлемі құрайтын көрінеді. Жалпы, мифологиялық санада көлденең (жадағай) әлем және тік әлемнің астасып, араласып келуі заңды құбылыс.

Дүниенің тігінен үш бөлікке, көлденеңінен төрт бөлікке бөлінуі жөніндегі түсінік сақтарда да болған [1,17-20-бб.].

Көне түрік жазбаларында жер төртбұрышты кеңістік ретінде бейнеленеді, оның ортасында түркі халқы мекендейді де, ал шеттерінде оларға жау халықтар тұрады. И.В. Стеблева деген көне түрік поэзиясын зерттеуші ғалым түркілердің дүниенің төрт бұрыштылығы жөніндегі түсінігін қытайлардың дәстүрінен алған десе [2, 87-б.], С.Г. Кляшторный бұндай түсініктің бүкіл Орталық Азия мен Сібірдің бұрынғы және қазіргі халықтарына тән дегенді айтады [3, 33-б.]. Қазақтың талантты жас зерттеушісі С. Қондыбай жердің төртбұрыштық кеңістігі жөнінде шартарап, төрткіл сөздерінің де қолданатындығын айта келіп, бұл дүниетанымдық ұғымның түркілік екендігін дәлелдеуге тырысады [4, 145-155-бб.]. Жалпы, қазақтағы ғаламның вертикал және горизонтал бөліністеріне өте ұқсас түсінік өте ертеден келе жатқан түсінік, оның түп тамыры сақтардан бастау алса керек.

Ш. Уәлихановтың жазуы бойынша, «Қазақтардың түсінігі бойынша аспанда да адамдар тұрады. Олар белбеуді мойындарынан тағады. Біз ғаламның ортасында – Жерде тұрамыз, сондықтан біз белбеуді ортан белімізден байлаймыз, ал жер астындағы халықтар белбеуді аяқтарына тұсап байлайды» [5, 58-б.].

Жалпы ғаламның үш сатылылығы жөніндегі түсінік көптеген халықтардың дәстүрлі дүниетанымында, дүниежүзілік діндердің көпшілігінде, оның ішінде, ислам дінінде де бар [6,14-18-бб.].

Қазақтың көне ұғымында, әсіресе, ертегі, мифтерінде Жерге, Көкке байланысты жеті, тоғыз сандары да кездеседі. Әсіресе, жеті қат көк деген түсінік жиі пайдаланылады. Жеті қат көк – байырғы шығыс астрономдарының кеңінен қолданған термині. Мұндағы жеті саны – «жеті жұлдызға» сәйкес келеді. Олар: Ай, Меркурий, Шолпан, Күн, Қызыл жұлдыз (Марс), Мүштәри (Юпитер), Сатурн [7, 108-б.].

Көктің жеті қабаттығы жөніндегі ұғым құранда да бар: ... Алла жер жүзіндегі барлық нәрселерді сендер үшін жаратты. Содан кейін аспанға көңіл бөліп оны жеті қабат көк етіп тәртіптеді» [8, 28-б.]. Жеті қат көктің, Жердің - бүкіл әлемнің алты күнде жаратылғандығы жөнінде құранның фұссилат (41) сүресінің 8-11 параларында да айтылған [8, 8-11-бб.].

Дүниежүзі халықтарының көпшілігінде әлемнің жаратылуы жөніндегі мифтік әфсаналар ұқсас келеді. Ол бойынша, дүние жаратылғанға дейін қараңғылық басқан бейберекетсіздік (хаос), түпсіз тұңғықтық, қиыр шексіз су болған. Осы қараңғылық басқан бейберекетсіздіктің дүние әлеміне айналуының нәтижесінде қараңғылықтың орнын жарық дүние басты, шексіз су әлемінде құрғақ жер жаралды, түпсіз шыңырау дүниенің түбі пайда болды. Белгілі фольклорист, академик С.Қасқабасовтың пайымдауынша, хаостың космосқа айналу үрдісінде іске асқан екі оқиға, әсіресе, маңызды. Олар: шексіз-шетсіз судың бір бөлігінің құрғақ жерге айналуы және жер мен аспанның екі айрылып арасында бос кеңістіктің пайда болуы. Дүниені топан су жайлаған заман туралы мифтің қазақи нұсқасында Қазығұрт тауындағы кеме туралы және жаратушының хаостан космос жасауы былай айтылады: «...құдай жер мен көкті жаратқан кезде Қазығұрт тауын да бірге жаратқан екен» [9, 366-б.]. Сонымен қатар, ғалымның ойынша, дүниенің жаратылуы жөніндегі түсінік қазақ тілінде де сақталып қалғанға ұқсайды. Қазақ көнеде аспанды «тәңір» деп атады, көл, теңізді, яғни суды – «теңіз» деп атады. Екі сөздің де бастапқы буынын тәң түбірі құрап тұр, көне түріктер ол көк, аспан дегенді білдірген. Сонымен, көне заманда тәңір деп жоғарыдағы суға ұқсас аспанды да, төмендегі суды да атаған [10, 93-94-бб.].

Көшпелілер өзінің киіз үйін әлемнің моделіне ұқсастырып жасаған. Қазақтың үй тігу жөніндегі жұмбағында былай делінеді:

Әуеп дедім, әуеге шықтым,

Ептедім, септедім,

Қара жерді түптедім? [11, 87-б.].

Бұл жерде киіз үй тігу үрдісі де өзінше хаостан тәртіптелген дүние жасау сияқты әрекет екені анық көрініс тапқан. Жұмбақта айтылғандай, шаңырақ – Аспан, ал киіз үйдің едені – жермен салыстырылады. «Аспан – шатыр» деген аналогияны ежелгі түріктердің түсінік көзқарастарынан кездестіреміз. «Танрім очун бізка» – «аспан тәңірім, біздің шатырымыздай» [12, 66-б.]. Көріп отырғанымыздай, қазақ жұмбақтары киіз үй туралы Әлемнің қайталанатын құрылымы ретінде халық түсінігінің терең, архаикалық мағыналық қабатын сақтаған.

Қазақтың мұсылманданған ғалам жаратылысы жөніндегі түсінігі Қашаған жыраудың мына өлеңінен көрінеді:

Дүниенің басы әуелі,

Меруерт тастан жаралған.

Меруерт тас еріп су болған,

Судан түгін бу болған,

Аспан; жер содан жаралған.

Адам, Лаухы, Ғалам, Абзал – баршасы,

Сол заттан дейді жаралған.

Он сегіз мың ғалам болғанда,

Үш бөлім болып тараған.

Алтауы болар жәмәжәт,

Алтауы болар нәмәдәт,

Алтауы болар хайуанат.

Үш алтыны қоса ғой,

Он сегіз мың дан болад... [13, 181-б.].

Біздің арғы мәдени-генетикалық тектеріміз және қазақтардың дүниетанымында кездесетін құдыреттердің бірі Жер-Су. Ежелгі түрік акватерралды құдіретті күші «Жер-Су» деп аталған [14, 53-б.].

Олжас Сүлейменовтың еңбектерінде қасиетті мәндегі Жер-Су ұғымдарының өте ертеден, тіпті, сонау Шумер заманынан келе жатқандығын байқаймыз. Қазақтардың кейінгі түсініктерінде бұл ұғым алғашқы мәнінен өзгеріп, Отанды, мекен мекен жайды білдіретін болған. Осындай түсінік хакастарда бар [15, 29-б.].

Халқымызда осы ұғымға байланысты ғибадат сөздер сақталған. Мысалы, «Жер-суынды қадірле», «Жерін жерлеп, суын сулап отырмыз», «Жер-суымыз, тұз-дәміміз ұрсын» т.б.

Ежелгі түркілердің негізгі үш құдайының бірі ретінде Жер-Су Оңтүстік Сібірдегі алтайлықтарда анығырақ, ал Орта Азия жерінде – қырғыздарда көмескіленген түрде сақталған және кейінгі замандарда Жер-Су тайпалық, рулық және отбасылық мінажаттың нысанына айналған [16, 150-152-бб.; 17, 15 б.; 18, 37-39-бб.].

О.Сүлейменовтің осы ұғым маңайындағы қайта жаңғыртпасы бойынша, көне түріктердің *jer-sub* ұғымын ауыстырып пайдалаудан *субер*, *субар*, *сумер* сөздері пайда болды. Бұл сөз кейін осы елдің атына (Шумер), көсөзен бойы семиттен басқа халықтарының атауына айналды деген болжам жасайды [19, 294-297-бб.; 20, 246-250-бб.].

Қоғамдық даму барысында, діни сананың мазмұнының күрделене түсу жағдайында, ислам дінінің идеологиялық қыспағынан Жер-Су құдіреті, құдайы өзінің бұрынғы мән-мағынасын жоғалтып, біртіндеп ру-тайпаның жайлаған жер кеңістігінің ұғымына айналды.

Жер-Су құдіреті, құдайының «ата-баба жері», «ата қоныс», «ата жұрт» ұғымдарына біртіндеп ұласуы қазақ қоғамының ата-баба рухына ерекше мінажат етуінен туындайтын этноәлеуметтік және идеологиялық мақсат-мұраттарымен байланысты. Жер-Су ғибадатының рулық, тайпалық ата-баба ғибадатымен байланысы қазақтардың белгілі ру басыларын, батырларын, билерін рулық-тайпалық аумақтар шекараларында жерлеу ғұрпынан да көрініс табады. Қазақтардың әдеттік құқығы бойынша белгілі бір аймақтың жері мен суының белгілі бір руға, не ата баласына тиістілігі сол жерде олардың ата-бабасының басы (зираты, қорымы) жатуымен байланысты анықталатын болған. Сөйтіп, қазақтардағы Жер-су құдіреті, басқа да құдіреттер сияқты, халықтың діни санасынан біртіндеп ығыстырылды, бірақ та оның жаңғырығы жайлаған жері мен сулаған суын ерекше құрметтеу, қадірлеу салты түрінде сақталды.

Батыс ғалымдары ұзақ уақыт, кейбірі, тіпті, қазір де, көшпелілерде жерге тиістілік, меншік болған жоқ, олар малы қайда жайылып барса, сол жерді жайлады, сол жерді уақытша ғана иеленді. Көшпелі, малшы тайпаларда жерге деген ерекше сүйіспеншілік болған жоқ дегенді жиі айтады. Әсілі, бұл пікір өте қате және түбінде қауіпті пікір. Шындығына келгенде, көшпелі-малшы жұрттарда жерге меншік, иелік болды. Бұл меншіктің қатынастың отырықшы-егінші жұрттарға қарағанда өзіндік ерекшеліктері болды. Біріншіден, экстенсивті көшпелі мал шаруашылығы үшін ұлан ғайыр жер керек еді, ол өзінің көлемі жағынан отырықшының ұлтрақтай жерімен ешқандай салыстыруға келмейтін. Екіншіден, осындай ұлан-ғайыр жер рудың, тайпаның меншігі, иелігі болып есептелді. Әрине, нақты тіршілік үдерісінде бұл жерлер белгілі бір аталықтардың, жекелеген қожалықтардың иелігінде болды. Жалпы, көшпелілер үшін, оның ең бір классикалық шаруашылық-мәдени үлгісі болып табылатын қазақ үшін жер ерекше қадірлі, бағалы құндылықтардың бірі, бірегейі болды. Сондықтан да дәстүрлі қазақ қоғамында, негізінен екі түрлі ғана дау болған, олар жер дауы, жесір дауы. Ата-бабаларымыздың Еуразияның апай төсіндегі малға ең қолайлы үлкен аумақтағы жерді мыңжылдықтар бойы ұстап отыруы осының дәлелі.

Қазақ ежелден жайлаған жерінің, сулаған суының қадірін білген. Жердің де, судың да иесі, киесі болады деп сенген. Жер-Су ұғымы түркі халықтарына ортақ дүние. Бұл құдірет қырғыздар мен алтайлықтардың Йер-Су, татарлардың Йорт иясе, башқұрттардың Йорт эяси немесе Йорт эйяхе, құмықтардың Сув анасы, қарақалпақтардың Су анасы, чуваштардың Йерех, хакастардың Шерсуг және якуттардың Иччи атты мифтерінен анық байқалады [21, 79-б.].

Жерге деген ерекше мінажат, қасиеттеу, қастерлеу бізге сонау ғұн бабаларымыздан бері, тіпті, одан да әріден үзілмей келе жатса керек. Оған ғұндар туралы мына пәлсапалық тарихи аңыз дәлел. Ғұндар мен қытайлар ұзақ заман көршілес отырған. Олардың қарым-қатынасында өзара көршілік татулықтан гөрі, қырғи қабақтық, бақастық, қақтығыстар көбірек болған және көп замандар ғұндар қытайларды тігіретіп ұстаған. Қытайлар ғұндарға ұзақ замандар бойы төлем төлеп тұрған. Әсіресе, ғұндар қытайдың тең-тең жібектерін мейлінше пайдаланған. Алмағайып заманның бір кезеңінде қытайлар күшейіп, ендігі жерде ғұндарға алым-салық төлеуден біржола құтылу мақсатында

олармен соғыспақшы ойға келеді. Соғысу үшін себеп іздеп, қытай князі ғұндардың тәңірқұты Мөдеге елші жіберіп, оның күніне мың ли (километр сияқты өлшем атауы) алатын ерекше жүйрік атына қолқа салады. Бұл қолқаның соғыс бастау үшін әншейін сылтау екенін түсінген Мөде уәзірлерін жинап алып, «береміз бе, бермейміз бе? - деп сұрайды. Сонда уәзірлері «бермейік, бұл сіздің, елдің атағын шығарып отырған сәйгүлік, одан айрылғанымыз сүйекке таңба» дегенді айтады. Бірақ дәл сол уақытта соғыс ғұндарға тиімсіз еді, сондықтан Мөде берейік деп шешеді. Біраз уақыттан кейін қытайлардан тағы елші келеді. Ендігі сұрайтыны Мөденің сүйікті жас тоқалы еді. Уәзірлер тағы да «бермейік, бұл сүйекке таңба»,- дейді. Мөде қиналса да бергізеді. Енді біраз уақыттан кейін қытайдан тағы елші келеді: «Сіздердің оңтүстіктеріңізде пайдаланылмай жатқан біраз жерді бізге уақытша пайдалануға беріңізді сұраймын» делінген хабар-хапта. Уәзірлер бұл кезекте, «босқа пайдаланылмай жатқан жерді берсек бере салайық» - деп тәңірқұтқа ақыл қосады. Сонда Мөде: «қытайларға тулақтай да жер берілмейді», - деп, оларға қарсы бірден соғыс ашуға бұйырады.

Бұл аңыз-әңгіменің түпкі философиясы көшпелілер үшін жердің қандай ерекше құндылық болғанын түсіндірсе керек.

Қазақтар, басқа көптеген халықтар сияқты, жерге ана ретінде қараған, оны жер-ана деп құрметтеп атаған. Осыған байланысты, Э.Б.Тэйлор мынадай ой айтқан: «Бұрынғы адамдар аспан мен жерді бүкіл әлемнің ата-анасы, ал барлық тіршілік иелері – адамдар, жануарлар мен өсімдіктер – олардың баласы деп ойласа керек [22, 153-б.].

Жер тек адам баласының ғана емес, малдың да анасы. Бұған дәлел «Жер - анасы, мал - баласы» деген мақал. Осыған ұқсас сөз тіркестері көптеген түрік халықтарының тілдерінде кездеседі. Қазақтың теистік доктринасы мынадай пәлсапалық ой-толғаудан да көрінеді: «Айналайын жер, асыраған жер, түбі бізді жер». Шынында, халықтық натуралистік философия бойынша, «жер» сөзінің мағынасы «жейтін», «жалмайтын» деген ұғымды да береді.

Әлемнің жаратылысы жөніндегі қазақтың дәстүрлі дүниетанымы, түсінігі бойынша, ең алдымен, Жер жаратылған, одан кейін маржанның тоғыз қабаты «көбігінен» Аспан жаратылған. Айтыста қыздың «Алдымен, дүниеде не жаратылды?» деген сұрағына Елентай былай деп жауап береді:

Құдайым әуелінде Жер жаратты.

Дүниені ел сыйғандай кең жаратты.

Балқытып меруертті әмірімен.

Көбіктен тоғыз қабат Көк жаратты [23, 63-б.].

Халық түсінігінде Аспан мен Жер адамзат баласы сияқты жынысқа бөлінеді және өзара белгілі бір некелік қатынастарда болады. 1. Аспан ер адамның кейпін білдіреді, себебі ол жоғарыда орналасқан, ол өзінің жауын-шашынымен Жерге береке сылайды, оған нәр береді, оны ұрықтандырады, кейде, тіпті, қатқыл мінез де көрсетеді. Жерде әйел, ананың қасиеті бар: ол өмірге жаңа тіршілік сыйлайды, бүкіл жандыны қоректендіреді, ол өте мейірімді, жұмсақ, момақан. Қазақтар, әдетте, «Көктен жаудыр, жерден өнді» деп тілек тілейді.

Қазақ жердің қасиетіне қатты сенген. Малдың желіні іскен кезде «Сен де қайттың, кара жер, мен де қайттым, ем қылмасаң, маған серт, жазыл-масаң, саған серт!» деп үш рет қайталап, содан соң біресе малдың желініне, біресе жерге үш үштен түкіріп, ем-дом жасаған [24, 164-б.].

Қазақтың Жерге байланысты табулары:

Жерді орынсыз қазба.

Жерошақ аттама.

Жер томпайтпа.

Қара жерде қазық қалдырма.

Қара жерді қазулы қалпында қалдырма [25, 262-б.].

Қара жерді сабалауға, түкіруге болмайды, көк шөпті жұлуға болмайды. Ондай жағдайда жердің иесі ренжіп, «көктей сол!» деп қарғайды деген ұғым бар [26, 27-б.].

Қазақ беталды жер шұқымайды, жер қазбайды. Бұл қылық өлім шақырады, ажалды хабарлайды деп, жаман ырымға балайды [110, 26-б.].

Жердің сілкінісі – Алланың бұйрығымен болатын іс деп есептеледі. Адамдардың

ниеті бұзылып, арамдықпен жерді қорлау, ластау ісі етек алғанда, жер шамданып сілкінеді деп те есептеледі. Жер сілкінген кезде бір шымшым топырақты алып, аллаға жалбарынып дұға оқып, жүрекке басқан қалыппен жүрелеп отыру керек. Күнәң болса Алла да Жер де кешіреді деп есептеледі [27, 56-57-бб.].

Жалпы, көптеген халықтардың, соның ішінде, қазақтардың да, мифтерінде Жер бір тірі мақұлықтың (жайын балық, кит, көк өгіз, т.б.) үстінде тұр деп есептелгендіктен, Жердің сілкінісі сол мақұлықтардың арқасының, мүйізінің талып кетіп, екінші жағына ауыстыруына байланысты делінеді.

Дүниенің ақыры – ақырзаман туралы түсінік тегінде дәстүрлі халықтық дүниетанымда анық ұшыраспайды. Халықтық наным-сенімге бұндай түсінік ислам дінімен келгенге ұқсайды. Француз исламтанушысы А. Массэнің пікірінше, Құранның ертеректегі жазылған бөлімдерінде жалпы ақырзаман туралы, оның алдында болатын астаң-кестең, аласапыран оқиғаларға жөнінде тұспалдап болсын айтылған. Заманақырдың алғашқы белгісі адамдар арасында өтірік-харамдықтың бел алуы, құранның жолынан адасу, Меккедегі қахбаның жойылуы. Міне, сол кезде Алланың әмірімен жерден Мәді (Махди) шығып діннің ақ жолын қайта қалпына келтіреді [28, 102-105-бб.; 29, 442-б.]. Бұл көзқарас, көбіне-көп, шииттік бағыттағы қағидаларға тән.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Акишев А.К. Искусство и мифология саков. – Алма-Ата: Наука, 1984. – 176-б.
2. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. – М.: Наука, 1965. – 297 с.
3. Кляшторный С.Г. Представление о времени и пространстве в древнетюркских памятниках // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности. – Алматы: Ғылым. 2001. – С. 27-34
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. 1-кітап. – Алматы: Дайк-Пресс. – (Қазақстанның Шығыстану зерттеулері) (Культурное наследие Казахстана). 1-кітап. – 2004. – 510 б.
5. Культегин. Большая надпись (КТБ); Культегин. Малая надпись (КТМ); Тоньюкук (Тон) // Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VII вв. – М., 1965. – 297 с.
6. Кривелев И.А. Религиозная картина мира и ее богословская модернизация. – М.: Наука, 1968. – 288 б.
7. Күйеу келтір, қыз ұзат, тойынды қыл. / Құрастырушылар: Б. Әлімқұлов, Е. Әбдраманов. – Алматы, «Санат». 1994. – 240-б.
8. Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі / Аударған Х. Алтай. – Медине, 1991. – 604 б.
9. Қазақ ертегілері. – Алматы, 1964. – 366 б.
10. Каскабасов С. Казахская нескказочная проза. – Алма-Ата: Наука, 1990. – 240 с.
11. Жұмбақтар. – Алматы: Қазақ мемлекет баспасы. – 1940.
12. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков. – М.;Л.: АН СССР, 1952. – 216 б.
13. Маңғыстау мұралары (Абыл, Нұрым, Ақтаным). – Алматы, 1997.
14. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М.: Наука, 1976. – 214 б.
15. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещий мир. – Новосибирск: Наука, 1988. – 225 с.
16. Токарев С.А. Пережитки родового культа у алтайцев // Труды Института этнографии. Новая серия. – Т.1. – М., 1947. – С. 139-158.
17. Анохин А.В. Материалы по шаманству алтайцев // Сб. МАЭ АН СССР. – Л., 1924. – Т. 4. – Вып. 2. – С.1-7.
18. Баялиева Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Фрунзе: Илим, 1972. – 170 б.
19. Сулейменов О. Язык письма: Взгляд в доисторию - о происхождении письменности и языка малого человека / Олжас Сулейменов. – Алматы; Рим: San Paolo, 1998. – 497 с.
20. Сулейменов О. О происхождении древнетюркских языков и письменностей. – Алматы: Атамұра, 2002. – 318 с.
21. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы этнолингвистикалық зерделеу). – Алматы: Ғылым, 1995.

22. Тэйлор Э.Б. Первобытная культура / Пер. с англ. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
23. Айтыс. 1-том // Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. – Алматы: «Жазушы», 1988. – 288 б.
24. Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайындағы этнографиялық очерк. – Алматы: Ғылым, 1969. – 170 б.
25. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997. – 458 б.
26. Қанарбаева Б. Қазақтың наным-сенімдері. – Алматы: «Қағанат», 1999. – 120 б.
27. Қайырбайұлы А., Бопайұлы Б. Қазақ ырымдары. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 159 б.
28. Массэ А. Ислам. Очерк истории. – М.: Изд. Восточной литературы, 1961. – 229 б. / Француз тілінен Н.Б. Кобрин мен Н.С. Луцкой аударған.
29. Макарий (митрополит московский и коломенский). Православнодогматическое богословие. – СПб., 1883. – 1-т.

References

1. Akishev A.K. Iskusstvo i mifologiya sakov. – Alma-Ata: Nauka, 1984. – 176 b.
2. Stebleva I.V. Poeziya tyurkov VI-VIII vekov. – M., 1965. – 297 s.
3. Klyashturny S.G. Predstavlenie o vremeni i prostranstve v drevnetyurkskih pamyatnikah//drevnetiurkskaya civilizaciya: pamyatniki pis'mennosti. – Almaty, Gylym, 2001. – С. 27-34
4. Qondybay S. Argyqazaq mifologiasy. 1-kitap. – Almaty: Daik-Press, 2004. – 510 b.
5. Kultegin. Bolshaya nadpis' (KTM); Kultegin. Malaya nadpis' (KTM); Tonikuk (Ton) // Stebleva I.V. Poeziya tiurkov VI-VII vv. – M., 1965. – 297 s.
6. Krivelev I.A. Religioznaya kartina mira i eyo bogoslovskaya modernizatsiya. – M.: Nauka, 1968. – 288 b.
7. Kuyeu keltir, qyz uzat, toyindi qyl. / Qurastyrushylar: B. Alimkhulov, E. Abdramanov. – Almaty, «Sanat», 1994. – 240 b.
8. Quran Karim. Qazaqsha magyna zhane tusinigi / Audarghan H. Altay/ – Medine, 1991. – 604 b.
9. Qazaq yertegileri. – Almaty, 1964. – 366 b.
10. Kaskabassov S. Kazakhskaya nesказoshnaya proza. – Alma-Ata: Nauka, 1990. – 240 s.
11. Zhumbaqtar. – Almaty: Qazaq memleket baspasy, 1940.
12. Malov S.Ye. Yenissey'skaya pismennost' tyurkov. – M.; L.: AN SSSR, 1952. – 216 b.
13. Mangystau muralary (Abil, Nurym, Aqtanym). – Almaty, 1997.
14. Stebleva I.V. Poetika drevnetiurkskoy literatury i eyo transformasiya v ranneklassicheskiy period. – M.: Nauka, 1976. – 214-6.
15. Traditsionnoe mirovoztrenie tyurkov Yuzhnoy Sibiri. Prostranstvo i vremya. Veshchiy mir. – Novosibirsk, 1988.
16. Tokarev S.A. Perezhitki rodovogo kulta u altaytsev // Trudy Instituta etnografi. Novaya seriya. – T. I. – M., 1947. – S. 139-158.
17. Anokhin A.B. Materyaly po shamanstvu altaytsev // Сб. МАЕ АН СССР. – L., 1924. – Т. 4. – Vip. 2. – S. 1-7.
18. Bayaliev T.D. Doislamskie verovanya i ih Perezhitki u kirghizov. – Frunze: Ilim, 1972. – 170 b.
19. Suleimenov O. Yazik pis'ma. – Almaty-Rim: San Paolo, 1998. – 497 s.
20. Suleimenov O. O proishozhdenii drevnetyurkskih yazikov i pismennostey. – Almaty: Atamura, 2002. – 318 s.
21. Akhmetov A. Turki tilderindegi tabu men evfemizmdler (salystirmaly etnolingvistikalıq zerdeleu). – Almaty: Gylym, 1995.
22. Tailor E.B. Pervobitnaya kultura. – / Per. S angl. – M.: Politizdat, 1989. – 573 s.
23. Aitys. 1-том // Qazaq halyq adebiyeti. Kop tomdik. – Almaty: «Zhazushy», 1988. – 288 b.
24. Arghynbayev Kh. Qazaqtyn mal sharuashylygy zhayindagy etnografiyalıq ocherk. – Almaty: Gylym, 1969. – 170 b.
25. Seydimbek A. Qazaq alemi. Etnomadeni payimdaу. – Almaty: Sanat, 1997. – 458 b.

26. Qhanarbayeva B. Qazaqtyn nanym-senimderi. – Almaty: «Khaganat», 1999. – 120-b.
27. Qayrbayuly A., Bopayuly B. Qazaq urymdary. – Almaty: «Qazaq ensiklopediyasy», 1998. – 159-b.

28. Masse A. Islam. Ocherk istorii. – M.: Izd. Vostochnoy literatury, 1961. – 229-b./ Fransuz tilinen N.B. Kobrina men N.S. Lutskoy audarghan.

29. Makariy (mitropolit moskovskiy i kolomenskiy). Pravoslavnodogmaticheskoe bogoslovie. – SPb., 1883. – 1-t.

А.Т. Толеубаев¹

КазНУ им. Аль-Фараби,

г. Алматы, Казахстан

КАЗАХСКАЯ МИФОЛОГИЯ И ВЕРОВАНИЯ О КОСМОСЕ, ЗЕМЛЕ И ВОДЕ

Резюме

В данной статье рассматриваются казахская мифология и верования о Космосе, Земле и Воде от сакских времен до принятия ислама. Исследователи и ученые обосновывают мифологические понятия сегодняшнего дня в обычаях и фольклоре.

Ключевые слова: Космос, Небо, Земля, Вода, миф, ислам.

A.T. Toleubayev¹

¹al-Farabi KazNU

Almaty, Kazakhstan

KAZAKH MYTHOLOGY AND BELIEFS ABOUT COSMOS, LAND AND WATER

Summary

This article examines the Kazakh mythology and beliefs about the Cosmos, Earth and Water from the Saka times to the adoption of Islam. The researchers and scholars substantiate the mythological concepts of the present day in the customs and folklore.

Keywords: Cosomos, Earth, Water, Tengrianism, myth, Islam.

И.А. Гафаров¹

¹профессор К(П)ФУ Республики Татарстан,
г. Казань, Российская Федерация

МИШАРИ: ЭТНИЧЕСКАЯ ГРУППА ИЛИ СОСЛОВИЕ

Аннотация

Исследование посвящено освещению разных аспектов в «мишарском вопросе». Основной вывод: мишари всегда считали себя татарами, родным считали татарский язык. Название «мещеряки-мишари» пришло в другие регионы вместе со служилыми татарами, которые были переселены на защиту границ Русского государства с Мещерского края. Они были освобождены от налогов, им давались дворянские титулы, а это делалось лишь за хорошую и верную службу отечеству, а не за национальность. Разница между татарами и мишарями – в языке. Мишари говорят на западном диалекте татарского языка. Есть фонетические, морфологические, синтаксические и лексические особенности в мишарском диалекте.

Ключевые слова: мишари, мещеряки, происхождение, Мещерский край, служилые татары, диалект, лашманы, Ревизские сказки.

История, на наш взгляд, как глубокая впадина в океане – чем больше углубляешься, тем больше находок. Поэтому, наверное, нет историка (настоящего), который бы сказал: «Все, чего искал, найдено. Можно спокойно отдыхать!»

К тому же интерес к познанию своего прошлого был и раньше, особенно он возрождается в наши дни. Подтверждением этому является значительное количество литературы на исторические темы, которые появились в последние годы. Много публикаций, связанных и с историей Татарстана, татарского народа, трудов русских и татарских историков, архивных документов, на которых стоял гриф «секретности», стали доступными для читателей.

В истории каждого народа, на наш взгляд, имеются вопросы, ответы на которых пока не однозначны. «Мишарский вопрос» в истории татарского народа является одним из таких, которому до сих пор нет полного и точного ответа, в том числе и в фундаментальных трудах. Так, еще более века тому назад исследователь истории мишар ученый и священник Е.А. Малов писал: «До сегодняшнего дня в русской истории не установлено происхождение мещеряков или мишарей...» [1, с.27].

В современных источниках читаем: «Происхождение мишар неясно...» [2, с. 355]. «... происхождение этнонима «мишари» до сих пор не установлено» [3, с. 363] и т.д.

Известный татарский историк Ф.Ш. Хузин пишет: «Этногенез мишарей еще далек от окончательного решения. Историография проблемы показывает, тем не менее, что практически все гипотезы о происхождении мишарей, высказанные учеными начиная со второй половины XIX в., по сути, не противоречат, а лишь дополняют друг друга» [4, с. 13].

В связи с этим, мы тоже решили поделиться теми сведениями, которые собраны нами в течение многих десятилетий. Мишари составляют самую большую этническую группу среди татарского народа. Сегодня их мы встречаем во всех регионах России, странах ближнего и дальнего зарубежья, в больших городах как Москва, Санкт-Петербург и т.д.

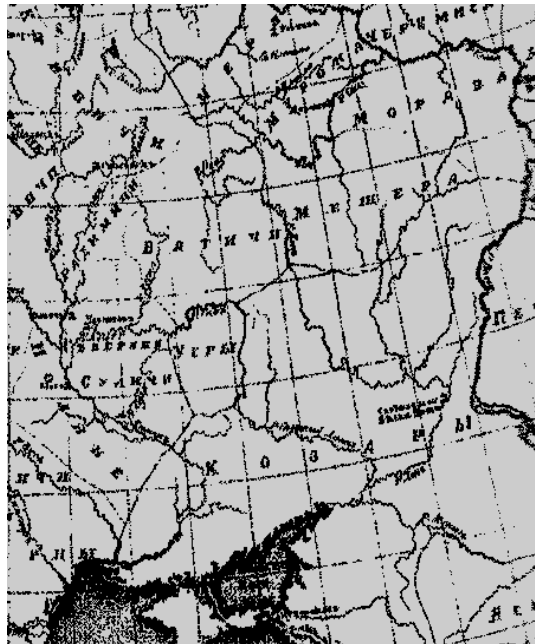
Более подробно о мишарах изложено в нашей книге «Мишэрлэр. Тарих һәм тел» (Мишари. История и язык. – Казань: Идел-Пресс, 2011. – 256 с.). Данная работа написана на татарском языке. Поэтому для русскоязычных читателей хотим дать некоторые сведения из этой книги.

Для начала отметим, что происхождение слова мишари некоторые ученые связывают с понятием «лес» - «м(е)иша» + «ир», то есть получается «лесной человек». В русском языке суффикс -«ар(ир)» означает мужчину: мишар, болгар, мадьяр, балкар, казар и т.д.

Ю.Н. Дроздов пишет, что часть слова миш – является вариантом слова *bīša* (быша) древнетюркского языка и переводится из тюркского как «лес, кустарник». Это означает, что первоначально этот народ назывался «лесными мужьями» или «лесной народ» [5, с. 231].

Мы считаем, что слово «мишар» вошло в употребление вместе с приходом на службу Московскому государству служилых татар из Мещерского края. Вначале служилых татар называли «мещеряками» (мишарями), то есть «татары, прибывшие из мещерского края» (выделено нами. – И.Г.). В ходе колонизации новых земель, Московское государство переселяло их для охраны своих южных и восточных границ. В дальнейшем переселения были и на добровольных основаниях, то есть мишари в поисках свободных земель отправлялись на юг по реке Волга и на восток. Вместе с ними распространяется и название «мещеряки» (мишари).

У Н.М. Карамзина дается карта Восточной Европы (смотри). Как видно из нее, в 860 годах в верховьях Дона, у реки Клязьма находим Мещерский край, который занимал достаточно большую территорию. Севернее жили мордва, а восточнее – волжские булгары [6, с. 22].



Б.А. Куфтин слово «мещеряки» связывает с географическим названием. У него мы находим следующее сообщение: «... князь Курбский прошедший с войском к Казани через всю Рязанскую, затем Мещерскую землю ни о каком особом мещерском племени не упоминает, а говорит только о существовании в Казанском царстве кроме татарского, «пяти различных языков», где нет мещерского» [7, с. 17].

Е.А. Малов, о котором мы упоминали ранее, другие авторы слова «мишар-мещеряк» также соотносили с топонимикой.

В татарском языке до сих пор встречаются названия «мещера», «тюменцы», «алатырцы» и другие. Таким образом получается, что тюменцы – пришедшие из Темниково (ныне город в Мордовии), алатырцы – из Алатыря (город в Чувашии) и т.д. Например, мама известного в Венгрии, Италии, России ученого Лины Сцилард себя считала «тюменкой», то есть ее предки со стороны мамы переехали в Башкирию из Темниковского края (отец родом из д. Новое Дрожжаное РТ, жителей которого и сейчас относят к мишарям. – И.Г.). В д. Старые Чукалы Дрожжановского района РТ есть могила «Тюменкильде бабая», то есть старика пришедшего из Темниково, а жители данной деревни также причислены к мишарям.

Нет пока точного ответа и на вопрос: «Кем были предки мишар? Что лежит в их начале?» Одни ученые хотят доказать, что мишари – это отатарившиеся останки финских племен, другие – буртасы и т.д.

Есть мнение и о том, что одним ответвлением мишари относятся к венгерским мадьярам, то есть данные ученые хотят найти в мишарях упоминаемых в летописях

«можар». При этом указывают на наличие определенного количества слов общих для обоих языков.

На наш взгляд, в составе мишар имеются различные компоненты, в том числе нугай, казанские, крымские татары, половцы (кипчаки) и т.д. Не можем исключить и наличие угро-финского компонента.

В то же время считаем, что существующее мнение, якобы «мишари» являются этнографической группой татарского народа, устарело. Одним из первых об этом высказала Л.Т. Махмутова, которая много работала по изучению мишар. Она писала: «Этноним «мишар» нужно употреблять и в значении сословие, и это нужно изучать исходя из историко-лингвистического взгляда» [8, с. 11].

Мы в течение многих лет собирали факты, сведения, документы, подтверждающие о том, что слово «мишар», в самом деле, означает сословие. Так, в соответствии с царским указом от 10 апреля 1798 г. в Башкирии вводится кантонная система. Это касается «...мещеряк, оренбургских и уральских казаков. Данные сословия (выделено нами. – И.Г.) переводятся в разряд военных». Они привлекались к охране юго-восточных границ Русского государства. Как видно из архивных материалов, организации башкиро-мещеряцкого войска обращалось большое внимание. Например, в документе «Проект образования Башкирского и Мещеряцкого войска» полностью освещены порядок организации, их существование и т.д. [9, с. 9].

Подтверждение о том, что название «мещеряк» означает сословие, находим и в других документах. «Указом от 11 января 1736 г. разрешалось продавать представителям определенных сословий, в частности дворянам, офицерам и мещерякам... (выделено нами. – И.Г.) земли взбунтовавшихся башкир...» [8, с. 54-55].

Продолжим наше обращение к источникам: «Мещеряки... живут нанимая земли у башкирцев, и за службу никакого ясаку не платят (выделено нами. – И.Г.)» [10, с. 493].

В другом источнике читаем: «В начале XVIII века мишари ... ясак вообще не платили» [11, с. 17]. Наверное нет необходимости писать о том, что ясак устанавливался не по национальности того или иного человека, а в зависимости от его занимаемого положения в обществе. Таким образом, мишари были освобождены от налога не за то, что принадлежали к какой-то нации или этнической группе, а за свою службу.

Нужно отметить и то, что мишари служили правительству верой и правдой. Как писал историк С.В. Бахрушин: «...на открытую «измену» служилые татары решались редко. Дорога своим привилегированным положением и особенно своим жалованием, они, в общем, держались очень осторожно» [12, с. 174].

Об этом свидетельствует и тот факт, что среди мишар было много дворян. Так, по материалам переписи 1897 г. известно, что в Пензенской губернии из числа татар (мишар) было 981 человек, сюда входят и члены их семей, имеющих титул потомственного дворянина. Татар в губернии числилось более 58,5 тысяч [13, с. 237].

В Оренбургской губернии проживало около 93 тысяч татар. Из их числа было 510 потомственных, 69 личных дворян, 318 почетных граждан, 686 купцов и члены их семей. Кроме того, 18470 лиц татарского происхождения и 17590 членов их семей входили в казацкое сословие [14, с. 158-159].

Для сравнения отметим, что в Казанской губернии в то время проживало 675419 татар, а потомственных дворян из их числа было лишь 121, личных – 124 человека [15, с. 283].

Хотим еще раз подчеркнуть то, что дворянские титулы давались только за хорошую и верную службу царскому правительству.

Как служили мишари, можно подтвердить некоторыми примерами. Во время Отечественной войны 1812 г. мишарские полки приняли участие во многих сражениях, а 1-й мишарский полк по приказу М.И. Кутузова был оставлен нести гарнизонную службу в освобожденной от французов Москве [16, с. 50].

Участвовали мишари и в заграничных походах 1813-14 годов, в Турецких, Крымских войнах. Их мы находим и в войсках Минина и Пожарского, которые в 1612 г. направлялись на Москву, для освобождения ее от поляков [17, с. 37].

Как писал А.Х. Халиков, переход татар-мишар на службу Русскому государству особенно усилился после победы в 1380 году Дмитрием Донским Мамаю на Куликовом поле. По его данным, в основе более трех десятков знаменитых русских фамилий находятся татары-мишари. Среди них Бахметьевы, Беркутовы, Богдановы, Карачурины, Куприны, Мещерские, Мосоловы, Тенишевы и др. [18].

Мишар мы находим и в числе тех, кто внес большой вклад в развитие культуры татарского народа: Гаяз Исхаки, Кави Наджми, Хусаин Фаисханов, Шариф Камал, Гафур Кулахметов, Хади Такташ, Габдрахман Абсалямов, Хасан Туфан, Заки Нури и многие другие. Не зря Х. Такташ писал: «Я из мишар...», а Х. Туфан: «А мой язык немного мишарский...» (Гафаров И.А., Магариф, 2002, № 8).

Обратимся к историческим источникам. По данным Российской переписи 1782, 1811, 1816, 1834 годов мои предки со стороны отца – Мамэт (Мухаммет) (1695 года рождения), Абэн (1730), Якуб (1754), Масхут (1777), Гафар (1809), со стороны мамы Усман (1735), Зямил (1764), Маняф (1791), Маулихан (1819) записаны «служильными татарами» (В настоящее время это Дрожжановский район Республики Татарстан). В 1858 г. они записаны лашманами (заготовители леса для строительства судов Российского флота. – И.Г.) (Государственный архив Ульяновской области, ф. 156, д. 14 – далее ГАУО). Эти названия в ту пору не означали национальность или этническую группу, а означали сословие. После 1910 г. они уже пишутся татарами.

Как видно из материалов переписи 1897 г., в тот период в России зарегистрировано более 620 тысяч мишар [19, с. 363]. К 1926 г. их число сократилось до 200 тысяч.

Естественно, мы не можем согласиться с такими данными. Во-первых, в 1926 г. мишари указаны только в двух регионах – Башкирии (137,9 тыс.) и Пензенской губернии (100,6 тыс.). Родным языком все они указали татарский. В то же время в тех местностях, где и в настоящее время в большом количестве проживают мишари – Нижнем Новгороде, Рязани, Симбирске, Москве, Саратове, Самаре, Донбассе, Туле, даже в Татарстане не указано ни одного мишарина [20, с. 10].

Хотим подчеркнуть, что в то время только в сельской местности Урало-Поволжского региона проживало 395,5 тыс, Нижнем Поволжье – 845,5 тыс, Нижнем Новгороде – 146,9 тыс, Уральской области – 166,3, Татарстане – 1203 тыс. татар, то есть в указанных регионах проживало более 2,7 млн. человек [20, с. 10]. Предположим, если только половина из них мишари, то получается около 1,4 млн. человек.

В свое время Е.А. Малов писал, что в Рязанской, Тамбовской, Пензенской и в других вышеназванных регионах проживают татары-мусульмане по прозвищу «мещеряки» или «мишари» [1, с. 3].

Во-вторых, когда количество других народов за 30 лет увеличилось вдвое, почему же количество мишар сократилось в 3 раза. Как уже писали выше, если в Пензенской губернии в 1897 г. было записано 58,7 тыс. татар, то к 1926 г. только мишар в этой губернии зарегистрировано уже более 100 тысяч, прирост составляет почти в два раза. Здесь, на наш взгляд, лишь один ответ – впоследствии мишар записали татарами, то есть победила историческая правда, татары, которые раньше входили в сословие «служилые татары», по-другому «мишари» были записаны в составе своей национальности.

Продолжая размышления, хотим подтвердить свои предположения следующим примером. В 1920 г. количество мишарских населенных пунктов в Башкирии было 120, в это число не входят маленькие поселки. Деревень, в которых совместно проживали мишари, башкиры, тептяри, татары составило около 60. Деревни были большими. В некоторых из них проживало около 3000-4000 человек [21]. Возникает законный вопрос: когда же население этих деревень успело отатариться или обашкириться, ведь в дальнейших переписях название «мишар» даже не упоминается. Не могло же население этих деревень полностью вымереть или улетучиться!?

В-третьих, в материалах переписи 1926 г. имеется таблица, которая определяет родной язык народов, населяющих СССР. Всего этих языков 146. В их числе нугайский язык, на котором общались 23 тыс. человек, нагайбакский – 11 тыс., а мишарский язык, на котором должны были общаться около 240 тыс. (это только в 2-х регионах. – И.Г.) человек, отсутствует [20]. На наш взгляд это еще и еще раз подтверждает, что мишари во все времена считали себя татарами, а родным – татарский язык. Сошлемся на «Советскую историческую энциклопедию», где написано: «Мишари - этнографическая группа татар. Сами себя называют татарами..., говорят на особом диалекте татарского языка. В культурном отношении мишари почти не отличаются от татар, с которыми в настоящее время постепенно сливаются» [22, с. 526].

Правда, некоторые авторы уменьшение количества или исчезновение мишар хотят преподнести совсем по-другому. Так, в одном источнике мы читаем: «Самым древним народом региона (Саратовская губерния. – И.Г.) считаются остатки Астраханских и Казанских орд – татары. Другие народы в этот регион переселились не раньше начала или середины XVIII века. Самым же древним народом региона, и не без оснований, считаются мишари. Если в 60 – годы прошлого столетия их количество было около 3 тысяч человек, то к переписи 1897 г. их было всего 7. Это связано не со смертью этого народа, а показывает их обрусение» [23, с. VI].

Мы не можем согласиться с этим. На наш взгляд, русские чиновники такой вывод делают из того, что лишь 7 человек указали своим родным языком мишарский. Они не учли того, что в Саратовской губернии в то время 48174 человека мужского пола и 47824 женского родным назвали татарский язык, то есть, можно предположить, в том числе и ранее названные мишарями.

Здесь считаем нужным привести слова уже упомянутого русского священника Е.А. Малова, хорошо изучавшего мишар, их язык, обычаи: «Мишари народ braveй. Твердость в данном слове у мишар ценится очень дорого. Если мишарин скажет одно слово, то какое бы ни случилось несчастье, от своего слова он уже не откажется. Мишари народ гостеприимный, уважают гостей... Среди мишар особенно уважаются люди ученые» [1, с. 75,77].

Попробуем найти ответ и на вопрос: «Какая разница между татарами и мишарями?» Ответ один – в языке. Татарский язык состоит из 3 диалектов: западный (мишарский), средний (казанский), восточный (сибирский). Мишарский диалект сыграл большую роль в формировании грамматических особенностей литературного татарского языка.

В мишарском диалекте имеются особенности в области фонетики, морфологии, синтаксисе, а также в лексике. Ученые считают, что татарский литературный язык основан на среднем диалекте, это особенно отражается на его фонетике и лексике, а западный (мишарский) диалект сыграл большую роль в формировании грамматических особенностей литературного языка [24, с. 26].

Хотим подчеркнуть и то, что имеются древнейшие рукописи, которые очень близки к мишарскому диалекту. Один из них – «Codex Cumanicus», то есть, «Итальяно-половецкий (куманский) словарь», написанный еще в XIV веке итальянскими монахами. Ученый В.В.Радлов в 1884 г. писал: «Мы должны причислить куманский язык к западным наречиям... из них куманский язык ближе всего стоит к волжским и в особенности к наречиям мишеров». Правда, он отмечает, что «...куманский язык представляет более раннюю степень развития, чем язык нынешних мишеров. Таким образом, материалы Кодекса ясно доказывают, что наречие татар приволжских в отношении фонетики очень немного изменилось в течение почти 500 лет» [25, с. 41, 43].

Известный татарский ученый Л.Г.Махмутова писал, что из 2223 слов, внесенных в данный словарь, как видно из работы В.В. Радлова «Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики», 1781 (80%) применяются в татарском языке. Она также подчеркивает, что более 160 слов являются мишарскими [26, с. 68-153].

Хотим подчеркнуть, что в это число не входит значительное количество слов, которые по своему применению и произношению очень близки к мишарскому диалекту.

К сожалению, в библиотеках Татарстана до сегодняшнего дня нет даже копии данной работы. На наш взгляд, не ожидается это и в ближайшие годы. По моим сведениям, в Казахстане «Codex Cumanicus» издан в прекрасном исполнении.

В ходе работы над своей книгой «Мишари...» мы скрупулезно ознакомились с многоязычным турецким словарем [27] состоящим из 1180 страниц (первый том. – И.Г.). В словаре взаимно переводятся слова на турецком, азербайджанском, башкирском, казахском, туркменском, узбекском, киргизском, татарском, уйгурском языках. Нами были установлены общие явления для татарских диалектов и тюркских языков. Например, в вышеперечисленных языках, кроме литературного татарского, а также арабских заимствованиях наблюдается выпадение звука г, как и в мишарском диалекте. Такое происходит в начале и середине слова: галим (лит.) – alim, гадэт (лит.) – ädet (казах.), гаеп (лит.) – ауір, Газраил (лит.) – Azgäil, газап (лит.) – азап, дога (лит.) – duä (турец., азербайджан.), dua (узбек., уйгур), дэа – западный диалект и т.д.

Наблюдается соответствие звуков й – ж как в западном диалекте, так и в некоторых тюркских языках: жир (лит.) – jег (казах.), уег (узбек., туркмен.), йир (мишар, Codex Cumanicus) и т.д.

Встречаются и другие соответствия звуков в мишарском диалекте и некоторых тюркских языках. Например, шулла (лит.) – şorba (азер.), согра (казах.), şoĝro (киргиз.), шурпа (мишар.); үткен (лит.) – ötkir (казах., узбек.), ötkür (киргиз., уйгур.), үткер (мишар).

В этом словаре мы нашли и общие для тюркских языков и мишарского диалекта слов, которых нет в литературном татарском языке:

- тирес (мишар.), teris (казах.), ters (киргиз., узбек., туркмен., уйгур.), в литературном - кире;

- тэлэй (мишар.), täley (казах., киргиз., туркмен.), täle (уйгур.), в литературном - бэхет.

Рассмотрим некоторые фонетические особенности мишарского диалекта. Начнем с гласных звуков.

В мишарском диалекте (примеры даются на основе дрожжановского говора Республики Татарстан), как и в татарском литературном языке, наблюдается использование одних звуков вместо других, то есть их соответствие. Это мы укажем символом ~.

Например, ы ~ а: йаңы ~ яңа (новый), кагыз ~ кәгазь (бумага), табыр ~ табар (найдет) и т.д.

а ~ э: бар'ам ~ бэйрэм (праздник), ар'ан ~ әйрән (айран), йанаша ~ янәшә (рядом) и т.д.
и, ы ~ е, э и наоборот: шиша ~ шешә (бутылка), пике ~ пәке (ножик), кифен ~ кәфен (саван), тирмән ~ тегермән (мельница), эпэй ~ ипи (хлеб) и т.д.

ы ~ у: ырлау ~ урлау (украсть), шылай ~ шулай (так), ысак ~ усак (осина) и т.д.

у, ү ~ о, ы: бутка ~ ботка (каша), карбуз ~ карбыз (арбуз), үмер ~ гомер (жизнь) и т.д.

и, ө, е ~ ү и наоборот: тигел ~ түгел (нет), беген ~ бүген (сегодня), йүткерү ~ йөткерү (кашлять) и т.д. Это явление одно из основных особенностей мишарского говора.

В дрожжановском говоре встречается выпадение гласных звуков в начале, середине и конце слова: терге - өтерге (стамеска), мурта – умарта (пчела), зак – озак (долго), бун' – муен (шея), бырны – борыны (нос), тәрэз – тәрээ (окно) и т.д.

В мишарском диалекте наблюдается также выпадение звука й в составе дифтонгов ай-, -эй-, -ой-, -ый-, -өй, то есть вместо дифтонга употребляется монофтонг. Это встречается в начале, середине и конце слова: ал'андыра - әйләндерә (переворачивает), кач'ан – кайчан (когда), үлә - өйлә (время молитвы), кас'ы – кайсы (который), кимә - көймә (лодка), бат'ал – байтал (кобыла), сүлә - сөйлә (говори), ү - өй (дом) и т.д.

Перейдем к согласным звукам. Одним из особенностей мишарского диалекта является употребление, в основном, звука «ц» вместо «ч». Например, слово перец в среднем диалекте произносят борыч (перец), мишарском – бырыц, цыпленок – чеби – цебеш и т.д. Такое наблюдается как в начале, так и в середине, конце слова.

Это явление мы находим и в вышеупомянутом «Codex Cumanicus»: cibuchlar – цыбыклар (прутики), özgöca – үзгәцә (по другому), çıray – цырай (лицо), аси – ацы (горько), çıçok – цәцәк (цветок), аһсә – акца (деньги) и т.д.

В мишарском диалекте во многих случаях вместо ж употребляется звук й: йилкә – жилкә (плечо), йеп – жеп (нить), йү – жөй (шов), йыр – жыр (песня), йимеш – жимеш (фрукт), йиде – жиде (семь) и т.д.

В то же время наблюдается и соответствие ж с з: зил ~ жил (ветер), зийәү ~ жәяү (пешком), зиңел ~ жиңел (легкий), зинү ~ жинү (победа), зилен ~ жилен (вымя) и т.д.

В мишарском говоре мы также наблюдаем соответствие ряда согласных звуков: н ~ ң, ң ~ н: теңнә ~ төнлә (ночью); к ~ т: келим ~ телим (хочу); к ~ х: каста ~ хаста (больной), катын ~ хатын (жена); г ~ к и наоборот: йага ~ яка (воротник), кебе ~ гөбе (маслобойка); т ~ ч: тишен ~ чишен (раздаться): тишү ~ чишү (задачу), тиш ~ чиш (веревку), тым-кара ~ чем-кара (черный);

л ~ р и наоборот: шурпа ~ шулпа (суп) и т.д.

В дрозжановском говоре наблюдается выпадение целого слога: киздек – киез итек (валенки), албут – алпавыт (помещик), курәләк – кура жиләк (малина), иләшү – ияләшү (привыкать) и т.д.

На этом считаем достаточным писать о фонетических особенностях, не коснуться морфологических и синтаксических особенностей, а перейти к лексике, где их предостаточно.

Например, в своей вышеназванной работе мы дали краткий толковый словарь более 1500 слов, употребляемых в данном диалекте и отличающихся от литературного татарского языка. Эти отличия находим в произношении, содержании, использовании в различных сочетаниях и т.д.

Свое изложение начнем с того, что в мишарском (дрозжановском) говоре имеется значительное количество слов, которые отсутствуют в литературном языке. Их можно поделить на тематические группы.

1) Слова, которые характеризуют человека разносторонне, объясняют его состояние, частей тела: бәтеш (кривоногий), мыг'ын (молчун), тайцан (стыдливый), уч (обжора), цыбар (рябой), цатан (хромой), алдакцы (обманщик), зэйәк (висок) и т.д.

2) Слова, означающие родство: әтәй (отец), әнәй (мама), харендәш (родственник), нук (внук), кан'ата (свекр) и т.д.

3) Слова, относящиеся к животным: куцат (петух), кычык (собака), кәнәш (жеребенок), алаша (лошадь), кисеркә (ящерица) и т.д.

4) Слова, связанные с пищей, растениями, садом: ләкшә (лапша), тызлык (бульон), цепелци (сырой), цыгыт (творог), әпәй (хлеб), кырмавык (репей), пыжу (вянуть), ут (сорняк), айбагар (подсолнух) и т.д.

5) Слова, связанные домом, одеждой, домашней утварью: зәмәт (забор), былдыр (порог), нүш (угол), эленге (занавеска), күшчек (подушка), сушила (сеновал), утыргыц (стул), дустьган (ковш) и т.д.

Слова, используемые в разных отраслях: аппару (точь в точь), аткыры (поперек), әмишә (до сих пор), ацкарный (на голодный желудок), берсәк (немного), кизләү (родник), дуйын (ил), әптәй (тетя) и т.д.

Хотим обратить внимание и на то, что со временем слова могут переходить из одной группы в другую. Например, раньше употреблявшиеся в общетатарском языке слова, сохранились лишь в мишарском диалекте. В современных словарях они указываются как диалектальные.

Некоторые мишарские слова, хотя и не используются в татарском литературном

языке, но участвуют в образовании других слов, то есть мы их находим в корне современных слов.

Подтвердим нашу мысль примерами. В древнетюркском языке в значении трава использовалось слово *ot* (это до сих пор сохранилось в турецком, азербайджанском, казахском, киргизском, узбекском, туркменском, уйгурском языках). В Булгарском государстве слово *ut* означал траву и лекарство, а лекарей называли *утчылар*, то есть травники. В мишарском диалекте слово *ut* означает сорную траву [28, с. 64]. В татарском литературном языке используются производные от этого корня слова *утлык* (ясли для кормов скоту), *утау* (полоть) и др. Это слово встречается и в «Codex Cumanicus» [26, с. 11].

У мишар больной именуется *каста*, а заболевшего называют *касталанган*. Это наблюдается в вошедшем в употребление с недавних пор татарском литературном слове *хастаханэ* (больница).

В мишарском диалекте есть слово *тәвә* (верблюды). В древнетюркском языке говорили «дәвә», в других тюркских языках известны варианты *дөя*, *туйә*, *тевә*, *девә*.

Слово *тәвә* в литературном языке мы находим в словосочетании *тәвә кошы* (страус). Вариант этого слова «*тивә*» присутствует в книге ученого Махмуда Кашгари «Диван логате эт төрек», который жил и творил тысячу лет тому назад. «Елан кәндү әкрисен белмәс, тивә буйнын әкрен тир» (Змея не знает о своей кривизне, но укажет на кривизну шеи верблюда) [29, с. 83].

По мнению некоторых ученых слово *кирпич* в русский язык вошло из тюрков, а не наоборот. Данное слово означает «глина высушенная в печи». В древней Руси вообще не знали слово «кирпич», его заменяло слово *плита*. Данное название русскими заимствовано у греков, из слова *плинтос* [30, с. 59].

Например, в 1767 году после посещения города Булгар Екатерина II написала: «... Что тут ни осталось, построено из плиты (выделено нами. – И.Г.) очень хорошей...» [31, с. 25].

Представители западного (мишарского) диалекта веками проживали в соседстве, общаясь с русскими, чувашскими и другими народами. Это в свою очередь повлияло на их обычаи и традиции, хозяйственную деятельность, особенно на язык.

Татары-мишари раньше чем казанские татары вошли в тесный контакт с русскими. Наверное поэтому в их говоре много заимствований с русского языка. В основном эти заимствования связаны с трудовой деятельностью, жизнью, одеждой, пищей людей, их личностными качествами и т.д.

Однако исходя из современных достижений лингвистики, не можем всех этих слов считать русскими. Например, подчеркнем слово «*ызба*», история которого очень интересна. Как пишет Мурад Аджи, оно взято из древнетюркского слово «*исбина*» (у татар – «эссе бина») и означает «теплое здание». Внутри избы складывали печь из кирпича. А «кирпич» у тюрков означал «глина вынутая из печи» [32, с. 53]. Таким образом слово «*ызба*» через многие столетия продолжает жить в мишарском диалекте.

Иногда возникают спорные моменты. Так, один ученый-филолог подчеркивает: «Прежде всего в «Codex Cumanicus» мы встречаемся словом «*ызба*», взятым из русского слова «*изба*» [33, с. 236].

Однако мы не можем согласиться с этим. На наш взгляд, трудно поверить, что 700 с лишним лет назад это слово было известно итальянцам. Они тогда еще не знали не только в каких домах жили русские, им не было известно даже об их существовании. Первые сведения о русских в Европе появились лишь после посещения России в XVI веке С. Герберштейна.

На наличие значительного количества русских слов в мишарском диалекте в свое время обратил внимание и В.К. Магницкий: «Заметно, мишари, как и все инородцы, сильно русеют, хотя они и фанатики (спорят о своей религии); они наполовину говорят русским языком и рано или поздно совсем обрусуют [34, с. 11]. Слава богу, его предсказание не осуществилось. Естественно, в данном случае мы должны отметить особую роль религии ислам и наших предков.

Далее он продолжал: «Их разговор я понимаю очень хорошо (понятно татарский)» [34, с. 12]. Таким образом он подчеркивает то, что мишари говорят на татарском языке.

Надеемся, что у читателей вызовет интерес некоторые сравнения слов, употребляемых в русском языке и мишарском диалекте. Например, слова, связанные с хозяйственной деятельностью, домашним утварем: гыратьба – ограда, кырильца – крыльцо, праулки – переулок, путалак – потолок, пугряб – погреб, матыйка – мотыга, касяк – косяк, палавой – половая доска, кучарка – кочерга, кукшин – кувшин и т.д.

Названия посуды, инструментов, садового инвентаря, сбруй и т.д.: бадийан – бадья, куашна – квашня, минек – веник, прабуь – пробой, ринцак – рычаг, палауник – половник, пулян – полено, пузыьр – пузырь, крамысла – коромысло, сигелцэ – седелка, и т.д.

Слова, связанные с явлениями природы, сельским хозяйством: кумка – комковатый, парня – паровой, жажор – затор, зяп – зябь и т.д.

Естественно, русские слова в мишарский диалект переходили не буква в букву, а испытали и фонетические изменения, даже иногда менялось и содержание. Например, гуринча – горница, бигылай – беглый, пл'авой – полевая охрана, пулык – полог, гряш – кряжистый и т.д.

Я родом из Дрожжановского района Татарстана, где жили мои предки, о которых уже упомянул. Поэтому хотим остановиться на именах, фамилиях, на их образовании и употреблении, то есть к науке под названием ономастика. Иначе данная работа, на наш взгляд, будет незавершенным.

Раньше у татар во многих случаях отсутствовала фамилия, указывалось только имя отца: Ахметзян Мухаметзянов, Абдул Валеев и т.д. Это подтверждается и нашими исследованиями. Как видно из материалов «Ревизских сказок» за 1745, 1765, 1782, 1811, 1816, 1834, 1850, 1858 гг., в татарских населенных пунктах Буинского уезда Симбирской губернии у жителей указаны только имена отцов и детей.

В отличии от казанских татар, у мишар до сих пор встечаются имена с компонентом «бек»: Алимбек, Ханбек, Узбек, Жанбек и т.д.

У мишар значительная часть фамилий древние и образованы от тюркских корней. В XIX-XX вв. большинство имен, как и у всех татар, проживающих в других регионах, были заимствованы у арабов. Во многих из них присутствовали компоненты абдул-, -улла, -ислам, -этдин, -эхмэт, -кадыр, -жан, -жэмал, -алим-, биби-, -хайрел, -гали, -хаммэт и т.д. В то же время в разговорной речи наблюдается выпадение начальной (первого корня) или конечной (второго корня) части имени. Например, Абдулгафар – Гафар, Ахмадулла – Ахмет, Шэйхулла – Шэйхи, Фэткылислам, Фэткылкадыр – Фэткыл, Әсәдулла – Әсәт, Вәлиәхмәт – Вәли, Ризатдин – Риза, Зиатдин – Зыя, Сабирулла – Сабир, Касыймжан – Касыйм, Таиржан – Таир, Туктаралим – Туктар, Шәрипжамал – Шәрип, Басмижамал – Басми, Бибисара – Сара, Хайрелбәнат – Бәнат, Исламгали – Ислам и т.д.

В некоторых случаях в сокращенных именах наблюдается появление звука и: Шэйхелислам – Шэйхи, Сәйфетдин – Сәйфи, Нетфулла – Нетфи, Сәрбижамал – Сәрби, Нурмөхәммәт – Нурми и т.д. Встречаются и другие варианты сокращений: Абдулла – Апыл', Сиразетдин – Сирач, Әбдерәшит – Әбдерәй, Мөбаракша – Мар'ак, Хабибулла – Хабуш, Хәйрулла – Хәйруш, Алиулла – Ал'уш, Гайфулла – Гайфук, Гельметдин – Гелмуш, Вәлиулла – Вәл'уш, Зәйдулла – Зәйдук, Шәйдулла – Шәйдук, Ибрагим – Ибрай, Сибгатулла – Сибай һ.б.

В ходе наших исследований в Ульяновском государственном областном архиве мы нашли следующие имена жителей д. Нижнее Чекурское: Измаил, Ермей, Бәлхия, Кулейхан, Әнзифәр, Курамша, Сендюк, Зюлкарнәй, Курмали, Зябир, Имангул, Биккул, Үтгән, Заит, Алменей, Юзи, Сырай, Фәрзи, Сәит, Әбүсәй, Вәлит, Манюр, Бибикин, Симай, Монеи, Кулей, Ягуда, Исанелей, Зябир, Деми, Себухан, Зелхидзя, Семиун, Едихан (Жидехан), Жәдихан, Бәлихан, Надеи и т.д. (ГАУО, ф. 156, оп. 2, д. 36, лл. 340-344; д.142, лл. 181-183, д. 106, л. 108).

Хотим привести некоторые имена обнаруженные и в Российском государственном архиве древних актов за 1745 г.: Самей, Бикмет, Биктей, Ревил, Исэндэй, Курба, Зюлино, Гульбинас, Гульбазар, Дени, Юмаш, Күтлемат (РГАДА, ф. 350, оп. 2, д. 3124, лл. 524 об., 525 об.; д. 3147, лл. 169, 169 об., 179, 179 об.).

Естественно, документы переписей заполнялись лицами, которые не владели сведениями об особенностях татарского языка, его грамматики. Поэтому утверждать о правильности этих имен мы не можем, просто хотим подчеркнуть о наличии их вариантов, кроме нареченных мусульманскими священниками.

Сказать о том, что все татары, говорящие на мишарском диалекте, переселились из Мещерского края, мы тоже не можем. Поэтому имеет право на жизнь и версия о том, что мишари являются этнографической группой татар.

В завершение хотим отметить, что изучение диалектов имеет большое познавательное, воспитательное и практическое значение. В настоящее время в высших учебных заведениях изучается специальная дисциплина «диалектология», студенты выезжают в различные регионы, записывают образцы местных говоров, для этих целей государство выделяет деньги.

В народе говорят: «Дерево без корня сохнет», а диалекты являются как бы корнями литературного языка. Изучение говоров нужно и для изучения истории литературного языка, ведь он рождается на основе диалектов. Кроме того диалекты помогают студентам гуманитарных факультетов при изучении исторической грамматики, древних языков, устного народного творчества, сравнительной грамматики, истории, этнологии и т.д.

Список использованной литературы

1. Малов Е.А. Сведения и мишарях. – Казань: Тип. импер. унив., 1885. – С. 27.
2. Большая Советская энциклопедия. – Т. 39. – М.: АО «Советская энциклопедия». 1930. – С. 355.
3. Татарские народные пословицы (на тат. языке). – Т. 1. – Казань: Таткнигоиздат, 1959. – С. 363.
4. Проблемы археологии и истории Татарстана: сборник статей. – Вып. 1. – Казань: РИЦ «Школа», 2009. – С. 13.
5. Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. – М.: ООО Опора, 2008. – С. 231.
6. Карамзин Н.М. История государства Российского. – М.: Эксмо, 2003. – С. 22.
7. Куфтин Б.А. Материальная культура русской мещеры. – Ч. 1. – М.: Сов. Энциклопедия, 1926. – С. 17.
8. Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западной Башкирии. – Казань, 1984. – С. 11, 54-55
9. Навеки вместе с Россией. Выставка архивных документов, музейных экспонатов и редких изданий, посвященная 450-летию добровольного вхождения Башкирии в состав России. – Уфа, Информреклама, 2007. – С. 9.
10. Материалы по истории Башкирской АССР. Экономические и социальные отношения в Башкирии в первой половине XVIII в. – Т. 3. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1949. – С. 493.
11. Материалы по истории Башкирской АССР. – Т. 4. – Ч. 2. – М.: Изд. АН СССР, 1956. – С. 17.
12. Бахрушин С.В. Научные труды. Избранные работы по истории Сибири XVI-XVII вв. – Т. 3. – Ч. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1955. – С. 174.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. Стат. Комитета МВД / Под ред. Н.А. Тройницкого. XXX. Пензенская губерния. – 1903. – С. 237.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. Стат. Комитета МВД / Под ред. Н.А. Тройницкого. XXVIII. Оренбургская губерния. – 1904. – С. 158-159.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Изд. Центр. Стат. Комитета МВД / Под ред. Н.А. Тройницкого. XIV. Казанская губерния. – 1904. – С. 283.

16. Ахметшин Ш.К., Насеров Ш.А. Татары в 1812 г. // «Татарстан». – 2007. – № 7. – С. 50-51.
17. Бахрушин С.В. Минин и Пожарский. – Ташкент: Изд-во УзФАН, 1942. – С. 37.
18. Халиков А.Х. 500 русских фамилий болгаро-татарского происхождения. – Казань: Таткнигоиздат, 1992. – 129 с
19. Татарский энциклопедический словарь. – Казань: Институт татарской энциклопедии АН РТ, 1999. – С. 363.
20. Всесоюзная перепись населения 17/ХП-1926 г. Краткие сводки. Вып. IV. Народность и родной язык населения СССР. – М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1928.
21. Список населенных пунктов Башреспублики. – Уфа: Изд. Башкниги, 1926.
22. Советская историческая энциклопедия. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1966. – С. 526.
23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. /Изд. Центр. стат. комитета МВД /Под ред. Н.А. Тройницкого. XXXVIII. Саратовская губерния. 1904. – С. VI.
24. Татары. – М.: Наука, 2001. – С. 21.
25. Радлов В.В. О языке куманов. По поводу издания куманского словаря. – СПб.: 1884. Приложение к XLVIII-му тому Записок имп. Академии наук. – С. 41, 45.
26. Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику «Codex Sumanicus» по данным лексики //Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Вып. 2. – Казань, 1982. – С. 68-153.
27. Karşılaştırmalı Türk lengeleri sözlüğü (Kilabuz kitap). Kültür Bakanlığı. – Ankara, 1991.
28. Гафаров И.А. От истоков к истине. – Казань: Дом печати, 2002. – С. 11.
29. Татарские народные пословицы (на тат. языке). – Казань: Таткнигоиздат. – Т. 1. – 1959. – С. 83.
30. Исторический календарь. Десять веков российской истории. – Донецк: Сталкер, 1996. – С. 59.
31. Фехнер М. Великие Булгары. Казань. Свияжск. – М.: Искусство, 1978. – С. 25.
32. Мурад Аджи. Кипчаки. Древняя история тюрок и Великой степи. – М.: 1999. – С. 53.
33. Назаров И.И. Тюрко-татарские элементы в языке древних памятников русской письменности // Ученые записки казанского государственного педагогического института. – Вып. 15. - 1958. – С. 236.
34. Магницкий В.К. Несколько данных о мишарях и селениях их в Казанской и Симбирской губерниях. – Казань: Тип. Импер. унив. 1896. – С. 11, 12.

References

1. Malov E.A. Svedeniya i misharyah. – Kazan': Tip. imper. univ., 1885. – S. 27.
2. Bol'shaya Sovetskaya enciklopediya. – Т. 39. – М.: АО «Sovetskaya enciklopediya». 1930. – S. 355.
3. Tatarskie narodnye poslovitsy (na tat. yazyke). – Т.1. – Kazan': Tatknigoizdat, 1959. – S. 363.
4. Problemy arkhologii i istorii Tatarstana: sbornik statey. – Vyp. 1. – Kazan': RIC «Shkola», 2009. – S. 13.
5. Drozdov Yu.N. Tyurkskaya etnonimiya drevneyevropeyskikh narodov. – М.: ООО Opora, 2008. – S. 231.
6. Karamzin N.M. Istoriya gosudarstva Rossiyskogo. – М.: Eksmo, 2003. – S. 22.
7. Kuftin B.A. Material'naya kul'tura russkoy meshchery. – Ch. 1. – М.: Sov. Enciklopediya, 1926. – S. 17.
8. Ramazanova D.B. Formirovanie tatarskikh govorov yugo-zapadnoy Bashkirii. – Kazan', 1984. – S. 11, 54-55
9. Naveki vmeste s Rossiyey. Vystavka arkhivnykh dokumentov, muzeynykh eksponatov i redkikh izdaniy, posvyashchennaya 450-letiyu dobrovol'nogo vhozhdeniya Bashkirii v sostav Rossii. – Ufa, Informreklama, 2007. – S. 9.
10. Materialy po istorii Bashkirskoy ASSR. Ekonomicheskie i social'nye otnosheniya v Bashkirii v pervoy polovine XVIII v. – Т.3. – М.-Л.: Izd. AN SSSR, 1949. – S. 493.
11. Materialy po istorii Bashkirskoy ASSR. – Т. 4. – Ch. 2. – М.: Izd. AN SSSR, 1956. – S. 17.
12. Bakhrushin S.V. Nauchnye trudy. Izbrannyye raboty po istorii Sibiri XVI-XVII vv. – Т. 3. – Ch. 1. – М.: Изд-во AN SSSR, 1955. – S. 174.

13. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. /Izd. Centr. Stat. Komiteta MVD / Pod red. N.A. Troynitskogo. XXX. Penzenskaya guberniya. – 1903. – S. 237.
14. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. /Izd. Centr. Stat. Komiteta MVD / Pod red. N.A. Troynitskogo. XXVIII. Orenburgskaya guberniya. – 1904. – S. 158-159.
15. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. /Izd. Centr. Stat. Komiteta MVD /Pod red. N.A. Troynitskogo. XIV. Kazanskaya guberniya. – 1904. – S. 283.
16. Akhmetshin Sh.K., Nasserov Sh.A. Tatory v 1812 g. /zhurnal «Tatarstan». – 2007. – № 7. – S. 50-51.
17. Bakhrushin S.V. Minin i Pozharskiy. – Tashkent: Izd-vo UzFAN, 1942. – S. 37.
18. Khalikov A.H. 500 russkih familiy bulgaro-tatarskogo proishozhdeniya. – Kazan': Tatknigoizdat, 1992.
19. Tatarskiy enciklopedicheskiy slovar'. – Kazan': Institut tatarskoy enciklopedii AN RT, 1999. – S. 363.
20. Vsesoyuznaya perepis' naseleniya 17/XII-1926 g. Kratkie svodki. – Vyp. IV. Narodnost' i rodnoy yazyk naseleniya SSSR. – M.: Izd-vo CSU SSSR, 1928.
21. Spisok naselennykh punktov Bashrespubliki. – Ufa: Izd. Bashknigi, 1926.
22. Sovetskaya istoricheskaya enciklopediya. – M.: Izd-vo «Sovetskaya enciklopediya», 1966. – S. 526.
23. Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. /Izd. Centr. stat. komiteta MVD / Pod red. N.A. Troynitskogo. XXXVIII. Saratovskaya guberniya. 1904. – S. VI.
24. Tatory. – M.: Nauka, 2001. – S. 21.
25. Radlov V.V. O yazyke kumanov. Po povodu izdaniya kumanskogo slovary. – SPb.: 1884. Prilozhenie k XLVIII-mu tomu Zapisok imp. Akademii nauk. – S. 41, 45.
26. Mahmutova L.T. Tatarskiy yazyk v ego otnoshenii k drevnepis'mennomu pamyatniku «Codex Cumanicus» po dannym leksiki // Issledovaniya po istoricheskoy dialektologii tatarskogo yazyka. - Vyp. 2. – Kazan', 1982. – S. 68-153.
27. Karşılaştırmalı Türk lengeleri sözlüğü (Kilabuz kitap). Kültür Bakanlığı. – Ankara, 1991.
28. Gafarov I.A. Ot istokov k istine. – Kazan': Dom pechati, 2002. – S. 11.
29. Tatarskie narodnye posloviцы (na tat. yazyke). – Kazan': Tatknigoizdat, - T. 1. – 1959. – S. 83.
30. Istoricheskiy kalendar'. Desyat' vekov rossiyskoy istorii. – Donetsk: Stalker, 1996. – S. 59.
31. Fehner M. Velikie Bulgary. Kazan'. Sviyazhsk. – M.: Iskusstvo, 1978. – S. 25.
32. Murad Adzhi. Kipchaki. Drevnyaya istoriya tyurkov i Velikoy stepi. – M.: 1999. – S. 53.
33. Nazarov I.I. Tyurko-tatarskie elementy v yazyke drevnih pamyatnikov russkoy pis'mennosti // Uchenye zapiski kazanskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta. – Vyp. 15. - 1958. – S. 236.
34. Magnitskiy V.K. Neskol'ko dannyh o misharyah i seleniyah ih v Kazanskoy i Simbirskoy guberniyah. – Kazan': Tip. Imper. univ. 1896. – S. 11, 12.

И.А. Гафаров¹

¹К(П)ФУ профессора, Татарстан Республикасы,
Қазан қ., Ресей Федерациясы

МИШАРЛАР: ЭТНИКАЛЫҚ НЕМЕСЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТОП

Зерттеу «мишарлар мәселесінің» әртүрлі қырларын түсіндіруге арналған. Жасалынған басты қорытынды: мишарлар өздерін татарлар деп санады, ана тілі ретінде татар тілін таныды. «Мещеряк-мишарлар» атауы өзге аймақтарға Мешер өлкесінен Орыс мемлекетінің шекарасын қорғауға қоныс аударған әскери міндеттер атқарған татарлардан ауысқан. Олар салықтан босатылып, дворяндық титулға ие бола алды, ал бұл ұлты үшін емес, отанға жасаған жақсы және адал қызметі үшін берілді. Татарлар мен мишарлар арасындағы айырмашылық тек тілде ғана. Мишарлар батыстық татар тілінде сөйлеседі. Мишар диалектінде фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және лексикалық ерекшеліктер бар.

Түйін сөздер: мишарлар, мещеряктар, шығу тегі, Мешер өлкесі, әскери міндеттер атқаратын татарлар, диалект, лашмандар, Ревиз ертегілері.

I.A. Gafarov¹

¹Professor of K (P)FU of the Republic of Tatarstan, Kazan
Kazan, Russian Federation

MISHARI: ETHNIC GROUP OR ESTATE

Summary

The study focuses on the description of «Mishar issue's» different aspects. The main conclusion is that the Mishars always considered themselves as the Tatars, they believed that their native language was Tatar. The name «Meshcheryaki-Mishars» came to the other regions with military Tatars who were resettled to protect the borders of the Russian state from Meshchersky region's side. They were exempt from taxes, they were given titles of nobility, and this was done only for the good and faithful service to the native land, not for the nationality. The difference between the Tatars and the Mishars is in the language. The Mishars speak the Western dialect of the Tatar language. There are phonetic, morphological, syntactic and lexical features in the Mishar dialect.

Keywords: Mishars, Meshcheryaki, origin, Meshchersky region, military Tatars, dialect, Lashmane, Revision lists tales.

ӘОЖ 391.745/749

М.Қ. ЕГІЗБАЕВА¹

¹әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, археология, этнология және
музеология кафедрасының доцент м.а., т.ғ.к.
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ОРЫС ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ҮЙЛЕНУГЕ ҚАТЫСТЫ ӘДЕТ-ҒҰРЫПТАРЫНДАҒЫ ҰҚСАСТЫҚТАР

Аннотация

Мақалада орыс және қазақ халықтарының үйленуге байланысты салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарының ұқсастықтары туралы қарастырылған. Мақаланың басты мақсаты - қазақ және орыс халықтарының үйленуге байланысты салт-дәстүрлеріндегі ұқсастықтарды анықтау болып табылады. Олардың той жасауға қатысты құда түсу, күйеу жігіттің ұрын баруы, қалыңдықтың жасауы, қалыңмал төлеу сияқты салт-дәстүрлері салыстырмалы түрде сараланып, зерделенді. Қолда бар мәліметтерге сүйене отырып, қазақ және орыс халықтарының той жасауға байланысты әдет-ғұрыптарының ішінде ұқсас элементтер өте көп кездесетініне көз жеткіздік. Сонымен қатар, бұл ғұрыптардың пайда болуымен қоса, олардың семантикалық мәніне саралау жасадық. Аталмыш мәселе аз зерттелген тақырыптардың қатарына жатады, дегенмен Х. Арғынбаевтың «Қазақ отбасы», А.Т. Төлеубаевтың «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-нач. XXв.)» атты еңбектері мен У.Х. Шәлекеновтің «Қазақтың жанұясының кейбір мәселелері», Д.Б. Ескекбаевтың «Шығыс Қазақстан облысы қазақтарының отбасылық әдет-ғұрыптары» атты мақалалары сияқты тәуелсіздіктен кейін жарық көрген кейбір еңбектер де маңызды мәліметтерге толы. Сондай-ақ, Д.М. Балашов, Ю.И. Марченко, Н. И. Калмыковалардың «Русская свадьба», А.Л. Соколованың «Традиции русской народной свадьбы» деген еңбектерін де негізге алдық.

Түйін сөздер: этнос, ұлт, этнография, салт-дәстүр, киім, қолөнер.

Құда түсіп, той жасау арқылы балаларын үйлендіру қазақ халқымен қоса басқа да көптеген халықтарға тән, ерте кезден келе жатқан салт-дәстүрлердің бірі. Қазақ

халқындағы құда түсудің басты түрлері - бел, бесік құда және ержеткен балаларды айттырып үйлендіру. Айттырып құда түсу - көпшілік халықтардың, соның ішінде қазақ және орыс халықтарының арасында кең тараған үйлену түрі. Оның мазмұндарында жалпы ұқсастық болғанмен әр халықтың құда түсуінде өз ерекшеліктері бар. Баласы үйлену дәрежесіне жақындаған соң, әкесі ұлына қалыңдық іздеген. Қазақтар алдымен экзогамиялық дәстүр бойынша, қызды жеті атасынан әрі қарай іздеген және өзіне барлық жағынан тең адамман құдаласуға тырысқан. «Тең теңімен, тезек қабымен» деген осыдан шыққан [1, 25-б.]. Қалыңдық таңдауда қазақтардағы сияқты орыс халқы да қыздың шыққан тегіне ерекше мән берді. Олар үшін жақсы қалыңдық болып еңбекқор, үй шаруашылығына бейім және үлкендерді сыйлайтын, сыпайы қыз есептелді.

Орыс халқында қазақтардағыдай некеге ерте жастан тұратын және баласы үшін қалыңдықты ата-анасы таңдайтын. Құдалыққа бармас бұрын жігіттің жақын туыстары мен кіндік әке-шешесінен тұратын отбасылық кеңес өткізілді. Әрине, қалыңдық таңдауда жігіт пен оның туыстарының пікірі де ескерілді, алайда қазақтардағыдай соңғы шешімді жігіттің ата-анасы айтты.

Орыстарда кейде құда жіберуге келісім алу үшін алдымен жігіттің әке-шешесі қыздың үйіне ауылдағы сыйлы, тілге шешен адамды да жіберді. XIX ғ. ортасында орыстарда, әсіресе ірі қалаларда «кәсіби» құдалардың қызметін пайдаланатындар болды, солар арқылы қыздың әке-шешесінің келісімін алғаннан кейін ғана «нағыз құдаларды» жіберді [2, 125-б.]. Ал қазақтарда болашақ күйеудің әкесі құдалықтың алдында қыздың үйіне «жаушы» жіберді. Қазақстанның кейбір өңірде жаушылар, әдетте сырт белгісімен-ақ ерекшеленді, жеңіл киініп, шалбарының бір балағын етігінің қонышына тығып, екінші балағын сыртына шығарып қояды. Бұл салттың қазақтарда өткен ғасырдың алғашқы ширегіне дейін болғандығын дерек берушілердің мәліметтері айғақтайды. Х. Арғынбаевтың айтуы бойынша, бұл әдет қыз әкесі құдалыққа қарсы болмай, жаушының жолы болып қайтуы үшін жасалатын ырым [3, 101-б.]. Орыстарда да қалыңдықтың ата-анасының келісімін беруге септігін тигізеді деген ұғыммен сан алуан магиялық іс-әрекеттер жасалды. Мәселен, Қазан губерниясының орыс селенияларында қыздың үйіне кірмес бұрын құдағи келімен өзін үш рет айналыдыратын болған, бұл құдалық сәтті өтуіне әсер етеді деген сенімнен туса керек. Перм губерниясында құда үйге кірер алдында өкшесімен босағаны үш рет ұратын болған. Ә.Т. Төлеубаевтың көзқарасы бойынша, осындай іс-әрекеттер бұл отбасындағы қалыптасқан әдетті «өзгерту», «бұзу» үшін келгендігін білдіретін ғұрып [4, 15-б.].

Орыс халқында жігіт әкесі құда түспестен бұрын қалыңдықты өзі барып көреді. Келген адамның қызына құда түсіп келгенін жігіт әкесінің ісінен айқын аңғаруға болады. Жігіт әкесі кіре берістегі пешке карама-қарсы бегін беріп отырады. Мұны «қызыл бұрыш» деп атайды. «Қызыл бұрыш» үйдегі киелі орын болып саналады. Жігіт әкесі өзімен бірге нан мен тұз, т.б. тағамдарды ала келеді. Қыз әкесі келген құдаларға ризалығын білдірсе, болашақ құда әкелген тағамдарын қалыңдық туыстарына ауыз тигізіп, сыйлайды. Орыс халқының сыйлау рәсімінде нан мен тұз негізгі орын алады [2, 122-б.].

Сол сияқты, қазақтарда құдалықтың басы-жайшылықта айттыру немесе құдандалық сөйлесумен басталып жатса, кейде, ұзақтан келетін бейтаныстардың тосыннан құдалық жорасын тұспалдай білдіретін «біз шаншу» аталатын ғұрыппен басталады. Біз шаншуға келгендер ешкіммен сөйлеспей, аттарының ертоқымын біржерге жиып, түскі асын ішкеннен соң да кетпей жатып алады. Үй иесі қонақасына кешінде мал сояды. Қонғандар ертеңінде түсте үн-түнсіз аттанып келеді. Келгендер көбінесе шалдар болады. Қонақтар кеткен соң үйдегілер бұл сырдың жұмбағын шешкілері келіп сырмақ қағады. Сырмаққа шаншылған бізді көреді. Шалдардың сырмаққа біз шаншуы бізде ұл бар еді, сол осы шаңыраққа да ұл болса қалай қарайсыз деген мақамы [5, 124-б.].

Құдалықты қазақтар да, орыстар да әдетте «сәтті» күнге белгілейтін. Қазақтар үшін «сәтті» күн болып сәрсенбі, сенбі күндері саналды. Құдалық үшін орыстар аптаның белгілі бір «жеңіл» күндерін, яғни жексенбі, сейсенбі, бейсенбінің кешкі немесе түнгі уақытын таңдады.

Қазақта да, орыста да құдалыққа жіберілетін адам мұқият таңдалды, себебі, құдалыққа барған адамның әңгімені жүргізуі, болашақ қалыңдық туыстарында жақсы пікір қалыптастыруы құдалықтың басты шарттарының бірі болды. Орыстар құдалыққа жігіттік кіндік әке-шешесі немесе жақын туыстарының бірін жіберді.

Құдалықтың екінші бір кезеңінде қазақтарда қалыңмал, орыстарда қалыңдықтың жасауы туралы келісілді. Қазақтарда қыз жасауы көбіне жігіт жақ төлеген қалыңмалдың көлеміне сәйкес болса, орыстарда қалыңдықтың артынан беретін жасауы жігіттің ата-анасының тойға жұмсаған қаржы көлеміне сәйкес болды. Осы жолы екі жақтың бір-біріне беретін сыйлары «киіт» туралы да сөз болды.

Қазақтарда қалың малдың көп бөлігі төленген соң, жігіт әкесі баласын қыз ауылына жібереді. Бұны «қалыңдық ойнамақ» немесе «ұрын бару» деп атайды. Жігіттің қасына үштен тоғызға дейін сенімді адамдар еріп барады. Оларды қосшы дейді. Өздерімен бірге олар әр түрлі сыйлықтар ала барады. Қазақта «қалыңсыз қыз болса да, кәдесіз қыз болмайды» деген нақыл сөз бар. Ал, орыстарда қызды көруге күйеу жігітпен бірге оның ата-анасы да барды. Бұл жораға қыздың дос қыздары да қатысып, олар сол жерде қыз өмірі туралы жыр айтады. Қызды көргеннен кейін қалыңдық пен күйеу жігітті алдын ала жайылған тонның немесе ішіктің үстіне тұрғызады [6, 214-б.]. Ал қазақтарда осыған ұқсас ғұрып қалыңдықты жігіттің үйіне апарғаннан кейін орындалады. Келін түскен күні кешке оны жігіт әкесі үйіне шақырады, сол жерге қалыңдыққа арнап қойдың шикі терісін төсеп қояды, қалыңдық сәлем берген соң оны теріге отырғызады. Бұл-келіннің мінезі осы терідей жұмсақ болсын дегенді білдіреді. Орыстардың да жас жұбайларды тон немесе ішіктің үстіне тұрғызуы осындай мағынаны меңзесе керек.

Қазақтарда қалыңдық үйден шығарда «сыңсу» айтады. Мәселен, әке-шешесіне:

«Базардан келген тақтайым,

Сындырмай қалай сақтайын.

Айналайын анашым,

Ақ сүттіңді қалай ақтайын.

Төр алдында сырмағым,

Төңірегін жимадым,

Ұл болсам үйде тұрмас па ем,

Қыз боп үйге симадым», – деген сияқты мағынада өз өкпе-назын білдіріп, әке үйіндегі емін-еркін өмірін еске алады. Осындай ғұрып орыстарда да қыз үйінен кетпес бұрын бірнеше күн алдында орындалады. Мысалы, Псков губерниясында қыз дос қыздарымен бірге «мұңлы» өлең айтып, ауылды аралап шығатын болған. Владимир губерниясының деревняларында қалыңдық дос қыздарымен бірге үйдің адындағы сәкіде отырып, қыздың үйіндегі еркін өмірін жоқтап зарлы жырларды айтатын болған. Оларға ауылдың барлық әйелдері келіп қосылды. Ярославль губерниясында қалыңдық қыздармен бірге деревняның ортасында жиналып, осындай әндерді айтты [7, 182-б.].

Сонымен бірге, Владимир губерниясындағы қыздар үй алдына шығып, өзінің қолында еркіндік болмайтындығын жоқтап, қайғылы өлеңдер айтатын болған. Бұған ауыл әйелдері қосылып, бірге шырқайтын болған:

Ты родимый батюшка.

Не ходи к дубову столу

Непримай золотой чарк,

Ты не пей зелена вина,

Не пропей меня молоду.

Прошу то я вас родители

Какой-то был здесь пир да праздничек?

Поговорили-то, меня, пробаями
За стакан вина зеленова,
За пиво кружку хмельнова [8, 182-б.].

Орыс халқы салты бойынша қалыңдықтың қоштасу әні бір жұма бойы айтылар болса, ал қазақ халқында қыз үйінен аттанарда, шығып бара жатқанда ата-анасымен, туған-туыстарымен қоштасып, көңіл шерін өлең-жырмен ақтарады.

Күйеу жігіт қалыңдықты алып кетуге келгенде қазақтарда да, орыстарда да эрттүрлі салт-жоралғылар орындалды. Мәселен, қазақтарда ауылға бір шақырымдай қалғанда, қыздың жеңгелері дәм салынған табақпен күйеу жігіттің алдынан шығып күтіп алған. Қымыз құйып беріп отырған әйел қолын жеңіне тығып алып, жігіт ыдысты ала бергенде тартып қалады. Осылайша үш рет қайталайды. Үшінші мәртеде ғана ыдысты ұстатады. Бұл үшін жігіт «аяқ жүгіртер» кәдесін береді. Жігітке қызды көрсету үшін де әйелдер жігіттен кәде алады. Мәселен, жігіттің қалыңдығына бара жатқан жолында бір кемпір көлденеңінен сұлап жатады. Бұған «кемпір өлді» кәдесін береді. Ол тұрып бірге жүреді. Одан соң бір әйел күйеу алдына көлденең бақан тастайды. Бақанды аттап өту жаман ырымға саналғандықтан [3, 65 б.], оны жолдан алып тастауға «бақан тастар» кәдесін алады. Жолда тағы бір әйел ит болып ырылдап «ит ырылдатар» кәдесін алады. Қалыңдықтың киіз үйіне кіре бере бір әйел жігіт жолын бөгейді, оған да сыйлық береді. Үйдің ішінде тағы екі әйел жолын бөгейді. Біреуіне «шымылдық ашар», екіншісіне «төсек салар» кәделерін береді. Шымылдық ішінде ең жақын жеңгесі отырады және бір әйел төсекте сұлап жатады. Жатқан әйелге төсекке отыру үшін кәдесін берген соң ол тұрып, күйеуді отырғызып өзі шымылдықтан шығып кетеді. Жақын жеңгесі төсекте қатар отырған қыз бен күйеуді қол ұстастырып «қол ұстатар», қыздың шашынан сипатып «шаш сипатар», бір-бірімен құшақтастырып «қыз құшақтатар» кәделерін алып, екі жасқа бақытты ғұмыр тілеп шығып кетеді.

Сол сияқты орыстарда да қалыңдықты алып кетуге келген күйеу жігіттің алдынан деревня адамдары шығып, әр түрлі жоралғылар арқылы жолын бөгейтін болған. Мысалы, үйдің қақпаларын жауып тастап, жолына арқан тартатын болған. Құдалардың жолына арқан тарту осы күні Қазақстанның шығысындағы қазақтарда да кездеседі. Қалыңдықтың үйінің жанында күйеу жігіт пен құдаларды қыздың дос қыздары қарсы алады, олар қақпаны жауып алып, күйеу жігіт және оның қасындағыларды дос қыздарынан «айырыстырушылар» ретінде сипаттап ән айтатын болған. Күйеу жігіттің жолдасы топтың алдында жүрді, ол қолындағы бишігін үйіріп, «қаскөй күштерден» жолды тазалайтын. Ол қалыңдықтың дос қыздарымен сөйлесіп, жақсылап кәдесін берген соң ғана, қыздар жолды ашып, үйге кіргізеді. Ресейдің кейбір деревняларында күйеу жігіт пен оның жолдасы үйге кірген соң тығылып тасталған қалыңдықты іздейді немесе оның үлкен ағасынан «сатып» алатын болды [8, 135-б.]. Мұндай ғұрып қазақтарда да болған. Жігіт қызды көруге келген кезде, кешкі астан соң сол ауылдың бір адамы қалыңдықты үйіне апарып тығып қояды. Сол үйде қой сойылып қонақ шақырылады. Таңға жуық қонақтар екіге бөлінеді, бірі қызды алып кетуге келгендер, екіншісі - қызды тығып отырғандар. Егер қыз жақ жеңсе, онда оны кілемге отырғызып үйіне әкетеді, ал егер жеңілсе, онда қыз үшін тоғыз ыдысқа салынған тағам түрлерін немесе соның құнына тұратын зат беріп алды. Қызды үйіне апарып, шымылдық ішіне отырғызады. Қызды тыққан үй бұл үшін қалыңдық әке-шешесінен «қыз қашар» деген кәде алады. Бұны жігіт жолдастары әкеледі. Осының бәрі әзіл-қалжың түрінде өткізілді. Осындай іс-әрекеттердің негізінде тұрмысқа шығумен бірге қыз ғұмырының символикалық «аяқталуы» жатты.

Осылайша, қыз ғұмырының символикалық «аяқталуын» көрсететін жоралғылардың бірі - тұрмысқа шыққан қыздың киімінде, әсіресе бас киіміндегі өзгерістер болды. Мысалы, орыстарда қалыңдық жігіттің үйіне келіп, некелері қиылғаннан кейін оның шаш үлгісі мен бас киімін өзгертті. Бұл ғұрыптың орындалу барысына күйеу жігіт пен оның ата-анасы, жолдастары қатысты, олар өлең айтып

отырды. Бұрынғы бір бұрымның орнына екі бұрым өріліп, басына айналдыра оралды. Оның сыртынан «кокошник» деп аталатын бас киімді кигізді. Алтайдың орыс ауылдарында қалыңдықты бұрышқа отырғызды, жан-жағын орамалмен жауып, шашын тарқатып, екі бұрым етіп өрді. Басына тұрмыстағы әйелдердің бас киімі «самшураны» немесе орамал тақты [2, 142-б.]. Осы сияқты қазақтарда қалыңдық өз үйінде жүргенде шашын бірнеше бұрым қылып, ұшына шашбау тағатын. Тұрмысқа шыққан соң қазақтың жас әйелдері де енді шаштарын екі бұрым қылып өрді. Бұл ғұрыптар қалыңдықтың стаусының өзгергендігін, яғни, тұрмыстағы әйел қатарына қосылғандығын көрсетті.

Қазақтарда қалыңдықтың бас киімі сәукеле - өте қымбатқа түсетін бас киім. Оның сырты қымбат қызыл шұғамен тысталып, төменгі жағы құндыз, сусар, не бұлғын терісімен әдіптеледі. Өн бойы алтын, күміс әшекейлер, маржан, ақық, гауһар сияқты асыл тастармен әшекейленеді. Төбесіне үкі тағады. Сәукеленің төбесінен тірсекке дейін қымбат тастармен әшекейленген жалпақ мата тігіледі. Құны ақшаға шаққанда 2-3 мың сомға тұратын сәукелелер болған [9, 17, 8-б.]. Сәукелені қалыңдық бір жылға дейін әр кезде киіп жүрген. Сәукеле астынан жаулық тағылады, ол өн бойы алтын жіппен кестеленіп, бетке келетін тұсы қымбат терімен көмкерілген ақ жібек мата. Үстіне қалыңдық тон киеді. Бір жылдан кейін балалы болғанда келіншек сәукеленің орнына орамал тақты немесе кимешек киді. Қазақтарда тұрмыстағы әйелдің негізгі бас киімі ақ матадан тігілген кимешек пен жаулық еді. Әр руда кимешектің үлгісі әр түрлі болды. Асыл тастармен әшекейленіп, кестеленген кимешектерді негізінен жас әйелдер киді.

Орыстарда қалыңдықты жігіт үйіне әкелген кезде туыстары мен келген қонақтар мылтық атып, жастардың үстіне бидай немесе құлмақ шашады. Шашуға бидай, жаңғақ, конфет, ақша да қолданылады. Орыс халқы үшін шашылған шашудың мол болуын, келешекте ырыс береке құт мол болсын деп, шашудай бала-шағалары көп болады деп жақсылыққа жориды. Шашуды ақ бата, тілектерін айтып жүріп шашады:

Сколько на болоте кочек -

Сколько бы у вас было дочек,

Сколько в лесу пеньков -

Сколько у вас сынков [10, 17, 8-б.].

Бұл ғұрып қазақтардың келінге «шашу» шашатынына ұқсас болды. Содан соң қақпаның алдына от жағып, оның арасынан қалыңдық пен күйеу жігітті өткізеді. Ал қазақтарда жаңа түскен келін отқа май құяды. Бұл отқа табынудан қалған сарқыншақтардың көрінісі. Кейбір жерлерде орыстар жастардың төбесіне нанды сындырып өздеріне берді және оны екеуі де өмір бойы сақтау керек болды. Ал, қазақтарда қыз үйінен шығарда бір кесек ет немесе нанды шүберекке орап, 2-3 рет қалыңдықтың басынан айналдырып алып қалады. Бұл ғұрып осы үйден кетіп бар жатқан адаммен бірге осы шаңырақтың ырысы, берекесі кетіп қалмасын деген ұғым.

Орыс халқында неке қиылған соң үйге кірген келіннің беті орамалмен жабылды. Оларда той келіннің бетін ашумен басталды. Әдетте жігіттің әкесі немесе күйеудің туыстарының бірі қолына нан немесе бәліш ұстап, кей жерлерде көсеумен келіннің бетіндегі орамалды көтеріп, бетін ашты. Сол нанмен жастардың басынан үш рет айналдырды. Қазақтарда да келіннің бетін ашу ғұрпы осы күнге дейін сақталған.

Орыс халқында той кезіндегі дастарханнан қалыңдық пен күйеу жігіттің тамақ ішуіне тиым салынды. Тамақ арқылы оларға көз тиюі мүмкін деп жорыған. Олардың алдына бос тегештер қойылды, қасықтарына қызыл лента байланып, ал сусынға арналған ыдыстары төңкеріліп қойылды [7, 185 с.]. Сол сияқты қазақтарда «өлі-тірі» деп аталатын арнайы сойылған малдың етінен қалыңдық пен күйеу жігіттің жеуіне тиым салынды.

Қарастырылған салт-дәстүрлерден көретіміз, орыс халқының да, казак халқының да, салтында жас келінге аса құрметпен қараған. Осылайша, казак және орыс халықтарының үйленуге байланысты салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарындағы ұқсастықтарды саралай отырып, олардың бірі түркі, екіншісі славян тілдес болуына

карамастан, отбасылық мәдениетінде көптеген ұқсастықтар бар екендігіне көз жеткіздік. Бұндай зерттеулер одан әрі жалғастырылып, жан-жақты зерттеуді талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Шәлекенов У.Х. Қазақтың жанұясының кейбір мәселелері // Зерде. – 1993. – № 6. – 51-58-бб.
2. Балашов Д.М., Марченко Ю.И., Калмыкова Н.И. Русская свадьба. – М.: Современник, 1985. – 402 с.
3. Аргынбаев Х. Қазақ отбасы: (қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек). – Алматы: Ғылым, 1996. – 288 б.
4. Төлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-нач. XX в.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 213 с.
5. Жүнісов А. Бабалар дәстүрі: қазақтың байырғы тұрмыс-салт ғұрыптары. – Алматы: Өнер, 1992. – 80 б.
6. Тохтабаева Ш.Ж. Функция казахской традиционной одежды // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. – 1994. – № 16. – С.11–20.
7. Соколова А. Л. Традиции русской народной свадьбы. – М., 2014. – 292 с.
8. Забылин М. Русский народ. Его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия. – М., 1990. – 616 с.
9. П. Обычай казахов Семипалатинской области // Русский вестник. – 1878. – № 9. – С.23-46.
10. Чирцов Д. Свадебные обычаи в Пинежском уезде Архангельской губернии // Известия Архангельского общества изучения Русского Севера. 1916. – М., 1916. – № 9. – С. 350-358.

References

1. Shalekenov U.Kh. Qazaqtyn zhanuyasynyn keibir maseleleri // Zerde. – 1993. – № 6. – 51–58 bb.
2. Balashov D. M., Marchenko Yu. I., Kalmykova N. I. Russkaya svadba. – М.: Sovremennik, 1985. – 402 s.
3. Argynbayev X. Qazaq otbasy: (qazaq otbasynyn keshegisi men bugingisi zhayyndagy gylymi zertteu yenbek). – Алматы: Gylым, 1996. – 288 b.
4. Toleubayev A. T. Relikty doislamskih verovaniy v semeynoy obryadnosti kazakhov (XIX -nach. XX v.). – Alma-Ata: Gylым, 1991. – 213 s.
5. Zhunisov A. Babalar dasturi: qazaqtyn baiyrgy turmys-salt guryptary. – Алматы: Oner, 1992. – 80 b.
6. Tokhtabayeva Sh.Zh. Funkciya kazakhskoy tradicionnoy odezhdy // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchestv. nauk. – 1994. – № 16. – S.11-20.
7. Sokolova A. L. Traditsii russkoy narodnoy svad'by. – М., 2014. – 292 s.
8. Zabylin M. Russkiy narod. Ego obychai, obryady, predaniya, sueveriya i poeziya. – М., 1990. – 616 s.
9. P. Obychay kazakhov Semipalatinskoy oblasti // Russkiy vestnik. – 1878. – № 9. – S.23-46.
10. Chirtsov D. Svadebnye obychai v Pinezhskom uezde Arkhangel'skoy gubernii // Izvestiya Arkhangel'skogo obshchestva izucheniya Russkogo Severa. 1916. – М., 1916. – № 9. – S. 350-358.

М.К. Егизбаева¹

и.о. доцента кафедры археологий, этнологии и музеологии, к.и.н.

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

СХОЖЕСТЬ В СВАДЕБНЫХ ОБЫЧАЯХ И ОБРЯДАХ КАЗАХСКОГО И РУССКОГО НАРОДОВ

Резюме

В статье рассматриваются аналогичные обычаи и обряды казахского и русского народов. Главная цель статьи – выявить идентичность в свадебных обычаях и обрядах

казахов и русских. Был сделан сравнительно-сопоставительный анализ свадебных обрядов казахов и русских, таких как сватовство, приданое невесты, выкуп за невесту и т.д. Опираясь на имеющиеся материалы, автором было выявлено, что в свадебных обрядах казахов и русского народа много аналогичных элементов. Также были проанализированы проблемы возникновения и семантический смысл свадебных обрядов. Данная проблема относится к малоизученной тематике, и тем не менее труды Х. Аргынбаева «Қазақ отбасы», А. Толеубаева «Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-нач. XX в.)», Д.Б. Ескекбаева «Шығыс Қазақстан облысы казактарының отбасылық әдет-ғұрыптары» полны важными сведениями по данной тематике. Материалы русских исследователей – Д.М. Балашова, Ю.И. Марченко, Н.И. Калмыковой «Русская свадьба», А.Л. Соколовой «Традиции русской народной свадьбы» также были использованы при написании статьи.

Ключевые слова: этнос, нация, этнография, обычаи и обряды, одежда, ремесло.

М.К. Egizbaeva¹

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences

¹al-Farabi Kazakh National University, Department of Archaeology,
Ethnology and Museology
Almaty, Kazakhstan

SIMILARITY IN WEDDING CUSTOMS AND PRACTICES OF THE KAZAKH AND RUSSIAN PEOPLES

Summary

The article examines the similarity in the wedding customs and rituals of the Kazakhs and Russians. The main goal of the article is to reveal the identity in wedding customs and rituals of Kazakh and Russian peoples. According to customs and rituals like matchmaking, dowry, bride price a comparative analysis will be carried out. Based on the available materials, it was revealed that in the wedding rituals of the Kazakhs and the Russians there are many similar elements. The problems of origin and semantic meaning of wedding rites were analyzed. This problem refers to the little-studied topics, nevertheless the works of Kh. Argynbayev «Qazaq otbasy», A. Toleubayev «Relics of the pre-Islamic beliefs in the family rites of Kazakhs (XIX-early XX century)», D.B. Eskekbaev «Shygyys Kazakhstan oblysy qazaqtarynyn otbasylyq adet-guryptary» are full of important knowledge on the topic. Materials of the works of Russian researchers D.M. Balashov, Yu.I. Marchenko, N.I. Kalmykova «Russian Wedding», A.L. Sokolova «Traditions of the Russian people's wedding» were used in the writing of this article.

Keywords: ethnos, nation, ethnography, customs and rituals, clothing, craft.

УДК 902/908

Ю.А. ЁЛГИН¹

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана
г. Алматы, Казахстан

МАВЗОЛЕЙ ХОДЖИ АХМЕДА ЯСАВИ: НЕКОТОРЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ И АНАЛОГИИ

Аннотация

В данной статье продолжается намеченная С.Г. Маллицким линия сопоставления мавзолея Ясави с собором Св. Софии, но уже не только архитектурного, а историко-археологического и историографического плана. Обнаруженные аналогии и параллели

удивительным образом подтверждают закономерности общего порядка в архитектуре Св. Софии и мавзолея Ясави. Сравниваются социально-экономические, исторические, идеологические и другие условия возникновения обоих памятников. Анализируется роль в их создании могущественных донаторов, императора Юстиниана и эмира Тимура. При этом обнаруживается парадоксальное сходство в возникновении собора и мавзолея, разработке проектов и ведении строительных работ в Константинополе и Туркестане. Выявляется целый ряд аналогий, порой простых совпадений в истории Св. Софии и мавзолея Ясави – от легенд об их происхождении до истории их изучения. Попутно в историографический анализ вводятся медресе (мавзолей) Гаухар-Шад в Герате и мечеть Сулайманийа в Стамбуле, чем ещё больше подчёркивается сходство в исторических судьбах Св. Софии и мавзолея Ясави. Настоящий историографический экскурс опирается на археологические исследования, проводившиеся на мавзолее Ясави в XX столетии.

Ключевые слова: археологические исследования, архитектура, вакуф, Византия, Герат, ислам, Кавам ад-Дин Ширази, Константинополь, мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, медресе Гаухар-Шад, мемориальный, мечеть Сулайманийа, некрополь, сакральное пространство, Синан, собор Св. Софии, Тимур, Туркестан, Юстиниан.

В 1907 г. на заседании Туркестанского кружка любителей археологии (ТКЛА) С.Г. Маллицкий сделал доклад о мавзолее Ходжи Ахмеда Ясави [1, 6-28] Спустя столетие историографический анализ его исследования приводит к новым интерпретациям этого памятника, находящим подтверждение в археологических и историко-архитектурных изысканиях XX века. Одно из главных положений его доклада строится на выдвижении собора Св. Софии в Константинополе (532–537 гг.) в качестве одного из возможных прототипов туркестанского мавзолея. Сравнение, не вызвавшее возражений у членов ТКЛА и историков архитектуры в начале XX в., стало выглядеть более закономерным и обоснованным в наши дни с точки зрения онтологии архитектуры. Но помимо закономерностей архитектурных совпадают многие факты из истории Св. Софии и мавзолея Ясави. Эти факты настолько поразительны, так дополняют гипотетические и отвлечённые рассуждения, что мы решились привести некоторые из них.

Полного тождества, скажем сразу, не может быть. Несмотря на превращение некоторых церквей в мечети, в том числе и Св. Софии, никогда не поставить знак равенства между культовыми постройками христианства и ислама. При многих совпадениях в истории этих памятников, может быть, даже неслучайных, преобладают многие факты несходства.

Г.К. Вагнер задался вопросом, почему «новая модель мироздания», воплотившаяся в Св. Софии, более нигде не воспроизводилась? И сам ответил на него в том духе, что нигде не повторилась та конкретная историческая ситуация, которая сложилась в Константинополе при Юстиниане Великом. Исторические масштабы были не те [2, с.177]. Ответ до некоторой степени упрощённый, потому что в виду имеется прежде всего христианский мир, точнее, Западная Европа и Древняя Русь. Но отчего не допустить, что сходные условия и основания для расцвета монументального зодчества и сооружения здания, по масштабу и мировоззренческому содержанию, ставшему в один ценностный ряд со Св. Софией, реально возникли спустя восемь с половиной столетий в Мавераннахре?

Когда в 1402 г. Тимур после победы в решающей битве с Баязидом I при Анкаре полностью овладел Малой Азией, на противоположном берегу Босфора оставался крошечный осколок византийского государства. Через 51 год османский султан Мехмед II Завоеватель захватил Константинополь. Византия прекратила своё существование. Собор Св. Софии стал Айя-Софией, соборной мечетью Стамбула. За три года до этого (по Шараф ад-Дину Али Йазди, но согласно новому чтению строительной надписи в эпиграфическом фризе над нишей Ильяс-хана (перевод А.К. Муминова) тимуровский

период строительства мавзолея завершился в 809 г.х., т.е. в 1406–1407 гг. [3, с.59]) остановились работы на мавзолее Ясави и возобновились на короткое время только в конце XVI века. Тогда государство Тимура по территориальному размаху, военной мощи, величию и богатству было вполне сопоставимо с Византией эпохи Юстиниана I Великого. У обеих империй было определяющее масштабное мерило. Это та огромная роль, которую они играли на Великом Шёлковом пути. Таким образом, предпосылки для появления в империи Тимура памятника мирового уровня имелись. Различие в том, что Св. София была соборным храмом столицы мировой империи, но в аналогии ей выдвинулось сооружение, воздвигнутое на окраине империи Тимура, в запустевшем городе Ясы, превратившемся в то время в селение.

Строители, приведённые Тимуром в Ясы, скорее всего, ничего не знали о Софийском храме Юстиниана и не могли буквально следовать его архитектурно-смысловой программе. Перед ними, как и малоазийскими строителями Св. Софии, встали задачи глобального уровня, решение которых оформилось в планировочные и мировоззренческие концепции, обнаруживающие многие аналогии в целом и частностях.

Слова Г.К. Вагнера о Св. Софии можно повторить применительно и к мавзолею в Туркестане. Не закончив его, Тимур возвёл ещё одно здание, превосходящее по масштабу и роскоши убранства периферийный мавзолей – соборную мечеть в Самарканде. Но не повторилась уже та совершенная по своей законченности, гармонии плана, философскому содержанию архитектурная идея. Не повторилась и не получила развития, невзирая на более благоприятные материальные, климатические, политические, профессиональные и другие условия для строительства. В мировоззренческой концепции мечети Биби-Ханым, помимо утраты доминирующей роли центрального под купольного пространства, отсутствует один важный момент. Это персонификация Имени Собственного памятника, сближающая инокультурные явления на метафизическом уровне. В главном византийском соборе – это символика Премудрости Божией, восходящей к ветхозаветному Соломону (в исламе Сулайману). В туркестанском памятнике эта идея персонифицировалась в образе Ходжи Ахмеда Ясави, ставшего воплощением суфийской святости, мудрости и гуманности в тюрко-мусульманском мире.

Византийское храмовое зодчество задолго до заката империи достигнув возведением Св. Софии апогея в купольной базилике, пошло по пути разработки крестово-купольного типа храма. Нечто подобное наблюдается и после сооружения мавзолея Ясави. Тимуридская архитектура получила мощный импульс к совершенствованию сводчато-купольных перекрытий и усложнению системы перехода от под купольного квадрата к основанию купола.

Таким образом, вне зависимости от исторических, политико-экономических, религиозно-идеологических факторов не были воздвигнуты культовые здания, которые можно было поставить в один ценностный ряд с этими двумя памятниками. Ни Св. София, ни мавзолей Ясави не дали развития архитектурных типов и заключавшихся в них идей, которые они олицетворяли совершенно. Это также один из самых общих сближающих факторов для памятников, не имеющих аналогов внутри породивших их архитектурных систем.

Не побудив к созданию более значительных и совершенных сооружений, Св. София и мавзолей Ясави как бы были повторены. Св. София стала прообразом мечети Сулайманийа в Стамбуле (1550–1557), послужив своего рода исходным образцом для придворного архитектора султана Сулаймана Великолепного Синана Абдулменнана. Планировочная идея мавзолея Ясави и, надо полагать, пластика архитектурных объёмов, были использованы тимуридским зодчим Кавам ад-Дином Ширази в комплексном здании медресе Гаухар-Шал в Герате (1432 г.) в ансамбле гератской мусалла (общий замысел принадлежит Кавам ад-Дину). И мечеть Сулайманийа, и комплекс Гаухар-Шад

открыто демонстрируют свою связь с великими предшественниками не только «по идее», но и на уровне конкретных детализированных элементов. Но при поразительном сходстве с первоисточниками они не стали их «архитектурными клонами».

Утверждением, что Св. София оказала влияние на османскую архитектуру «почти прямое» С.Г. Маллицкий выразил всеобщее мнение, сложившееся к началу XX века [1, с.12]. И ограничился констатацией этого факта. Но в целом всё её содержание есть contextus туркестанского памятника с храмовой архитектурой авраамических религий. Архитектура османских мечетей – одна из составляющих этого многосложного процесса, продолжавшегося уже после возведения мавзолея Ясави. На этом моменте мы остановимся, поскольку он показывает, что Св. София и мавзолей Ясави и после завершения строительством обнаруживают единство в своих исторических судьбах.

Ш.М. Шукуров пишет, что «...внутренняя структура византийского храма генерирует ряд архитектурных тем, не замедливших отразиться в османской архитектуре в целом» [4, с.315]. Но процесс восприятия софийской традиции представляется более сложным и длительным, поскольку османскую архитектуру от юстиниановской эпохи отделяет более десяти веков. Генерирующие идеи Св. Софии проявили своё скрытое воздействие на два с половиной столетия ранее в мавзолее Ясави. Османские мечети парадоксальным образом предстают в этом ряду не в качестве конечного, а промежуточного звена, так как мавзолей Ясави несколько не копирует чисто внешнее формально-архитектурные признаки Св. Софии, но воспринимает софийские идеи на метафизическом уровне.

Если сближение мавзолея Ясави и Св. Софии носит скрытый характер, и наиболее полно выявляется на отвлечённом уровне, то конструктивная и планировочная связь Айя-Софии и мечети Сулайманийа декларируется почти открыто. При этом сама храмовая идея воспринимается зрелым исламом согласно теологическим воззрениям ранних веков мусульманства. «Историчность храмового тела Св. Софии и его буквальное присутствие в храмовом пространстве османов и ислама позволяет судить о том, что история архитектуры турок берёт своё начало именно со Св. Софии», – пишет Ш.М. Шукуров [4, с.312]. Но прежде, чем Синан обратился к Св. Софии, произошла трансформация православного собора в мечеть Айя-София. Совершилось (и очень быстро) идейно-духовное переосмысление Храма, имеющего равновеликое значение для христиан и мусульман. Вполне возможно, что Синан с догматической точки зрения брал за образец именно мечеть, а не собор, ещё раньше, оказавший влияние на архитектуру ислама в отдалённых от столицы Византии странах Востока.

В наши дни сравнение Айя-Софии и мечети Сулайманийа уже считается «дежурным и очевидным» [4, с.313]. Сравнение же мавзолея Ясави с собором Св. Софии таковым не стало, хотя концепция С.Г. Маллицкого существует более ста лет. Исключение из этой концепции мечети Айя-София и мечети Сулайманийа, продолжающих софийскую идею и обнаруживающих при этом множество точек соприкосновения не-архитектурного, исторического свойства, обеднило, на наш взгляд, гипотезы Маллицкого.

Синан в мечети Сулайманийа пытался превзойти Айя-Софию по некоторым параметрам (высота, ширина пролётов, технические показатели). Но нет уже идей, способных наполнить новую концепцию храма. И всё же Синан двигался к собственной концептуальности метода. Его прочтение архитектурной темы, заложенной в Айя-Софии – это тоже вклад в историю мирового зодчества [5, с.31].

Совершенно по-иному был «повторен» мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави. Всего около сорока лет отделяет комплекс медресе Гаухар-Шад в Герате от начала строительства мавзолея в Ясах. Его автор, Кавам ад-Дин Ширази, (ум. 1437 или 1444), был, как мы полагаем, младшим современником Абд ал-Ваххабы, автора планировочной структуры мавзолея Ясави, и гениальным продолжателем традиций иранских зодчих. Кавам ад-Дин в медресе Гаухар-Шад использовал с высокой вероятностью совпадения архитектурно-пространственную тему, последовательно воплощённую в мавзолее Ясави. В комплексе

Гаухар-Шад с мавзолеем Ясави совпадает многое: принцип организации внутреннего пространства, количество и конфигурация главных помещений (различающихся по назначению), абрис основных членений плана интерьеров, также заключённых в вытянутый по продольной оси прямоугольник внешних стен; сходство угадывается даже в «апсидальном» выступе на торце здания, сделанным не иначе, как в подражание северному порталу мавзолея Ясави, также абсолютно нефункциональному, ибо наружный вход в усыпальницу никогда не открывался [6, с.252; 7, с.42-43]. Об этом можно судить по графической реконструкции плана Гаухар-Шада, опубликованной Г.А. Пугаченковой [8, с.88].

Мы вправе допустить, что в Гаухар-Шаде была повторена идея мемориального сооружения со «средоточенным» планом, рождённая наитием ширазских и среднеазиатских зодчих, по воле Тимура оказавшихся вместе в Ясах. Кавам ад-Дин обогатил эту идею конструктивными решениями, опробованными в зачаточном виде всё тут же, в туркестанском мавзолее, развив их технически и осмыслив художественно.

Но на уровне криптиотипа созвучие, подобное сходству мавзолея Ясави с Айа-Софией, между туркестанским и гератским комплексами было утрачено. В Гаухар-Шаде центр не в состоянии был подчинить себе всю многофункциональную структуру. Ещё оставаясь композиционной доминантой, центральное помещение (или двор?) в медресе Гаухар-Шада уже перестало быть символично-смысловым центром. С усилением утилитарных функций сооружение утрачивало храмовое содержание, которое так ощутимо в мавзолее Ясави, несмотря на его преимущественно мемориальное назначение.

Для сравнения: в Св. Софии также было заложено мемориальное начало. По замечанию Ш.М. Шукурова, центрические храмы Византии отчасти выполняли функции гигантских реликвариев. Внутреннее пространство Св. Софии воспринималось как мемориальное: «...под его (храма – Ю.Ё.) сенью таились основополагающие для храмового сознания христианства теологемы, включающие в себя важнейшие имена-понятия, образы-тайны, пробуждающие у христианина его истонное чувство Боговидца», – пишет Ш.М. Шукуров [4, с.310]. Но сходные благоговейные чувства должен испытывать и мусульманин, подобно тому, как он их испытывает в мечети Айа-София, под грандиозным сводом казандыка или под светоносным куполом мечети в мавзолее Ясави.

В мусульманский период истории Св. Софии (Айа-Софии) вблизи неё, так же, как и вокруг мавзолея Ясави, возникли захоронения османских султанов, могилы духовной и светской знати. На первый взгляд, аналогия может показаться шаткой, лежащей на поверхности смысла, поскольку некрополь в Туркестане возник ещё в XII в., за два столетия до сооружения тимуровского комплекса. На деле же в этом сравнении можно прочесть глубокий эсхатологический смысл, сближающий памятники.

В основе пространственной идеи и иконографической программы Св. Софии лежит сложнейшая, по сравнению с комплексом в Туркестане, теологема, несущая в себе множество образов (в том числе, получивших визуализацию), оттенков и смыслов. «Мемориальность» – один из её аспектов. Не будем забывать, что столичные соборы, католические и православные, часто служили усыпальницами царственных особ и выдающихся людей. Начало этой традиции положил император Константин [9, с. 495].

В мавзолее Ясави мемориальное начало, невзирая на то, что в литературе последних лет памятник стали иногда именовать ханаккой, остаётся доминирующим [6, с.246]. Таковым оно остаётся в ритуальной практике паломников и в общенародном сознании. Мемориальный аспект Св. Софии был, напротив, латентным, она была более храмом, чем мавзолеем, где поминальный ритуал подчинял себе все остальные функции комплекса.

Сходство в истории создания Софии Константинопольской и туркестанского мавзолея через столетия эхом отозвалось сходством в истории их изучения. По объёму

и научному значению корпус письменных источников по каждому из этих памятников, конечно, несопоставим. Св. София породила панегириков в разы больше, чем великолепный, но находящийся на окраине тимуровской империи, мавзолей. До неё не было в христианском мире храма, столь же монументального и более великолепного по роскоши декора. Мавзолею же Ясави предшествовал дворец Тимура Ак-сарай в Шахрисябзе, начатый в 1380 году.

В сочинениях византийских поэтов и писателей VI в. Св. София предстаёт чем-то гигантским и необыкновенным, не имеющим себе равных. В трудах современников сооружения собора (Прокопия Кесарийского, Павла Силенциария, Антонио Бандури) содержатся идеи и зачатки архитектурной теории, храмовые теологемы своего времени, по историческому значению сопоставимые со сведениями из «Зафар-наме» Шараф ад-Дина Али Йазди о постройке мавзолея Ясави. В обоих случаях письменные источники вкпе с археологическими исследованиями помогают прояснить сложнейшую историю возникновения и периодизации строительства собора и мавзолея.

Параллели в нарративных трудах и панегирических сочинениях христианских и мусульманских авторов вполне закономерны для эпохи средневековья и сопоставимы. Но мы хотели бы обратить внимание и на совпадения, и по документальным свидетельствам. Известно, что Тимур озаботился будущим существованием мавзолея в Ясах и наделил его шейхов из числа потомков Ходжи Ахмеда Ясави вакуфом, своего рода дарственной грамотой («Жалованная грамота Тимура», «Вакуф-наме»), в которой определялся штат мавзолея и средства на его содержание, количество продуктов для угощения паломников, для бедняков, калек и сирот. С этой целью отчуждались в окрестностях Ясы посевные земли и арыки [10, с.7]. Однако, и Св. София, будучи действующим собором, была наделена своего рода «вакуфом». «Кроме того он (Юстиниан. – Ю.Ё.) назначил ей (Св. Софии. – Ю.Ё.) 365 имуществ, по одному на каждый день в пригороде Константинополя и в течение всей своей жизни заботился об охранении и увеличении её обширных владений. Было назначено более пятисот причётников на службу «Великой Церкви и пышность Богослужения в ней сделалась единственной в своём роде», – пишет Шарль Диль [9, с.494].

Оба памятника имеют обширную и сложную историю изучения, где за легендами следуют научные гипотезы, одни концепции сменяются другими, постоянно выявляются новые факты и штрихи к общей картине историко-архитектурных и археологических исследований. Историография Св. Софии сложилась после окончания Первой мировой войны и была обобщена Ф. Милле в специальной работе, продолженной им после Второй мировой войны [11, с.209]. Уже к XIX в. по этому памятнику отложился богатейший историко-литературный материал, тогда как изучение мавзолея Ясави началось в 1860-х гг., после присоединения Южного Казахстана к Российской империи.

На изученности Св. Софии сказалось местоположение собора в столице мировой империи, в центре цивилизационных потоков и более чем тринадцать веков существования памятника. К началу XX в. мавзолей Ясави также имел свой фонд письменных и литературных источников, частично задействованных С.Г. Маллицким, и более полно – М.Е. Массоном в его монографических статьях. Эти историографические экскурсии предшествовали серьёзным исследованиям, в том числе археологическим вскрытиям у стен мавзолея.

Несмотря на довольно солидную историографическую базу исследований, уже имевшуюся к началу XX в., подлинно научное изучение рассматриваемых памятников стало возможным только после Первой мировой войны, когда в России, а затем в Турции победили революции, и эти храмовые сооружения стали доступны для археологических вскрытий. Профессиональное археологическое изучение мавзолея Ясави началось всё же много раньше, чем аналогичные исследования Айа-Софии [12]. Семь шурфов, заложенных 23–29 июля 1928 г. у мавзолея Ясави, положили начало эпизодическому, а затем целенаправленному изучению памятника [13, л.19об].

Точкой отсчёта нового этапа изучения Св. Софии (Айя-Софии) могут считаться 1934-1935 годы, когда в Турции произошла секуляризации церковного имущества, и храм был обращён в музей. Тогда началось археологическое и собственно архитектурное изучение памятника. Только в 1945–1950-х гг. археолог М. Рамазаноглу вскрыл полы внутри Айя-Софии [11, с.210-211]. До этого периода Св. София, уже в XIX в. фигурировавшая на страницах обобщающих трудов западных византинистов и историков искусства, не имела даже точных обмерных чертежей, тогда как план мавзолея Ясави (имелись и другие чертежи; их обнаружить пока не удалось), снятый А.В. Печенкиным в 1884 г., сделал возможными концептуальные построения С.Г. Маллицкого, но сравнивал он его с достаточно схематичными чертежами Св. Софии.

Археологические вскрытия внутри мавзолея Ясави по времени почти совпали с аналогичными работами в Св. Софии. Во время подводки фундаментов в 1938–1939 гг. архитектором Б.Н. Засыпкиным вскрывались подземные части здания, в том числе и внутри него, но археологической фиксации материала не проводилось. На следующем этапе изучения и реставрации мавзолея в 1950-х гг. в работы по исследованию и благоустройству охранной зоны памятника включились Узбекистанские археологи К.А. Шахурин, В.А. Левина (Булатова), Н.Б. Немцева [14, л.15]. В 1952 г. археолог К.А. Шахурин заложил порядка полутора десятка шурфов по периметру внешних стен мавзолея. Им же сделаны и собственно археологические вскрытия внутри здания. Были заложены 2 шурфа в халим-хане, 3 – в Большом Ак-Сарае, 2 – в китап-хане, 1 – в Малом Ак-Сарае, 4 – внутри казандыка [15, с.4, 6-26]. В 1958 г. археолог Н.Б. Немцева в числе других работ закладывала шурфы в коридоре между халим-ханой и китап-ханой и в самой халим-хане [16, л.3, 4]. Эти работы направлены на решение инженерно-архитектурных задач по укреплению фундаментов, но теперь уже ведётся и археологическая фиксация материала.

Наиболее результативными в отношении истории памятника, на наш взгляд, были раскопки внутри мавзолея, предпринятые в середине–второй половине 1990-х гг. в ходе масштабной реставрации силами турецкой фирмы «Вакиф Иншат» и НИПИ памятников материальной культуры Министерства культуры РК. В 1995 г. в целях проверки состояния захоронения Ахмеда Ясави был заложен шурф в гурхане [17, с.21-22]. В 1997 г. к этим работам подключилась Туркестанская археологическая экспедиция Института археологии им. А.Х. Маргулана. Тогда Е.А. Смагуловым в центре казандыка был заложен раскоп, давший археологический материал, позволивший по-новому интерпретировать письменные источники по истории мавзолея [18, с.11; 19, с.18].

В идеале археологические раскопки должны предшествовать другим составляющим историко-архитектурного исследования памятника, сохранившегося на поверхности земли. Но и в Св. Софии, и в мавзолее Ясави они проводились уже на поздних этапах изучения, и потому существенно меняли уже устоявшиеся концепции их возникновения и генезиса. В свете археологических открытий 1990-х гг. в неожиданном ракурсе предстаёт и гипотеза С.Г. Маллицкого. Заметим также, что с обоими памятниками связаны сложнейшие археологические проблемы, с которыми первыми столкнулись не археологи, а архитекторы-инженеры и реставраторы. Решение этих проблем направлено не только на узко-реставрационные цели восстановления утраченных фрагментов и укрепление памятника, но и помогало воссоздать непростую историю появления и происхождения этих шедевров мировой архитектуры.

Параллели прослеживаются не только в истории изучения Св. Софии и мавзолея Ясави. Совпадения и аналогии начинаются уже у истоков зарождения этих памятников. Обстоятельства их появления отражены в легендах, имеющих типологическое сходство. Несмотря на христианское или мусульманское происхождение, их объединяет некий общий бродячий сюжет, он симптоматичен, как и другие совпадения в истории этих памятников. Восточно-христианская легенда гласит, что Юстиниану во сне явился

ангел и показал ему план будущего здания. Он советует императору закончить собор тремя апсидами. Ангел же охраняет крепость (прочность) собора [9, с. 306; 20, с.16-17]. После начала постройки мавзолея Ясави Тимуру во сне также явился не ангел, но старец и объявил ему волю Ходжи Ахмеда, чтобы вначале возвели мавзолей над могилой его учителя и духовного наставника Арыстан-Баба [10, с.21].

После превращения собора Св. Софии в мечеть Айа-София ислам заявляет о своих правах на святыню. По новому поверью Юстиниану в сооружении Айа-Софии содействовал святой Хизр (персонифицируется в образе старца), который после завершения строительства помог в ориентации мечети. А после разрушения её купола в 538 г. землетрясением честь его восстановления принадлежит самому Пророку Мухаммаду [4, с.326]. Образами старцев эти памятники ещё более сближаются в легендарной традиции христиан и мусульман.

Оба памятника возводятся волею властителей мировых империй, не бывших теократическими в полном смысле слова, но религия играла в них одинаково огромную роль. В обоих случаях великолепные сооружения теснейшим образом связаны с именами их могущественных донаторов. В мавзолее Ясави эта связь почти неразрывна. Имя собственное мавзолея часто употребляется в устойчивом словосочетании с именем Тимура, а полное имя Тимура высечено на каменной плите над входом в гурхану в казандыке [3, с. 137].

Идеологические и политические мотивы в храмовом строительстве Юстиниана и Тимура не вызывают сомнений. Оба властителя прекрасно осознавали роль монументальных сооружений в поддержании собственного величия и славы, и потому мерилом в зодчестве считали не гармонию и соразмерность, а гигантские размеры зданий, великолепие и роскошь отделки. Оба царственных заказчика любили многоцветье декора. Но в Св. Софии его многообразие и щедрость сосредоточены в интерьере, а в мавзолее Ясави, оставшимся недостроенным, оно рассыпано по поверхности внешних стен и куполов.

По свидетельству письменных источников, оба донатора, Юстиниан и Тимур, принимали самое активное участие в реализации своих архитектурных замыслов. Но здесь имеются некоторые расхождения. Из сочинения Шараф ад-Дина следует вполне логичный вывод, что Тимур является «соавтором» проекта мавзолея, поскольку от его имени исходят указания по основным параметрам и структуре здания. Также с большой долей уверенности можно предполагать, что он присутствовал при закладке комплекса. В него был включён мавзоль караханидского типа, сооружённый в XII в., вскоре после смерти Ходжи Ахмеда Ясави. Юстиниановской Софии также предшествовали более ранние постройки. Первый Софийский собор был построен Констанцием II в 362 году. После пожара 404 г. его сменила новая «Большая базилика» Феодосия II [21, с.18].

Роль Юстиниана в сооружении собора была такой, что его тоже в известной степени можно считать «соавтором» Исидора и Анфимия. Он лично вмешивался в решение не только художественных, но и технических вопросов [11, с.227]. По свидетельству современников, Юстиниан не только давал советы, но якобы даже выводил архитекторов из очень серьёзных затруднений [9, с.485]. Для Тимура подобным примером служит возведение соборной мечети в Самарканде [22, с. 319].

Значение Юстиниана и Тимура в создании их главных архитектурных шедевров можно трактовать и более широко.

Юстиниан в истории восточно-христианского мира остался как святой «строитель» Великой Церкви. Такую же славу в последующие века нискали Тимур в мире тюрко-мусульманском. Этим лавров не пожали ни один из последующих императоров и правителей средневековья. Ни Св. София, ни мавзоль Ясави не имели прямых предшественников. И исторически, и в мифотворчестве Юстиниан и Тимур, как фигуры, аккумулирующие архитектурные идеи и образы, выступают в некоторой степени новаторами и создателями планировочных структур, заключающих в себе новые сакральные пространства [20, с.16]. Эти пространства обнаруживают много

общего. Но и в деталях, вплоть до предметов декоративной пластики, находятся совпадения, которые объяснимы явлениями общего порядка.

Проект Софийского собора (если он был) разработан в неоправданно короткие сроки. Столь же быстрыми темпами – 5 лет – были темпы строительства. Деформации, трещины и разрушения, появившиеся на протяжении его существования, нельзя списать только на воздействие времени и землетрясений (во время землетрясения 538 г. в Константинополе обрушился купол Св. Софии, восстановленный племянником Исидора, Исидором Младшим). Сказались не только чрезвычайно короткие сроки строительства, но и ошибки в проектировании. Археологические и инженерно-архитектурные исследования показали, что вопреки традиции европейского искусствознания, сложившейся в XIX в., Св. София не является чудом рационального проектирования и идеально продуманного исполнения [11, с.231].

О времени подготовки проекта мавзолея Ясави ничего не говорится, но сроки исполнения Указа Тимура Шараф ад-Дином Али Йаозди названы предельно короткие – два года. Даты возведения мавзолея – 1397-1399 гг. М.Е. Массон первым подверг сомнению их правдоподобность и обосновал свои выводы [23, с. 41].

Историко-архитектурные и археологические исследования второй половины XX в. позволили определить основной, тимуровский период строительства мавзолея Ясави в пределах 1389–1399-х годов. Эти даты подвергались некоторым коррекциям в ходе археологических вскрытий 1990-х гг., проводившихся непосредственно на памятнике. Но даже и в этом случае сроки возведения мавзолея Ясави для уровня строительства конца XIV в. и масштаба сооружения, находящегося не в столичном городе, оставались очень сжатыми. Приблизительно они совпадают с продолжительностью работ в Константинополе.

В наши дни очевидно, что при разработке проекта собора, план которого традиционно считался образцом законченности, гармонии и совершенства, были допущены ошибки, которые выявились уже при производстве работ, что отмечено уже Прокопием Кесарийским. Спешка усилила недостатки [11, с.201]. Что касается мавзолея Ясави, то идеальный замысел зодчих-проектировщиков, который изначально был более пространственным и гармоничным, в ходе строительства был значительно переориентирован в сторону замкнутости и обособленности отдельных пространственных блоков и утяжеления массива кирпичной кладки.

В обоих сооружениях громадная инертная масса несущих стен, всё же не стала препятствием для развития под купольных конструкций. В ходе работ формировались новые конструктивные схемы. Но им противостояла гигантомания, неизбежная спутница имперских амбиций Юстиниана и Тимура, и они не могли полностью обеспечить прочность идеальных по мировоззренческой основе, но технически не во всём совершенных зданий. В этом отношении к угаданным С.Г. Маллицким совпадениям в планах и структурах собора и мавзолея можно добавить ряд примеров сходства инженерно-архитектурного порядка. Например, основание пилонов Св. Софии, на которые опирается купол, установлены прямо на материке, но материк оказался слабее ставших монолитами пилонов [7, 204]. Такое же пренебрежение к фундаментам и основанию имело место при сооружении мавзолея Ясави. Но здесь грунты под без фундаментными стенами мавзолея, под давлением 7–8 кг/см² за шесть столетий сами стали монолитами [24, л.7].

Св. София сильно пострадала от землетрясений в Константинополе в 558, 989, 1344 годах. После замены купола Исидором Младший армянский архитектор Трдат укрепил внешние стены храма контрфорсами [21, с.21]. Обстройка стен контрфорсами и аркбутанами была продолжена в XIV веке. Аркбутаны существовали до середины XIX века. Архитектор российского посольства в Стамбуле Гаспаро Фоссати заменил их кольцевой металлической связью [11, с.209]. Поразительно, но аналогичные меры были предприняты и в Туркестане. В 1886 и 1887 гг. под северо-западный угол мавзолея подвели четыре мощных кирпичных контрфорса [10, с.10]. Три из них до сих пор подпирают этот угол, где расположена мечеть комплекса.

Можно удивляться совпадениям, но в случае с мавзолеем Ясави также возникла идея с кольцевыми металлическими связями. Её в 1907 г. выдвинул В.С. Гейнцельман, чиновник особых поручений по строительной части при Туркестанском генерал-губернаторе. Он считал, что пристройка контрфорсов нежелательна, «потому что их тяжесть ляжет на старые стены, и вновь нарушит установившееся равновесие между давлением фундамента и сопротивлением почвы». Взамен он предлагал установить кольцевые связи. Но не железные, так как, они, во-первых, дороги, и, во-вторых, в условиях резко-континентального климата будут менять свою длину от перепада температуры. Связи он планировал деревянные, «употребляемые в туземных постройках». Однако эта мера не была осуществлена.

В истории реставрации мавзолея Ясави также возникла идея аркбутанов. Н.Б. Бакланов, бывший в предвоенные годы научным консультантом реставрации туркестанского памятника, предлагал разобрать свод главного (южного) портала, после чего подводить под него фундаменты, для большей прочности пристроив по бокам портала аркбутаны. Б.Н. Засыпкин, в 1938 г. возглавивший научное руководство по работам на мавзолее Ясави, отклонил это предложение, как противоречащее внутренней логике сводчатых конструкций Средней Азии и сильно искажающее внешний облик мавзолея [7, с.126].

Оседание северо-западного угла, появление многочисленных трещин в стенах, отслаивание и обрушение массивных сталактитов в интерьерах мавзолея Ясави обусловлены не сейсмическими колебаниями, а во многом просчётами в проектировании, спешкой и слабыми техническими возможностями по сравнению с грандиозностью замысла Тимура. Будучи незавершённым, здание уже тогда нуждалось в укреплении и ремонтах. Третий, так называемый «абдуллахановский», период строительства мавзолея конца XVI в., когда была сведена арка главного, южного портала и в его щипцовую стену встроена конховая ниша, можно считать и первым серьёзным мероприятием по ремонту и сохранности памятника.

Список использованной литературы

1. Маллицкий С.Г. Историко-архитектурное значение мечети Хазрета Яссавийского в гор. Туркестане // Протоколы заседаний и сообщения Туркестанского кружка любителей археологии. – 1908. – Вып. XII. – С. 6–28.
2. Вагнер Г.К. Византийский храм как образ мира // Византийский временник (далее: ВВ). – 1986. – Т. 47. – С. 163 – 181.
3. Мавзолеем Ходжа Ахмада Ясави / А.К. Муминов, М. Кожя, С. Молдаканагатулы. – Изд. 3-е, перераб. и доп. – Алматы: «Эффект» ЖШС, 2011. – 208 с.
4. Шукуров Ш.М. Образ храма. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с.
5. Куран А. Синан Великолепный: Творения выдающегося турецкого мастера, живущие в веках // Курьер. – 1988. – № 4. – С. 30 – 32.
6. Байтанаев Б.А., Ёлгин Ю.А. Вопросы исторической онамастики мавзолея Ходжи Ахмада Ясави // ИНАН РК: Сер. общественных и гуманитарных наук. – 2013. – № 3. – С. 241 – 255.
7. Ёлгин Ю.А. Археологические и историко-архитектурные исследования мавзолея Ходжи Ахмада Ясави: вторая половина XIX в. – середина 1950-х годов: (Очерки и материалы). – Алматы, 2013. – 225 с.
8. Пугаченкова Г.А. Зодчество Центральной Азии. XV век: Ведущие тенденции и черты. – Ташкент: Изд-во литер. и искусства, 1976. – 116 с.
9. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI веке. – СПб.: Типограф. Альтшулера, 1908. – 687 с.
10. Массон М.Е. Мавзолеем Ходжа Ахмада Ясави – Ташкент: Типо-тит. – № 2 Узполиграфтреста, 1930. – 24 с.
11. Кауфман С.А. Из истории Софии Константинопольской // ВВ. – 1958. – Т. XIV. – С. 200 – 233.
12. Горшенина С. Туркестанские путешествия Шарля-Эжена Ужфальви [Электронный ресурс]. // <http://svetlana.gorchenina.free.fr/>

13. Предварительный отчёт о поездке М.Е. Массона и Мир-Гиясова Т. в г. Туркестан для осуществления археологического надзора за вскрытием фундаментов памятника Ходжа Ахмед Ясеви // ЦГА РУз. Ф. Р2773, оп. 3, д. 26.

14. Маньковская Л.Ю. К истории изучения мавзолея Ходжи Ахмеда Яссави в г. Туркестане // ЦГА РУз. Ф. Р2810, оп. 1, д. 15.

15. Шахурин К.А. Научно-археологический отчёт по работам на памятнике архитектуры Ходжа-Ахмед-Ясеви в г. Туркестане в 1952 году // Архив Главного управления памятников материальной культуры и музеев Министерства культуры РУз.

16. Немцева Н.Б. Археологический отчёт по работам у [мавзолея] Ходжа Ахмеда Ясеви в г. Туркестане, 1958 г. // Архив Главного управления памятников материальной культуры и музеев Министерства культуры РУз.

17. Проскурин А.Н., Туякбаева Б.Т. Историко-архитектурное наследие г. Туркестана // Отан тарихи - Отечественная история. – 2007. – № 3 – 4. – С.19–24.

18. Смагулов Е.А., Туякбаев М.К. К истории археологического исследования памятников Туркестана // Туран – Туркестан: Проблемы культурно-исторической преемственности. Древность и средневековье: Материалы Международной научной конференции, посвящённой 10-летию деятельности Туркестанской археологической экспедиции. Туркестан, 23 – 24 ноября 2006 г. – Туркестан, 2006. – С.9-24.

19. Смагулов Е.А., Туякбаев М.К. Новое в ранней истории некрополя г. Туркестана // ИМНАН РК: Сер. общественных наук. – 1998. – №1. – С.18– 25.

20. Лидов А.М. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования // Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси. – М.: Индрик, 2008. – С. 9–32.

21. Кочев А. София Константинопольская // Юный художник. – 1991. – № 5. – С. 17–21.

22. Клавихо, Рюи Гонзалес де. Дневник путешествия ко двору Тимура в 1403–1406 гг. – СПб.: Типография Имп. Академии наук, 1881. – 456 с. (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, Т. XXVIII, №1).

23. Массон М.Е. О постройке мавзолея Ходжа Ахмеда в городе Туркестане // Известия Среднеазиатского географического общества. – Ташкент, 1929. – Т. XIX. – С. 39–45.

24. Исследование, укрепление и реставрация памятника «Ахмад Ясеви» в г. Туркестане // Центральный Государственный архив Республики Узбекистан (Далее: ЦГА РУз.). Ф. Р2406, оп. 1, д. 344.

25. Семёнов А.А. Мечеть Ходжи Ахмеда Есевичского в г. Туркестане: Результаты осмотра в ноябре 1922 г. // Известия Среднеазиатского общества. – Ташкент, 1926. – Вып. I. – С. 121–130.

References

1. Mallickiy S.G. Istoriko-arkhitekturnoe znachenie mecheti Hazreta Yassaviyskogo v gor. Turkestane // Protokoly zasedaniy i soobshcheniya Turkestanskogo kruzha lyubiteley arkheologii. – 1908. – Вып. XII. – С. 6-28.

2. Vagner G.K. Vizantiyskiy hram kak obraz mira // Vizantiyskiy vremennik (daleye: VV). – 1986. – Т. 47. – С. 163-181.

3. Mavzoley Hodzha Ahmada Yassavi / A.K. Muminov, M. Kozha, S. Moldakanagatuly. – Izd. 3-e, pererab. i dop. – Almaty: «Effekt» ZhShS, 2011. – 208 s.

4. Shukurov Sh.M. Obraz hrama. – М.: Progress-Tradicija, 2002. – 496 s.

5. Kuran A. Sinan Velikolepny: Tvoreniya vydayushchegosya turetskogo мастера, zhivushchie v vekah // Kur'yer. – 1988. – № 4. – С. 30 – 32.

6. Baytanayev B.A., Yolgin Yu.A. Voprosy istoricheskoy onamastiki mavzoleya Hodzhi Ahmeda Yassavi // INAN RK: Ser. obshchestvennyh i gumanitarnykh nauk. – 2013. – № 3. – С. 241 – 255.

7. Yolgin Yu.A. Arkheologicheskie i istoriko-arkhitekturnye issledovaniya mavzoleya Hodzhi Ahmeda Yassavi: vtoraya polovina XIX v. – seredina 1950-h godov: (Ocherki i materialy). – Almaty, 2013. – 225 s.

8. Pugachenkova G.A. Zodchestvo Central'noy Azii. XV vek: Vedushchie tendencii i cherty. – Tashkent: Izd-vo liter. i iskusstva, 1976. – 116 s.

9. Dil' Sh. Justinian i vizantiyskaya civilizaciya v VI veke. – SPb.: Tipogr. Al'tshulera, 1908. – 687 s.
10. Masson M.E. Mavzoley Hodzha Ahmeda Yassevi – Tashkent: Tipo-tit. – №2 Uzpoligafrestta, 1930. – 24 s.
11. Kaufman S.A. Iz istorii Sofii Konstantinopol'skoy // VV. – 1958. – T. XIV. – S. 200–233.
12. Gorshenina S. Turkestanskije puteshestviya Sharlya-Ezhena Uzhfal'vi [Elektronny resurs]. // <http://svetlana.gorshenina.free>
13. Predvaritel'ny otchet o poezdke M.E. Massona i Mir-Giyassova T. v g. Turkestan dlya osushchestvleniya arkhelogicheskogo nadzora za vskrytiem fundamentov pamyatnika Hodzha Ahmed Yassevi // CGA RUz. F. R2773, op. 3, d. 26.
14. Man'kovskaya L.Yu. K istorii izucheniya mavzoleya Hodzhi Ahmeda Yassavi v g. Turkestane // CGA RUz. F. R2810, op. 1, d. 15.
15. Shakhurin K.A. Nauchno-arkheologicheskij otchet po rabotam na pamyatnike arkhitektury Hodzha-Ahmed-Yassevi v g. Turkestane v 1952 godu // Arkhiv Glavnogo upravleniya pamyatnikov material'noy kul'tury i muzeyev Ministerstva kul'tury RUz., Ja .
16. Nemtseva N.B. Arkheologicheskij otchet po rabotam u [mavzoleya] Hodzha Ahmeda Yassevi v g. Turkestane, 1958 g. // Arkhiv Glavnogo upravleniya pamyatnikov material'noy kul'tury i muzeyev Ministerstva kul'tury RUz., Ya.
17. Proskurin A.N., Tuyakbayeva B.T. Istoriko-arkhitekturnoe nasledie g. Turkestana // Otan tarihi - Otechestvennaya istoriya. – 2007. – № 3 – 4. – S.19–24.
18. Smagulov E.A., Tuyakbayev M.K. K istorii arkhelogicheskogo issledovaniya pamyatnikov Turkestana // Turan – Turkestan: Problemy kul'turno-istoricheskoy preyemstvennosti. Drevnost' i srednevekov'ye: Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferencii, posvyashchonnoy 10-letiyu deyatel'nosti Turkestanskoy arkhelogicheskoy ekspedicii. Turkestan, 23-24 noyabrya 2006 g. – Turkestan, 2006. – S.9-24.
19. Smagulov E.A., Tuyakbayev M.K. Novoe v ranney istorii nekropolya g. Turkestana // IMNAN RK: Ser. obshchestvennyh nauk. – 1998. – №1. – S.18-25.
20. Lidov A.M. Ierotopiya. Sozdanie sakral'nyh prostranstv kak vid tvorchestva i predmet istoricheskogo issledovaniya // Ierotopiya. Sozdanie sakral'nyh prostranstv v Vizantii i Drevney Rusi. – M.: Indrik, 2008. – S. 9-32.
21. Komech A. Sofiya Konstantinopol'skaya // Yuny khudozhnik. – 1991. – № 5. – S. 17–21.
22. Klaviho, Ryui Gonzales de. Dnevnik puteshestviya ko dvoru Timura v 1403–1406 gg. – SPb.: Tipografiya Imp. Akademii nauk, 1881. – 456 s. (Sbornik Otdeleniya russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoy Akademii nauk, T.XXVIII, №1).
23. Masson M.E. O postroyke mavzoleya Hodzha Ahmeda v gorode Turkestane // Izvestiya Sredneaziatskogo geograficheskogo obshchestva. – Tashkent, 1929. – T. XIX. – S. 39-45.
24. Issledovanie, ukreplenie i restavraciya pamyatnika «Ahmad Yassevi» v g. Turkestane // Central'ny Gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Uzbekistan (Daley: CGA RUz.). F. R2406, op. 1, d. 344.
25. Semyonov A.A. Mechet' Hodzhi Ahmeda Yesseviyskogo v g. Turkestane: Rezul'taty osmotra v noyabre 1922 g. // Izvestiya Sredazkomstarisa. – Tashkent, 1926. – Vyp. I. – S. 121–130.

Ю.А. Ёлгин¹

¹Ө. Марғұлан атын. Археология институты
Алматы, Қазақстан

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ КЕСЕНЕСІ: КЕЙБІР ПАРАЛЛЕЛЬДЕР ЖӘНЕ ҰҚСАСТЫҚ

Аннотация

Мақалада С.Г. Маллицкийдің Қ.А. Ясауи кесенесін Әулие София шіркеуімен салыстыру бағытындағы болжамы жалғасады, мұнда тек архитектуралық жағынан ғана емес, тарихи-археологиялық және тарихнамалық тұрғыда. Әулие София мен Ясауи кесенесінен табылған ұқсастық пен параллелдік таңғаларлық түрде архитектуралық

ортақ тәртіптің заңдылықтарын растайды. Екі ескерткіштің пайда болуының әлеуметтік-экономикалық, тарихи, саяси және тағы басқа шарттары салыстырылады. Оларды салған құдіретті донатор император Юстиниан мен Әмір Темірдің роліне талдау жүргізіледі. Бұл ретте шіркеу мен кесененің пайда болуында, Константинополь мен Түркістандағы жобаны әзірлеу және құрылыс жұмыстарын жүргізуде тосын ұқсастықтар мәлім болды. Әулие София мен Ясауи кесенесі тарихынан толып жатқан ұқсастықтар, кейде қарапайым сәйкестіктер байқалады – олардың пайда болуы туралы аңыздардан, зерттелу тарихына дейін. Жолай Гераттағы Гаухар-Шад медресесі мен Стамбулдағы Сулайманийа мешітіне тарихнамалық талдау жасалынып, Әулие София мен Ясауи кесенесінің тарихи тағдырларындағы ұқсастықтарға соғұрлым ерекше көңіл аударылды. Нағыз тарихнамалық экскурс ХХ ғасырдағы Ясауи кесенесіне жүргізілген археологиялық зерттеулерге сүйенеді.

Түйін сөздер: Археологиялық зерттеулер, архитектура, вакуф, Византия, Герат, ислам, Кавам ад-Дин Ширази, Константинополь, Қожа Ахмет Ясави кесенесі, Гаухар-Шад медресесі, мемориалдық, Сулайманийа мешіті, қорым, сакрал кеңістігі, Синан, Әулие София шіркеуі, Темір, Түркістан, Юстиниан.

Yu.A. Yolgın¹

¹A.Kh. Marghulan Institute of Archeology
Almaty, Kazakhstan

THE MAUSOLEUM OF KHOJA AHMED YASAWI: SOME PARALLELS AND ANALOGUES

Summary

This paper continues the comparison line (marked by S.G. Mallitsky) of Yasawi mausoleum with Hagia Sophia, not only of architectural, but also of historical-archeological and historiographic plan. The discovered analogies and parallels in a remarkable manner prove regularities of the general order in the architecture of Hagia Sophia and Yasawi mausoleum. Social-economic, historical, ideological and other conditions of origin of both monuments are compared here. Their role of strong donators, the Emperor Justinian and Emir Timur played in creation of these buildings is analyzed. At that, paradoxical similarity in the origin of Hagia Sophia and Yasawi mausoleum, development of projects and conduction of construction works in Constantinople and Turkestan, is discovered. A number of analogies, occasionally simple matchings in the history of Hagia Sophia and Yasawi mausoleum – from the legends about their origin to the history of their study, is identified. Simultaneously, Gaukhar-Shad madrasa (mausoleum) in Herat and Sulaymaniyah mosque in Istanbul are introduced in the historiographic analysis. And this emphasizes the similarity in the historical fates of Hagia Sophia and Yasawi mausoleum even more. This historiographic excursion rests on the archeological investigations, carried out on Yasawi mausoleum in the XX century.

Keywords: archeological investigations, architecture, waqf, Byzantium, Herat, Islam, Kawam ad-Din Shirazi, Constantinople, mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, Gaukhar-Shad madrasa, memorial, Sulaymaniyah mosque, necropolis, sacral space, Sinan, Hagia Sophia, Timur, Turkestan, Justinian.

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSON**

УДК 94 (574)

А.Ш. БИМЕНДИЕВ¹

¹Независимый исследователь, к.т.н.,
г. Алматы, Казахстан

**АЛАША-ХАН: ИЗ ИСТОРИИ И МИФОЛОГИИ
ГЕНЕАЛОГИЧЕСКОГО СИМВОЛА**

Аннотация

В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы из истории и мифологии генеалогического символа казахского народа Алаша-хана. Опираясь на новейшие исследования по этому вопросу, автор высказывает некоторые новые трактовки о причинах и времени возникновения казахских жузов, обращает внимание на имя Алаша-хана, раскрывает семантический смысл легенды через этимологию его имени. Сведения отдельных письменных исторических источников и некоторые косвенные данные указывают на то, что одним из символов верховной власти династии Чингизидов в Казахстане была тамга власти Чингис-хана. Она являлась тотемным знаком Чингис-хана, и изображалась в виде скошенного креста. Его основой послужил тотем белого кречета или иной птицы соколиной породы. Эту тамгу кочевники обозначали двусоставным термином ал-аш / ал-аша. Другими аналогами этого термина были слова загалмай, тору, кириэс.

Ключевые слова: Алаша-хан, алаш (алаша), ала, ал-аш (ал-аша), аш (аша), Ашамай, жан, Жанибек, жуз, загалмай, казаклык, Керей, май, пегий, пестрый, полосатый, птица, торе, уш алаш.

Казахская устная традиция и мифология содержит целый пласт исторических преданий и легенд об истоках возникновения казахского народа, его трехчастной (трехжузовой) структуре. Главным героем этих сюжетов является легендарный и в то же время мифический образ Алаша-хана. С его именем коллективная память народа связывает начало этнической консолидации казахских родов и племен в единую казахскую этническую общность, от него в народном понимании идут истоки казахской государственности.

Исследователи истории казахского народа на протяжении нескольких столетий собирали различные версии преданий и легенд, связанных с именем Алаша-хана, проводили попытки анализа их содержания. Однако, несмотря на богатую эмпирическую базу, до сегодняшнего дня, по-существу, ряд важнейших вопросов этнической истории казахского народа остаются спорными и окончательно нерешенными. Среди них время и причины образования трех казахских жузов, историзм упоминаемых в легенде событий, сама загадочная личность Алаша-хана.

Последняя по времени попытка анализа этого «знакового персонажа казахских преданий» проведена в обширном исследовании известного казахстанского историка И.В. Ерофеевой [1, с. 256-292]. Автор проследила историю изучения вопроса, систематизировала имеющийся источниковедческий материал и в результате проведенной исследовательской работы выявила 22 оригинальных по содержанию фольклорных текстов. Ею были обобщены исторические топонимы, этнонимы и имена собственные легендарных персонажей. Сопоставительный анализ фольклорных материалов (выделение т.н. «бухарского» и «ногайского» периодов биографии Алаша-

хана) со сведениями письменных источников позволил автору высказать предположении об идентификации Алаша-хана с Хакк-Назар-ханом, сыном Касым-хана. По мнению историка, Алаша-хан представлял собой лакаб, т.е. почетное прозвище Хакк-Назар-хана, которое он получил в 1570-е гг. «Первичной лексической основой для образования нарицательного имени Хаккназар-хана Алаша-хан, – по словам И.В. Ерофеевой, – возможно послужило словосочетание Ала[ша]-[ша]пан-хан, которое со временем в результате частного обращения в словарном обиходе казахов-кочевников претерпело некоторые структурные изменения и трансформировалось в более лаконичную и емкую формулу Алаша-хан» [1, с. 281]. Известный казахский просветитель второй половины XIX – начала XX вв. Отыншы Альжанов засвидетельствовал тот факт, что у Алаша-хана «было еще и другое имя» [2, с. 124].

В новейшей работе англоязычного автора Joo-Yup Lee «Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs. State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia» шестая глава второго раздела специально посвящена легенде о хане Алаше [3, р. 140-161]. Ли говорит о том, что легенда о хане Алаше может относиться к «фундаментальному мифу» и независимо от того, кто являлся его прототипом (Урус-хан, Хакназар или Джучи), легенда об Алаш-хане должна быть воспринята широко, как историческое повествование периода qazaqlıq (казакование), т.е. ранних казахов. По мнению этого историка об этом говорят несколько обстоятельств. Во-первых, легенда об Алаш-хане начинается с разделения правителя (принца) и группы людей от их собственного племени или рода, которое можно отнести к первой стадии qazaqlıq. Во-вторых, легенда об Алаш-хане описывает предков казахов как людей, ведущих образ жизни бродяг и разбойников, что является основной характеристикой образа жизни казахов. В-третьих, легенда об Алаш-хане заканчивается превращением казахской банды (группы) в новое ханство (государство), которое так же заканчивается qazaqlıq ханов Жанибека и Керейя. Хотя, продолжает Ли, в легенде об Алаш-хане есть характеристика социально-политического феномена qazaqlıq, все же неясно относится ли она к ранним казахам. Это важный ключ к разгадке, который игнорируется историками, исследовавшими ранних казахов. Автор ссылается на письмо казахского хана Абылая (1771–1781) цинскому императору Цяньлуноу (1711–1799), в котором после упоминания трех казахских жузов, приводятся слова казахских старшин-чингизидов: «Мы все потомки трех сыновей Жанибек-хана» [3, р. 154; 4, с. 104]. По мнению Ли, такое утверждение казахского чингизиды в XVIII в., подчеркивающее происхождение казахских жузов от трех сыновей Жанибек-хана означает, что легенда об Алаша-хане, которая описывает происхождение трех жузов, соответствует периоду qazaqlıq под руководством ханов Жанибека и Керейя, т.е. второй половины XV в. Завершая рассмотрение вопроса, автор пишет, что легенда об Алаша-хане, сохранившаяся в коллективной памяти казахов, зафиксировала период qazaqlıq как неотъемлемую часть своего исторического сознания. Это новое коллективное историческое сознание ранних казахов способствовало их этнической идентичности и отличало от отделившихся шайбанидских узбеков. Два отдельных народа отличались не только самоназванием, но и своим генеалогическим мифом [3, р. 161].

Процитированные нами авторы, как и прежние исследователи, отмечают главные маркеры легенды об Алаша-хане – обособленность главного героя, его отличие от других, в том числе от чингизидов. Это предопределило судьбу «пегого / пестрого / полосатого» (ала) царственного изгнанника, лишив его привычной (родной) территории и среды. Однако, благодаря своим личным качествам он смог стать полновластным ханом, а три сотни его верных соратников и отважных воинов положили начало трем казахским жузам [1, с. 257].

Другой важной маркирующей особенностью, признанной исследователями легенды, является синонимичность терминов «алаш» и «уш алаш» (букв.: «три алаша», т.е. «три казахских жуза») с самоназванием народа «казак», иными словами речь идет

о тождественности слов «алаш» и «казак» [5, т. I: с. 47-48, 96, 124, 165, 334, 346: прим. 345, 349: прим. 349, 365, 405: коммент. 3; т. II: 329]. Отметим также, что в некоторых вариантах легенды Алаша-хана сравнивают с птицей или упоминают птицу [6, с. 83-92; 7, с. 222-223, 264], а его отца (предка) именуют Кызыл Арыстан, что в переводе с казахского языка может означать «пламенный / огненный лев» [6, с. 83-84].

Схожие сюжеты мы рассматривали в предыдущих наших работах [8, с. 52-63; 9, с. 112-125]. Здесь же с учетом уже новейших наработок историков, нам хотелось бы высказать некоторые свои дополнительные соображения о причинах и времени возникновения казахских жузов, обратить внимание на имя Алаша-хана, попытаться раскрыть семантический смысл легенды через этимологию его имени.

Прежде мы выделили несколько символов верховной власти династии Чингизидов в Казахстане, и особое место в этом ряду принадлежит тамге власти Чингис-хана. Эта тамга, являвшаяся, по нашему предположению, тотемным знаком Чингис-хана, изображалась в виде скошенного креста, последний в свою очередь символизировал этот самый тотем – белого кречета или иную птицу соколиной породы. Эту тамгу кочевники, по нашему мнению, обозначали двусоставным термином ал-аш / ал-аша.

В основе всех известных сегодня легенд об Алаша-хане лежит схожая сюжетная линия, повествующая о ханском наследнике с физическим отклонением, аномалией во внешности (пестрый, пегий). Все это в итоге заставило его отца правителя / хана отказаться от сына и выслать на чужбину, но герой легенд благодаря своим неординарным и исключительным лидерским качествам привлек на свою сторону три сотни воинов, посланных своим отцом, чтобы вернуть сына. Новый степной лидер получил сторонников, выстроив выгодные всем отношения господства и подчинения. Последние переданы в его имени. Пегая / пестрая аномалия принца в легенде не что иное, как закодированный знак, обозначающий скошенный крест. Эта эмблема зашифрована в имени аш / аша, в переводе обозначает крест. В символическом языке это имя может обозначать доминирование и господствующую природу, или как отмечал исследователь символов власти и власти символов В.А. Попов, такой пример «представляет собой знак и символ власти, служащий для управления поведением» [10, с. 12]. По его мнению, в периоды общественно-политических кризисов, дезинтеграции, идеологической деградации «реактуализируются наиболее архаичные формы проявления властных отношений» [10, с. 13]. Отсюда и особая значимость символов власти, поскольку обладание ими рассматривалось как обладание самой властью и, как следствие, наблюдалось отождествление символа и власти. В нашем случае, мы можем привести в пример период откочевки Жанибека и Керей в Могулистан во второй половине XV в., положившей начало новому государству.

Говоря о мифе как символе власти Е.А. Окладников обосновывал возможность использования мифов (прежде всего, этиологических) в качестве символов власти или идеи обладания властью [11, с. 46]. «При этом, – отмечает он же, – происходит распространение психологической власти носителя коллективной памяти через его причастность к мифологическому прецеденту. Символизация же родственной связи индивида-носителя определенных привилегий с тотемным предком легитимирует власть человека или его родовой группы над конкретной территорией» [11, с. 46]. Еще одна закономерность или идея, закладываемая в мифы – это путешествие в мир предков (мир мертвых); являясь метафорами, они способствуют созданию новой социальной реальности, в которой главный герой завоевывает авторитет и обретает огромную власть, ибо становится равным первопредкам-создателям [11, с. 52].

При анализе легенд об Алаша-хане, также надо учитывать, что ученые разных школ и направлений рассматривали миф с различных позиций. К. Леви-Стросс подошел к анализу структуры мифов с интеллектуальных позиций. Он предложил включить в сферу логики мыслительные операции, которые явно отличаются от наших, но все же относятся к сфере интеллекта. К. Леви-Стросс считал миф составной частью

языковой деятельности, целиком входящей в сферу высказывания. Миф – это язык, но язык этот работает на самом высоком уровне, он отделился от той языковой основы, на которой сложился. По М.И. Стеблин-Каменскому основными функциями мифа, предположительно являются этиологические – преодоление страха перед небытием и вечностью, реализация желаний и утопий, которые косвенно могут отражаться в коммуникативных и правовых аспектах деятельности героя мифа [12, с. 62].

С учетом этих и других теоретических и практических исследований природы мифов в символах власти мы попытались изложить некоторые идеи о семантическом и этимологическом содержании знака скошенного креста, олицетворявшего тотемный образ первопредка всех казахов Алаша-хана. Как нам удалось установить, на языках народов постзолотоордынских государств этот знак назывался аш / аша (в казахской транскрипции) и торе (что означает сословие чингизидов и закон Ясу). На языках народов Саяно-Алтая кириэс (крест) созвучен названию рукояти шаманского бубна в виде горизонтальной железной поперечины, называемой кіріш. На собственно монгольском языке изображение знака предка Алаша-хана называется загалмай (крест) [9, с. 57-58].

Древние мыслители и современные исследователи рассматривали мифы с различных позиций. Древнегреческий философ Эвгемер (IV–III до н.э.) видел в мифе отражение исторических событий, Плутарх – аллегория философских концепций, Ф.Шеллинг – отражение самостоятельного мира, развивающегося по внутренним законам, Е.Косирер – символ религиозной идеи, М.Мюллер – рассматривал миф как болезнь языка, Дж. Фрезер – как предтечу обряда, К.Юнг – как архетип [11, с. 61-62].

Таким образом, мифы могут использоваться в качестве символа власти или идеи обладания властью. Как мы уже отмечали [9, с. 55-56], некоторые средневековые источники подтверждают использование знака «скошенного креста» в знаменах в качестве геральдического символа. Такой символ предполагал определенный тип поведения, указывал на место, занимаемое носителем символа, индивидом в иерархической общественной структуре. При этом, этот символ (скошенный крест Х – аша, алаша – знак Чингис-хана) воспринимался потомками как «талисман», в котором обитает дух-покровитель, «сульдэ Чингис-хана», который имел «нечто» божественное, какое-то особое могущество, сакральную субстанцию сына Вечного Неба, которое невидимо хранит его потомков и подданных.

Здесь можно обратиться к смыслу термина «символ», т.к. речь идет о символическом осмыслении только одной области из многих возможных – сферы власти или отношений господства и подчинения. Мы говорим об освоении власти через выстраивание символических связей, называемых политическим символизмом [13, с. 13]. При этом в своих знаковых функциях любой символ выступает как предельно концентрированное обобщение, как смысл, идея явления, и включает в себе обобщенный принцип дальнейшего развертывания свернутого в нем смыслового содержания [10, с. 10].

Теперь же, учитывая, что рассматриваемая нами легенда может трактоваться как «фундаментальный миф», по которой первым правителем казахского народа был некий мифический Алаша-хан, мы можем изучить этот миф как «символ с предельно концентрированным обобщением, знак и идею явления» и попытаться провести «дальнейшее раскрытие свернутого в нем содержания».

Монгольский эквивалент слова аш/аша – загалмай является сакральным словом и одним из ключевых элементов обряда посвящения шамана. У бурят – это обряд получения божественного благословения на жречество, а также обряд угощения предков. Умершие предки шамана – родовые духи активно содействуют живому шаману, помогают ему доставить жертвоприношения на Небо. Исследователь исторических корней белого шаманства Д.С. Дугаров так описывает этот обряд: «В нелегком деле поднятия на небо жертвы самого шамана, молитв и просьб людей

большая роль принадлежала, судя по шаманским призываниям, некоему загадочному фантастическому существу, называемому загалмай. Оно ... изображалось в виде красной крестовины на стволе «Мать-дерева» (большой ритуальной березы. – *А.Ш.*)» [14, с. 61]. Автор цитаты приводит эпизод из бурятского эпоса, когда богатырский конь героя оборачивается птицей, которая называется загалмай. Слово загалмай в разных фонетических вариантах с глубокой древности было известно многим тюрко- и монголоязычным народам как птица соколиной породы (кобчик, дербник, сокол, ястреб) и как название их родовых знаков собственности – тамги, которые в основном имели вид косоугольного креста [14, с. 63].

Столь обширный ареал распространения данного знака, от Забайкалья до Калмыкии, охватывающий почти все тюрко-монгольские народы с одной стороны и бытование термина в системе обрядов этих народов, в шаманских призываниях, песенном фольклоре и в героическом эпосе с другой – все это свидетельствует о глубокой древности происхождения этого термина, его важном мифологическом и магическом значении [14, с. 66]. По мнению Д.С. Дугарова, учитывая оборотничество коня в птицу, а в некоторых эпических песнях загалмай название особого рода коней, которые умеют летать, можно предположить, что загалмай есть и конь, и птица одновременно. А в героическом эпосе бурят богатырский крылатый конь обычно пасется не в табуна лошадей своего хозяина, а, как правило, в горах Алтая, среди диких оленей-маралов, т.к. это не обычный конь, а небесный крылатый конь, который может выступать в образе крылатого оленя-марала.

Все это пересекается с мнением Л.П. Потапова, который приводит уйгурское слово «*ṣagal*», означающее «лошадь с разноцветными черными и красными полосами на шее и груди», символизирующими пегую ездовую лошадь [15, с. 91]. По мнению других исследователей «темновато-красные полосы и пятна на лопатках и шее» имеют более весомое значение, чем только масть. По поводу того, что в легендах крылья коней нельзя было видеть человеку, исследователь шаманизма Г.В. Ксенофонтов писал: «Джагыл» – большие пятна в масти лошади около передних лопаток на шее, с обеих сторон, которые в религиозных представлениях якутов символизируют крылья коня. Лошади, отмеченные такими пятнами, являются наиболее излюбленными для посвящения верхнему духу...» [16, с. 113]. Эти скрывающиеся крылья у лошади, как пестрые крылья птицы, указывают на их космическую природу, связь с Небом, верхним миром.

Таким образом, красный загалмай, также как и его тюркский аналог ал аша, являются отличительными особенностями героя – носителя аномалии (пятнистость / полосатость / пегость), Последняя воспринималась современниками не как ущербность, а как его исключительность. Исключительностью наделялись потомки Чингис-хана, ведущего свое происхождение от сына Вечного Синего Неба. Наш герой отделен от своих подданных, он не входит в состав Алаш, но входит в свой клан торе, коллективным кличем которых был уран Архар, что означает «белый олень с ветвистыми рогами» [17, с. 76]. Возможно, в этом уране скрыт образ крылатого оленя-марала, т.е. загалмай. По данным исследователей религиозных верований тюркских народов Южной Сибири, на коне шаман делал путешествие к духам предков (мир мертвых), на оленях ездил в Небо [18, с. 254].

Довольно четкие аналогии этнографических примеров шаманских представлений тюркских народов Южной Сибири могут перекликаться со степными тюрко-казахскими представлениями о верховной власти, которые не сохранились в такой же форме до более позднего времени. Красный крест, который в монгольском языке именуется красным загалмаем, есть не что иное, как небесная птица-конь. Как отмечают исследователи-орнитологи, красных кречетов, соколов или кобчиков в природе не существует, поэтому, видимо, здесь отражена цветовая символика древнейшего мифологического обряда. Далее, красный загалмай это не только мифическое существо, но это и сам

герой. Взаимосвязь и оборотничество птицы и героя наглядно раскрывается в якутском героическом эпосе. В нем душа героя-богатыря до его рождения на земле показана соколенком, пестуемом в богатырском гнезде во дворце Небесной богини. Алый сокол – эпическая птица, в которую наиболее часто перевоплощаются герои, выкупавшись в «беломолочном озере», принимают человеческий облик. Отсюда и трактовка красной крестовины, загалмая как птицы мирового дерева – «алого сокола», доставлявшего по мировому дереву молитвы, жертвоприношения и душу шамана на Небо. Все эти примеры из якутского героического эпоса олонхо привел в своем исследовании И.В. Пухов [19, с. 64, 71].

В контексте нашей темы это может трактоваться в схожем понимании. Символический образ птицы зашифрован в названии креста на языках народов золотоордынского региона, в т.ч. у казахов в виде ал-аша (красный крест). Как и у якутов, казахский ал-аша идентичен летающему коню-птице и главному герою посредством оборотничества.

Если говорить на исторических примерах, то речь идет о ритуале «поднятия знамени» со знаком Чингис-хана. Знак Чингис-хана – х (т.е. крест, аша) на знамени позволял его потомкам чингизидам напрямую обращаться к сульде (харизме) Чингис-хана, к Тенгри, как обладателю сакральной силы (аномальных свойств), потому что сына Вечного Синего Неба [20, с. 328]. Этот знак на знамени и был символическим образом Ал-аша-хана. В сакральной символике кроме образа летающего копытного животного коня-оленя, Д.С. Дугаров в своих рассуждениях выделяет обязательное присутствие образа птицы. Это птица обозначалась термином май в слове загалмай. Она обозначает древнетюркскую богиню Умай, которая в представлении многих тюркоязычных народов Саяно-Алтая олицетворялась в образе огромной птицы [14, с. 81]. У народов Северной Евразии она изображалась в виде «красного знамени» («Злата Баба»), на знаменах татаро-монгольских войск – в виде птицы Умай [21, с. 22, 60; 22, с. 18]. В этом живом символе, несомненно, скрыты древнейшие представления о том, что кречет, сокол – вестники (загалмай, ал-аша) богини Умай, воплощающей волю высокого Неба.

Народная память сохранила в источниках эпизоды исполнения белым кречетом роли божественного предвестника, преподносимого старейшинами степных тюрко-монгольских племен в знак подчинения власти более могущественному владыке. Когда Джочи, старший сын Чингис-хана, был послан для подчинения лесных народов после завоевания многих племен, к нему явились киргизские нойоны: «Они выразили покорность и били государю челом, белыми кречетами шинхот, белыми же мериными да белыми же соболями. Джочи принял под власть монгольскую все лесные народы» [23, с. 174-175]. В «Генеалогическом древе Младшего жуза», составленном И. Казанцевым в 1846 г., легенда казахов гласит: «Эта родословная, составлена в виде птицы, потому, что киргизский (казахский – А.Б.) Хан Урус-Инак, современник всемирного завоевателя Тамучина, добровольно с народом признал власть его над собою, послав ему в дар редкую птицу Туранчик (кречета) всего белого, кроме красных глаз, носа и ног. Эта птица пред Тамучином будто вскричала Чингис, т.е. Владыка мира! С того времени Тамучин стал называться Чингисом и зато дал киргизам (казахам. – А.Б.) пред другими покоренными ему народами преимущество тамги (знаки) родовые, ураны (оклики), назначил под кочевье места. За что киргизы (казахи – А.Б.) чтят память Чингиса и соблюдают по преданию по настоящее время Зекаг (правило)» [24, с. 63]. Так в легенде XIX в. до нас дошло символическое значение птицы из XIII в.

Возвращаясь к маркерным особенностям Алаша-хана, зафиксированным в устных казахских преданиях и легендах, мы хотим обратить внимание на еще один средневековый источник, повествующий оборотничество самого Чингис-хана. В монгольской летописи «Алтан тобчи» Лубсан Данзана сказано, что Чингис-хан в 1227 г. выступил против тангутов во главе своего войска на Крылатом Саврасом

(«Джихурту-ху-ла»). Владыка тангутов Шидургу-хаган, настигнутый Чингис-ханом в своем городе Дормэгэй (китайское название Линчжоу), превратился в змея, тогда Чингис-хан сделался Гарудой (мифической птицей); когда первый превратился затем в тигра, то второй стал львом. Когда же, наконец, Шидургу-хаган превратился в юношу, то Чингис-хан обернулся старцем, схватил его и убил. В покоренном и разрушенном им до основания городе Чингис-хан заболел, и на 66-м году жизни, в год красной свиньи, в двадцатый день седьмого месяца он «стал тэнгри». Впрягли аргамаков в большую повозку, на нее возложили «золотые останки владыки», и суннитский Кулугэтэй-багатур произнес похвалу: «Обернувшись крылом парящего ястреба, ты отлетел, государь мой!» [25, с. 237-240; 371-372].

Здесь последние выражения показывают представление тюрко-монгольских народов, в котором душа умершего возносилась на небо к предкам в образе ястреба, кобчика, т.е. птицы загалмай (ал-аша). Эта птица-крест, в свою очередь, является символом души. При этом, хотим обратить внимание, что нами ранее была предложена синонимичность понятий душа, сус, кут, жуз [9, с. 112-125], т.к. по утверждениям исследователей шаманизма название сур и сус, причисляемые к категории душ обозначает, прежде всего, «внешний облик», «изображение», призрак, образ [9, с. 118], душа-лицо, как и значение слов жуз – лицо, лик, облик, лицевая сторона, фасад, лоб, поверхность, сторона [8, с. 118]. По словам Г.В. Ксенофонтова, якутский шаман во время камлания призывал души умерших предков и вселял их в себя. И при этом сошествии с Неба душа предка имела вид креста, т.е. она принимала «крестную позу» [26, с. 18]. Здесь мы видим тот же символ креста в череде оборотничества самого Чингис-хана: крылатый Саврас (конь) – Гаруде (мифическая птица) – лев (красный лев) – старец (в роли отца) – «Тэнгри» (парящий ястреб) – загалмай. Хотелось добавить то, что в этой короткой части монгольской летописи с описанием оборотничества самого Чингис-хана заложено концентрированное обобщение смысла легенды и идеи явления. В ней сокрыто свернутое смысловое содержание символа и легенды Алаша-хана. В средневековых восточно-европейских источниках современные исследователи обнаружили зафиксированный геральдический символ – знак скошенного креста. По словам Яна Длугоша «среди иных хоругвей (монголов. – А.Б.) одна, гигантская, на которой виднелся такой знак – х» [27, с. 179: прим. 3]. В изложении Матвея Меховского: «... знаменосец (монголов. – А.Б.) с громадным знаменем, на котором была греческая буква хи (так: х)» [29, с. 53].

В латинских (западноевропейских) источниках Р.Хаутала [30, с. 87] обнаружил буквально следующие сведения: «Несет же он (Чингис-хан. – А.Б.) перед собой 40 крестов, подобно знаменам. За каждым крестом следует 100 воинов на лошадях» [30, с. 108]. Ссылаясь на другие факты и источники, Р.Хаутала делает такое заключение: «Здесь имеется в виду, что каждое крупное подразделение царя Давида (Чингис-хана. – А.Б.) имело свое изображение креста... Это изображение должно располагаться на знамени» [30, с. 100]. Здесь мы хотим обратить внимание на два особых момента, которые по нашему предположению могут быть полезны для понимания и раскрытия причин возникновения трех казахских жузов, по вышеописанным аналогиям.

1) Общий концепт казахской легенды можно реконструировать так: «Несет же он (Алаша-хан) перед собой 3 креста, подобно знаменам. За каждым крестом следует 100 воинов на лошадях»;

2) Числительное «40 крестов Чингис-хана». Такое же количество крестов отмечено Т.Д. Скрынниковой в работе «Титулатура монгольской элиты предимперского и раннеимперского периода»: «На мой взгляд, числительные 40 следует сохранить за словом «geg», которое в данном случае означает не юрта, а [правлящий] дом, маркировавшим правящую фамилию». Можно предположить, что нойоны 40 юрт – это главы тумэнов-сообществ, на которые делилась Монголия – 40 монголов (40 [правлящих] домов-гэров). Эти нойоны, как главы своих владений должны были представлять свои владения на ежегодном обряде, посвященном Чингис-хану у восьми белых юрт [31, с. 256].

Количество казахских крестов, т.е. знамен, возможно, зафиксировано в письме Аблай-хана цинскому императору Цяньлуну о котором мы писали в самом начале: После упоминания казахских трех жузов: «Все мы потомки трех сыновей Жанибек-хана» [4, с. 104]. Данный контекст предполагает существование трех правящих домов из числа потомков Жанибек-хана. А следовавшие за крестами 100 воинов – это вооруженная охрана знамени, т.к. знамена считались реликвией, культовым священным предметом. По Ф.Г. Окладникову «культ знамени имел основания в том, что оно мыслилось как талисман, в котором обитает дух, покровитель племени, находится могущественная сила» самого Чингис-хана [9, с. 56]. По Д.Банзарову «монголы приписывают особе царя (Чингис-хана. – А.Б.) нечто божественное, какое-то особое могущество, которое невидимо хранит его подданных и это качество называется сульдэ» [9, с. 56]. Материальным воплощением монгольского сульдэ служило царское знамя или знамя его прямых потомков, чингизидов. Оно, по меткому замечанию М.Г. Крамаровского, стягивало на себя харизму знаменитого предка. Иными словами, изображая знак Чингис-хана (знак креста) в своих знаменах («знамя с крестом» в сопровождении ста воинов) они олицетворяли и выделяли кут, сульдэ и жуз.

Суть использования мифов в качестве символов власти или идеи обладания властью, как мы отмечали выше, заключается в «символизации родственной связи индивида-носителя определенных привилегий с тотемным предком, которое легитимирует власть человека или его родовой группы над конкретной территорией» [11, с. 4].

Превращение геральдического символа Чингис-хана в образ летящего кречета (загалмай, ал-аша), является одной из основных «закономерностей или идей, закладываемой в мифы и, являясь метафорами, они способствуют созданию новой социальной реальности, в которой главный герой завоевывает авторитет и огромную власть, либо становится равным первопредкам-создателям» [11, с. 52].

Все это хорошо вписывается в линию сюжета любого варианта легенд об Алашахане. Возвращаясь «к трем правящим домам из числа потомков Жанибек-хана» надо обратить внимание на то, что территории у монголов принадлежали главам этих домов как владения, а владения были распределены еще при жизни самого Чингис-хана. Исследовавший государственный строй Монгольский империи российский ученый В.В. Трепавлов пишет об устойчивости и долговечности төрү, которое вошло у тюрков в пословицу: «Исчезает государство, [но] сохраняется төрү» (el qalır / qaldı törü qalmas) [33, с. 41]. По мнению Р.Ю. Почекаева это означало, что «тюрки и монголы в какой-то степени ставили закон выше государственной власти» [34, с. 305]. А как мы знаем, в XV в. закон Ясы являлся и сохранялся как тору. Согласно Ясе земли Дашт-и Кыпчака и его окрестностей Чингис-хан разделил между тремя сыновьями Джучи-хана – Орда, Бату и Шибаном, а также его братьями – Чагатаем и Угедеем, что и подтверждается признанием Шейбан-хана при его беседе с Ибн Рузбиханом: «В каждом известном улусе есть [свой] полновластный султан из потомков Чингис-хана, который со своим народом пребывает в какой-то местности, старинном юрте. [Султаны] сидят там до сих пор еще со времени Ючи-хана и Шибан-хана и пользуются пастбищами. Точно так же они располагаются и занимают места по Ясе [Чингис-хана]» [37, с. 94].

В контексте выяснения причин образования жузов интересен сравнительный анализ тождественности этнонимов «алаш» и «казак». И.В. Ерофеева приводит сведения из писем старших ханов трех жузов – Каипа (1715-1718), Абулхаира (1719-1748) и Абылая (1771-1781) российским и цинским властям, в которых многократно употреблялись персонифицированные этнонимы алаш и уш-алаш для обозначения всех казахов. Иными словами, алаш – это казак, а уш-алаш – три жуза. Но на самом деле тождество относительное, потому что, если алаш тождественен этнониму казак, то алаш и жуз тождественны по количеству (сто) и семантике («крест» и «душа» в виде креста). Отличием является то, что есть Ұлы, Орта, Кіші жузы, а таковых в алаше нет.

А в чем их отличие, если они полностью тождественны. Видимо, это отличие является определителем того, что алаш (Алаш-хан) и казак возникли одновременно; народ, который встал под алое знамя со знаком креста, означающее дух Чингис-хана. И это фиксируется окончанием периода *qazaqlıq*, потому что символ алаш – это осознание жителями собственной принадлежности к особому политическому единству, государственному символу, их желание найти для выражения этого соответствующую форму в виде общекзахского символа.

Персону Алаша-хана можно попытаться обнаружить в содержании самого «фундаментального мифа», согласно которому Алаша-хан был первым правителем. По некоторым письменным историческим источникам первым правителем казахов был Керей-хан. Если учитывать, что ал-аша – это крест, а крест на некоторых языках северных народов звучит как «кириэс», «херес», а также тамга крупного рода керей называется Аша-май, что созвучно имени мифического первого правителя, то можно предположить, что Алаша-ханом (у ранних казахов) был Керей-хан. Здесь мы можем заметить другую особенность этого «фундаментального мифа» – оборотничество не только ал-аша – загалмай, а мифологию с двойным дном, которая заключается в том, что Алаша-хан был не только первым правителем, но и создателем трех жузов, консолидировавшим казахские роды и племена. Но создателем трех жузов мог быть другой персонаж, т.к. первых правителей было два. К примеру, второе имя Абу Саида, по историческим источникам, было Жан-и-бек, что, на наш взгляд, опять-таки вытекает из самой легенды об Алаша-хане. Видимо в легенде приход ста воинов не случайно присутствует как автономный эпизод. В статье «Еще раз о термине жуз» [9, с. 112-125], нами были высказаны предположения о генетическом истоке многозначительного слова жуз: дүр (сто) – жур – жуз – суз – душа – кут. Как было отмечено выше, сто воинов на лошадях всегда сопровождали знамя с крестом; крест означал символ души, а душа по-казахски звучит как жан. Таким образом, оборотничество Алаша-хана позволяет вынести предположение, что (у поздних казахов после Керей-хана) Алаша-ханом во второй части легенды мог быть Жан-и-бек-хан.

Жузы возникли не в период *qazaqlıq*, а после полного объединения или подчинения территории трех владык, трех крестов монгольских правящих домов, которым эти территории были дарованы по закону Неба самим Чингис-ханом, т.е. территории Чагатай, Орда-Эжена и Шейбана, возможно входившие в число 40 правящих домов монгольской империи. Такое предположение подкрепляется тем, что именно потомки Жанибек-хана в XVIII в. в политической полемике с соседним государством упоминают о судьбе трех жузов словами: «Все мы потомки трех сыновей Жанибек-хана».

Список использованной литературы

1. Ерофеева И.В. Знаковый персонаж казахских преданий Алаша-хан: историческая личность и миф // Тюркологический сборник. 2013-2014: Памяти С.Г. Кляшторного. – М.: Наука; Вост. лит., 2016. – С. 256-292.
2. Альжанов О. Предания об Алаша хане и его сыне Джочи хане // Әлжанов Отыншы. Шығармалар, қосымшалар. – Алматы: Алаш, 2004. – 123-129 бб.
3. Joo-Yup Lee. *Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs. State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia.* – Leiden; Boston: Brill, 2016. – 238 p.
4. № 22 құжат. Қазақ елшісі Дәулеткерейдің өтініш хатнамасы. Онда Абылайдың Қоқан Ерданаға жорық жасау үшін бізден көмек ретінде зеңбірек пен әскер жіберсендер деген өтінішін жеткізген (маньчжур тілінде) [Цяньлун жылнамасының 32-жылы 8-айы] // Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. III том. Цин патшалық дәуірінің мұрағат құжаттары. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 103-105-бб.
5. Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 гг. Сборник исторических документов в 2-х томах / Автор проекта, введения, биографий ханов, научных комментариев; составитель и ответственный редактор И.В. Ерофеева. Т.: I:

Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 696 с.; Т.: II: Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2014. – 1080 с.

6. Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. 2-ші басылым, толықтырылған. – Астана: Алтын кітап, 2017. – 233 б. (Қазақ этнографиясының кітапханасы; 32-том).

7. Потанин Г. Н. Алашахан // История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков. Т. VII. Потанин Г. Н. Исследования и материалы / Составление тома и указателей, транскрипция текстов, историографический очерк К. Ш. Алимгазинова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – С. 264-265.

8. Бимендиев А.Ш. Геральдические символы кочевой элиты: источниковедческий и идеологический аспекты // Отан тарихы. – 2017. – № 3. – С. 52-63.

9. Бимендиев А.Ш. Еще раз о термине «жуз» // Отан тарихы. – 2016. – № 3. – С. 112-125.

10. Попов В.А. Символы власти и власть символов // Символы и атрибуты власти: Генезис, семантика, функции. – СПб.: МАЭ РАН, 1996. – С. 9-14.

11. Окладникова Е.А. Миф как символ власти (на материале индейцев Северной Америки) // Символы и атрибуты власти: Генезис, семантика, функции. – СПб.: МАЭ РАН, 1996. – С. 46-62.

12. Стеблин-Каменский М.И. Миф. Л.: Наука, 1976. – 104 с.

13. Бойцов М.М. Величие и смирение. Очерки политического символизма в средневековой Европе. – М.: Росспэн, 2009. – 550 с.

14. Дугаров Д.С. Исторические корни белого шаманства (на материале обрядового фольклора бурят). – М.: Наука, 1991. – 300 с.

15. Потапов Л.П. К семантике названий шаманских бубнов у народностей Алтая // Советская тюркология. – 1970. – № 3 – С. 86-93.

16. Ксенофонтов Г.В. Легенды и рассказы о шаманах у якутов, бурят и тунгусов: (Материалы к мифологии урало-алтайских племен в Северной Азии). – Иркутск: [Якутск. секция ВСОРГО], 1928. – Т. 1. – Ч. 1. – 1928. – 77 с.

17. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М.: Наука, 1974. – 768 с.

18. Нам Е.В. Шаманские атрибуты народов Сибири: истоки семантического единства и полифункциональности // Известия Алтайского государственного университета. – 2015. – №3 (87). – Т.2. – С. 165-172.

19. Пухов И.В. Якутский героический эпос олонхо: Основные образы. – Москва: Изд-во АН СССР, 1962. – 256 с.

20. Скрынникова Т.Д. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. Изд. 2-е, перераб. и исправл. – СПб.: Евразия, 2013. – 384 с.

21. Бимендиев А.Ш. Казахское ханство (Кассакия) XVI века в старинных картах (историко-картографическое исследование) // Отан тарихы. – 2016. – № 1. – С. 46–71.

22. Бимендиев А.Ш. К проблеме образа птиц в навершиях знамен у казахских правителей средневековья // Отан тарихы. – 2016. – № 2. – С. 12–36.

23. Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием Mongol-un niġuġa tobġıyan. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1941. – 619 с.

24. Казахи. История и культура / Гл. рук. проекта А.Ш. Бимендиев. – Алматы: АО «АБДИ Компани», 2013. – 656 с.

25. Лубсан Данзан. Алтан Тобчи («Золотое сказание»). Перевод с монгольского, введение, комментариев и приложения Н.П. Шастиной. М.: Наука. ГРВЛ, 1973. – 440 с.

26. Ксенофонтов Г.В. Культ сумасшествия в Урало-Алтайском шаманизме: (К вопросу об «умирающем и воскресающем боге»). – Иркутск: тип. изд-ва «Власть труда», 1929. – 19 с.

27. Хасьянова Л.С. Битва под Легницей (1241). Историческое событие и его

отражение в изобразительном искусстве // XIII Фаизхановские чтения. Наследие Золотой Орды в государственности и культурных традициях народов Евразии: материалы международной научно-практической конференции. Санкт-Петербург, 4-6 мая 2016 г. – М.: ООО «Издательский дом «Медина», 2017. – С. 171-206.

28. Jana Długosza. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga siodma. Księga osma. 1241-1299. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 427 с.

29. Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях / Введ., пер. и комментарии С.А. Аннинского / Известия иностранцев о народах СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1936. – 288 с.

30. Хаутала Роман. От “Давида, царя Индий” до “ненавистного плебса сатаны”. Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2015. 496 с.

31. Скрынникова Т.Д. Глава XIV. Титулатура монгольской элиты преимперского и раннеимперского периода // Элита в истории древних и средневековых народов Евразии. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2015. – С. 250-267.

32. Бимендиев А.Ш. Знамя как символ власти казахских ханов-чингизидов (по изобразительным и этнографическим источникам) // Отан тарихы. – 2015. – № 3. – С. 18–46.

33. Трепавлов В.В. Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – М.: Наука. Изд. фирма «Восточная литература», 1993. – 168 с.

34. Почекаев Ю.Р. Особенности формирования правовых воззрений кочевников Центральной Азии // Народы и религии Евразии. – 2009. – № 3. – С. 298-309.

35. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Пер., предис., комментарии З.-А. М. Ауэзова. Индексы сост. Р. Эрмерсом. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 1288 с.

36. Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969. – 610 с.

37. Фазлаллах ибн Рузбихан Исфажани. Михман-наме-йи Бухара (Записки бухарского гостя) / Пер., предисл. и прим. Р.П. Джалиловой. – М.: Наука, 1976, 186+338 с.

References

1. Erofejeva I.V. Znakovy personazh kazakhskih predaniy Alasha-khan: istoricheskaya lichnost' i mif // Tyurkologicheskij sbornik. 2013-2014: Pamyati S.G. Klyashtornogo. – М.: Nauka; Vost. lit., 2016. – S. 256-292.

2. Al'zhanov O. Predaniya ob Alasha khane i ego syne Dzhochi khane // Al'zhanov Oтыншы. Shygarmalar, qosymshalar. – Алматы: Alash, 2004. – 123-129 bb.

3. Joo-Yup Lee. Qazaqlıq, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs. State and Identity in Post-Mongol Central Eurasia. – Leiden; Boston: Brill, 2016. – 238 r.

4. № 22 quzhat. Qazaq elshisi Dauletkerydin otinish khatnamasy. Onda Abylaidyn Qoqan Erdanaga zhoryq zhasau ushin bizden komek retinde zembirek pen asker zhibersender degen otinishin zhetkizgen (man'chzhur tilinde) [Cjan'lun zhylnamasynyn 32-zhyly 8-ajy] // Qazaqstan tarihy turaly qytay derektemeleri. III tom. Cin patshalyq dauirinin muragat quzhattary. – Алматы: Dajk-Press, 2006. – 103-105-bb.

5. Epistolyarnoe nasledie kazakhskoj pravvyashchey elity 1675–1821 gg. Sbornik istoricheskikh dokumentov v 2-h tomah / Avtor proekta, vvedeniya, biografiy khanov, nauchnyh kommentarijev; sostavitel' i otvetstvennyy redaktor I.V. Erofejeva. T.: I: Pis'ma kazakhskih praviteley. 1675–1780 gg. – Алматы: АО «ABDI Company», 2014. – 696 s.; T.: II: Pis'ma kazakhskih praviteley. 1738–1821 gg. – Алматы: АО «ABDI Company», 2014. – 1080 s.

6. Kopeyuly M.Zh. Qazaq shezhiresi. 2-shi baslym, tolyqtyrylgan. – Astana: Altyn kitap, 2017. – 233 b. (Qazaq etnografiyasynyn kitapxanasyn; 32-tom).

7. Potanin G. N. Alashakhan // Istoriya Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI–XX vekov. T. VII. Potanin G. N. Issledovaniya i materialy / Sostavlenie toma i ukazateley,

transkripciya tekstov, istoriograficheskiy ocherk K. Sh. Alimgazinova. – Almaty: Dajk-Press, 2006. – S. 264-265.

8. Bimendiev A.Sh. GERAL'DICHESKIE SIMVOLY KOHEVOY ELITY: ISTOCHNIKOVEDCHESKIY I IDEOLOGICHESKIY ASPEKTY // Otan tarihy. – 2017. – № 3. – S. 52-63.

9. Bimendiev A.Sh. Eshche raz o termine «zhuz» // Otan tarihy. – 2016. – № 3. – S. 112-125.

10. Popov V.A. Simvolyy vlasti i vlast' simvolov // Simvolyy i atributy vlasti: Genezis, semantika, funkciy. – SPb.: MAE RAN, 1996. – S. 9-14.

11. Okladnikova E.A. Mif kak simvol vlasti (na materiale indeitsev Severnoy Ameriki) // Simvolyy i atributy vlasti: Genezis, semantika, funkciy. – SPb.: MAE RAN, 1996. – S. 46-62.

12. Steblin-Kamenskiy M.I. Mif. L.: Nauka, 1976. – 104 s.

13. Boytsov M.M. Velichie i smirenie. Ocherki politicheskogo simvolizma v srednevekovoy Evrope. – M.: Rosspsjen, 2009. – 550 s.

14. Dugarov D.S. Istoricheskie korni belogo shamanstva (na materiale obryadovogo fol'klora buryat). – M.: Nauka, 1991. – 300 s.

15. Potapov L.P. K semantike nazvaniy shamanskiy bubnov u narodnostey Altaya // Sovetskaya tyurkologiya. – 1970. – № 3 – S. 86-93.

16. Ksenofontov G.V. Legendy i rasskazy o shamanah u yakutov, buryat i tungusov: (Materialy k mifologii uralo-altayskiy plemen v Severnoy Azii). – Irkutsk: [Yakutsk. sekciya VSORGO], 1928. – T. 1. – Ch. 1. – 1928. – 77 s.

17. Sevortyan Ye.V. Etimologicheskiy slovar' tyurkskiy yazykov: Obshchetyurkskie i mezhtyurkskie osnovy na glasnye. – M.: Nauka, 1974. – 768 s.

18. Nam E.V. Shamanskiy atributy narodov Sibiri: istoki semanticheskogo edinstva i polifunktional'nosti // Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2015. – №3 (87). – T.2. – S. 165-172.

19. Pukhov I.V. Yakutskiy geroicheskiy epos olonho: Osnovnyye obrazy. – Moskva: Izd-vo AN SSSR, 1962. – 256 s.

20. Skrynnikova T.D. Kharizma i vlast' v epohu Chingis-khana. Izd. 2-e, pererab. i ispravl. – SPb.: Evrazija, 2013. – 384 s.

21. Bimendiev A.Sh. Kazakhskoe khanstvo (Kassakiya) XVI veka v starinnykh kartakh (istoriko-kartograficheskoe issledovanie) // Otan tarihy. – 2016. – № 1. – S. 46–71.

22. Bimendiev A.Sh. K probleme obraza ptits v navershiyakh znamen u kazakhskiy praviteley srednevekov'ya // Otan tarihy. – 2016. – № 2. – S. 12–36.

23. Kozin S.A. Sokrovennoe skazanie. Mongol'skaya hronika 1240 g. pod nazvaniem Mongol-yn niguča tobčiy. Juan' Chao Bi Shi. Mongol'skiy obydeny izbornik. – M.; L.: Izd. AN SSSR, 1941. – 619 s.

24. Kazakhi. Istoriya i kul'tura / Gl. ruk. proekta A.Sh. Bimendiev. – Almaty: AO «ABDI Kompani», 2013. – 656 s.

25. Lubsan Danzan. Altan Tobchi («Zolotoe skazanie»). Perevod s mongol'skogo, vvedenie, kommentariy i prilozheniya N.P. Shastinoy. M.: Nauka. GRVL, 1973. – 440 s.

26. Ksenofontov G.V. Kul't sumasshestviya v Uralo-Altayskom shamanizme: (K voprosu ob «umirayushchem i voskresayushchem boge»). – Irkutsk: tip. izd-va «Vlast' truda», 1929. – 19 s.

27. Has'yanova L.S. Bitva pod Legnicey (1241). Istoricheskoe sobytie i ego otrazhenie v izobrazitel'nom iskusstve // XIII Faizhanovskie chteniya. Nasledie Zolotoy Ordy v gosudarstvennosti i kul'turnykh traditsiyah narodov Evrazii: materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii. Sankt-Peterburg, 4-6 maja 2016 g. – M.: OOO «Izdatel'skiy dom «Medina», 2017. – S. 171-206.

28. Jana Długosza. Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga siódma. Księga osma. 1241-1299. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009. – 427 c.

29. Matvey Mekhovskiy. Traktat o dvuh Sarmatiyah / Vved., per. i kommentarii S.A. Anninskogo / Izvestiya inostrantsev o narodah SSSR. – M.; L.: Izd-vo AN SSSR, 1936. – 288 s.

30. Hautala Roman. Ot “Davida, tsarya Indiy” do “nenavistnogo plebsa satany”. Antologiya rannih latinskih svedeniy o tataro-mongolah. – Kazan’: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2015. 496 s.
31. Skrynnikova T.D. Glava XIV. Titulatura mongol’skoy elity predimperskogo i ranneimperskogo perioda // Elita v istorii drevnih i srednevekovykh narodov Evrazii. – Barnaul: Izd-vo Altayskogo gos. un-ta, 2015. – S. 250-267.
32. Bimendiev A.Sh. Znamya kak simvol vlasti kazakhskikh khanov-chingizidov (po izobrazitel’nyim i etnograficheskim istochnikam) // Otan tarihy. – 2015. – № 3. – S. 18–46.
33. Trepavlov V.V. Gosudarstvennyy stroy Mongol’skoy imperii XIII v.: Problema istoricheskoy preyemstvennosti. – M.: Nauka. Izd. firma «Vostochnaya literatura», 1993. – 168 s.
34. Pochekaev Yu.R. Osobennosti formirovaniya pravovykh vozzreniy kochevnikov Central’noy Azii // Narody i religii Evrazii. – 2009. – № 3. – S. 298-309.
35. Mahmud al-Kashgari. Divan Lugat at-Turk / Per., predis., kommentarii Z.-A.M. Auezova. Indeksy sost. R. Ermersom. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 1288 s.
36. Drevnetyurkskiy slovar’. – L.: Nauka, 1969. – 610 s.
37. Fazlallah ibn Ruzbihan Isfahani. Mihman-name-ji Bukhara (Zapiski bukharskogo gostya) / Per., predisl. i prim. R.P. Dzhaliilovoy. – M.: Nauka, 1976, 186+338 s.

Ә.Ш. Бимендиев¹

¹Тәуелсіз зерттеуші, техн.ғ.к.,
Алматы қ., Қазақстан

АЛАША-ХАН: ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ СИМВОЛДЫҢ ТАРИХЫ МЕН МИФОЛОГИЯСЫНАН

Түйін

Мақалада қазақ халқының генеалогиялық символы – Алаша ханның тарихы мен мифологиясы бойынша кейбір теориялық мәселелер қарастырылады. Осы тақырыпқа қатысты жаңаша зерттеулерге сүйене отырып, автор қазақ жүздерінің пайда болу себебі мен мерзімі туралы кейбір жаңа түсіндірмелерін ұсынады, Алаша-ханға аса зор мән береді, оның есімінің этимологиясы арқылы аңыздың семантикалық мағынасын ашып айқындайды. Бірқатар жазбаша тарихи дереккөздер мен кейбір жанама мәліметтер Қазақстандағы Шыңғыс-хан әулетінің жоғарғы билік символдарының бірі ретінде Шыңғыс-ханның билік таңбасы болғанын көрсетеді. Ол Шыңғыс-ханның тотемдік белгісі болатын және шабылған кірес (крест) ретінде бейнеленетін. Оның негізі ақсұңқар немесе басқа сұңқар тектес құстың тотемі болған. Бұл таңбаны көшпенділер екі құрамды терминмен - ал-аш/ал-аша деп белгілейтін. Осы терминнің басқа баламалары ретінде зағалмай, тору, кириэс сөздері болатын.

Түйін: Алаша-хан, алаш (алаша), ала, ал-аш (ал-аша), аш (аша), Аша-май, жан, Жәнібек, жүз, зағалмай, қазақлық, Керей, май, құс, төре, үш алаш.

A.Sh. Bimendiyev¹

¹Independent Researcher, Candidate of Technical Sciences
Almaty, Kazakhstan

ALASHA-KHAN: FROM THE HISTORY AND MYTHOLOGY OF THE GENEALOGICAL SYMBOL

Summary

The article deals with some theoretical issues from the history and mythology of the genealogical symbol of the Kazakh people – Alasha Khan. Based on the latest research on this

issue, the author expresses some new interpretations about the causes and time of occurrence of Kazakh zhuzes, draws attention to the name of Alasha Khan, reveals the semantic meaning of the legend through the etymology of his name. The information of some written historical sources and some indirect data indicates that one of the symbols of the supreme power of the Chingizid dynasty in Kazakhstan was the tamga of the power of Genghis Khan. It was the totem sign of Genghis Khan, and was depicted in the form of a sloping cross. Its basis was the totem of white gyrfalcon or another falcon's bird. The nomads designated it with two-part term al-ash / al-asha. Other analogues of this term were zagalмай, toru, kiries.

Keywords: Alasha-khan, alash (alasha), ala, al-ash (al-asha), ash (asha), Asha-mai, zhan, Zhanibek, zhuz, zagalмай, qazaqlыq, Kerey, may, piebald, striped, bird, torus, ush alash.

ӘОЖ 94 (574). 02/08

Н.Ы. ЖЕТПІСБАЙ¹

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық Ұлттық университетінің докторанты
Астана қ., Қазақстан

ЖОЛАМАН ТІЛЕНШІҰЛЫ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС

Аннотация

Мақалада үзілістерімен 1822-1840 жж. аралығында болған Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтеріліс сипатталады. Батыс Қазақстанда басталған бұл күрес казак даласындағы ресейлік билікке қарсы ұйымдастырылған ең алғашқы және ең ірі қарсылықтардың бірі болып табылды. Кең таралу аймағы мен ұзақ жылдарға созылғанына қарамастан аталған ұлт-азаттық күрес күні бүгінге дейін толық зерттелмеген. Мақалада Жоламан мен оның серіктері бастаған азаттық көтерілістің бұрын белгісіз болып келген тұстары, оның негізгі кезеңдері архив деректеріне негізделі отырып суреттеледі.

Түйін сөздер: көтеріліс, Елек, Жоламан Тіленшіұлы, форпост, Кенесары Қасымұлы, күрес, сарбаздар, жазалаушы әскер.

Көтеріліс қарсаңында. Көтерілістің басталуының алғышарттары XIX ғ. алғашқы ширегінде Батыс Қазақстанда орын алған бірқатар әлеуметтік-саяси жағдайлар болып табылды. Көрсетілген кезеңде өңірдегі казак қауымдары ауыр қысымдарға душар болған еді. Мұндай жағдайдың қалыптасуына бірінші кезекте сыртқы факторлар да әсер етті, аталмыш дәуірде Ресей империясы казак даласына қатысты отарлау шараларын жалғастырып, ол жедел қарқынға ие болды. Ресей патшалығы онсыз да саяси бытыраңқы Кіші жүздегі хандық басқаруға белсенді араласып, мықты билеушілерді билікке жібермеді, осы арқылы жоспарлы түрде хандық биліктің әлсіреуіне бейімдеді. Әлсіз әрі жігерсіз қуыршақ хандардың билікке қойылуы Кіші жүзде аса ауқымды саяси дағдарыстарға әкеліп соқты. Үкімет бекіткен хандар әдетте ел ішінде ықпалсыз болып, толыққанды билік жүргізе алмады, нәтижесінде жергілікті билік барынша әлсіреп, құлдырауға ұшырады. Отарлық қысымның күшеюі мен орыс үкіметіне ғана арқа сүйеген әлсіз қуыршақ хандардың билігіне казак қауымдары арасында наразылық күшейді. Ел ішінде өзара алауыздықтар, барымталар мен қақтығыстар көбейді. Әкімшілік қолшоқпарларына айналған хандар ел тыныштығына кепіл бола алған жоқ. Осының салдарынан анархия сипаттары да көрініс беріп, үкіметтік хандардың әрекетсіздігінен ел ішінде жаппай тәртіпсіздіктер мен руаралық қақтығыстар белең алды.

Әсіресе, XIX ғ. алғашқы онжылдығында Кіші жүзді қартаюына байланысты ел басқаруға қауқарсыз болған Айшуақ пен оның үлкен ұлы Жантөре басқарған жылдар

халық үшін аса ауыр, аласапыран заман болып табылды. Күшті биліктің жоқтығынан, басқа да себептерден ел ішіндегі ауызбіршіліктің кеткендігі сондай, қақтығыстар салдарынан рулардың бірін-бірі қоныстарынан ығыстыруы да көрініс берді. Талас-тартыстардан, жұттардан ел іші үлкен күйзелістерге ұшырап, жаппай дағдарыс кезінде аштық пен күйзелуден қашқан көптеген қазақ отбасылары башқұрт жеріне өте бастаған еді. Алауыздық пен аштықтан жұтаған талай қазақтар шекараға келіп өз балаларын шеп тұрғындарына сатуға мәжбүр болды, талай адамдар өз еріктерімен жалданған. Көптеген ер-азаматтар өз еріктерімен христиан дінін қабылдап, казак қатарына өтуге ниет білдірген. Басқа дінге өтушілер арасында әйелдер де аз болмаған.

Халықтың наразылығынан қауіптенген хандар орыс шекара әкімшілігіне ғана арқа сүйеген. Осыны пайдаланған шеп бойындағы казак әскері өз еріктерімен шекараға жақын қазақ ауылдарына әртүрлі зорлық-зомбылық жасап, олардың малдарын Жайықтан өткізбеген, орынсыз ауыр алым-салықтар салып, елді одан бетер ашындырған. Қазақтар да жасақтарға бірігіп, орыс шептеріне шабуылдар жасап отырған. Хиуа мен Бұқарадан Орынборға және кері бағытта шығарылған талай керуендер тоналып, Ресей мен ортаазиялық мемлекеттер арасындағы сауда-саттық та үлкен тоқырауға ұшыраған. Орыс шептерінен адамдар тұтқындау әрекеттері кең тараған.

Кіші жүзде болып жатқан жағдайлар мен қазақтардың сауда керуендерін тонап жатқандығына император I Александр да назар аударған. Бір атап өтерлігі, император жаппай дүрбелеңнің себебін «бұл халықтың тонаушылыққа бейімділігінен» ғана емес, «өз жеке мүдделері мен марапаттарға ие болу үшін қазақтарға ешқандай себепсіз өз әскерімен тиісетін» шекара басшылығынан да кінә бар деп тапқан. Өзінің Орынбор губернаторы князь Волконскийге 1803 ж. 16 қыркүйекте берген айрықша инструкциясында ол даланың сауатсыз халықтарымен қарым-қатынаста «әділдіктің, мейірбандылық және қарапайымдылықтың» үлкен әсер ететінін атап, оларға қарсы әскери күш қолдануға қатаң тыйым салған [1, с. 239; 2, с. 20].

XIX ғасырдың басына қарай қазақ даласы солтүстік-батыс, солтүстік және солтүстік-шығыс жақтарынан түгелдей дерлік ресейлік әскери шептермен қоршалып тасталған болатын. Солтүстік шекаралар батыстан шығысқа дейін созылған әртүрлі бекіністерден, форпосттардан, форттардан, редуттардан тұратын үздіксіз шептермен шектесіп жатты. XVIII ғ. ортасына таман құрылған Орынбор шекаралық шебі ең мықты шептердің бірінен саналып, жалпы ұзындығы 2000 шақырымға дейін созылды. Бұл шеп бірнеше тармақтан тұрды; төменгі Жайық (Нижнеяицкая) шебінде 6 бекініс, 14 форпост, бір қалашық болса, жоғарғы Жайық (Верхнеяицкая) шебінде – 9 бекініс, 16 форпост, Үй шебі – 8 бекініс пен 9 редуттан құралды. Алдыңғы екі шеп жеке Жайық шебі деп те аталды. Тағы бір дерекке қарағанда, Орынбор шебінде 23 бекініс пен 27 редут болған [3, с. 74]. XIX ғ. басында Гурьевтен Илецкая Защита (Тұзтөбе) бекінісіне дейін созылған төменгі Жайық шебі 4 қалашық, 6 бекініс пен 19 форпосттан құралып, онда 30 мың казак тұрақты әскер болған. Орынбор казак әскерінің жеке корпусы 10 шептік батальоннан тұрған. Орынбор шекаралық шебі XIX ғ. бірінші жартысында үнемі жаңартылумен болды: жаңа бекіністер салынды, шептік гарнизондардағы әскер саны көбейтілді.

Кіші жүзде орын алған жаппай анархияның шешуші нәтижелерінің бірі 1809 ж. қараша айының басында орын алып, хандық билік үшін күрескен Қаратай сұлтан өз туысы Жантөре ханды өлтіреді. Алайда, Ресей үкіметі империяға қызмет етуге даярлығын білдірген Қаратайды хандыққа жібермейді. Кіші жүз хандығы жанынан құрылған Хан кеңесінің бірнеше жыл мардымсыз билігінен соң 1812 ж. патша үкіметі Айшуақтың екінші ұлы Шерғазыны хан етіп бекітеді. Ел басқаруға қабілеті шамалы Шерғазы да алдыңғы билеушілер сияқты ел ішіндегі дау-дамайларды, барымталарды тоқтата алмайды. Кейіннен керісінше орыс үкіметіне арқа сүйеп өзін мойындамаған қауымдарға қиянат жасай бастайды, ел арасында өршіп тұрған жағдайдың одан әрі ушығуына себепкер болады.

Ұзақ жылдарға созылған дүрбелеңнен, толассыз барымталар мен шапқыншылықтардан халық қатты күйзеледі. Үкімет қойған хандардан күдер үзген әрі бейбіт өмірді аңсаған ел-жұрт өздерін ауызбіршілікке шақырар әділ билеушіге мұқтаж болады. Осы кезде, шамамен 1815-1816 жж. бастап тарих сахнасына әділдігімен аты шыққан Әбілғазыұлы Арынғазы сұлтанның тұлғасы көтеріледі. Өзінің саяси қызметін Хиуаның ықпалына қарсы күрестен бастаған ол қазақ даласында темірдей тәртіп орнатуға кіріседі. Арынғазы бірқатар реформаларын іске асырады, соның ішінде ел арасындағы іріткі салушылармен, әсіресе барымташылармен күреседі, оларға қарсы аяусыз өлім жазасына дейін қолданады. Ел басқару, сот істеріне де үлкен өзгерістер енгізеді, халықты өз соңынан ерте біледі. Нәтижесінде, ел ішінде тыныштық пен тәртіп орнап, Арынғазының атақ-даңқы бүкіл Кіші жүз бен Орта жүзге де тарайды, сұлтанның ел басқаруына риза болған халық бірауыздан оның хан болуын тілейді. Мысалы, 1819 ж. Кіші жүздің 400-ге тарта билері мен ақсақалдары Орынбор губернаторы Эссенге Арынғазыны хандыққа бекіту туралы өтініш-петиция тапсырған. Мұндай өтініштер өте көп болған. Оның беделімен оған дейін Кіші жүзде бетіне ешкім қарсы келіп көрмеген Қаратайдың да санасуына тура келеді.

1821 ж. Арынғазы сұлтанды Петербургке шақыртып алдырған патша үкіметі оның қазақ ордасындағы асқан беделінен, Хиуамен дұшпандығынан секем алып кері қайтармайды. Қазақ даласында басталған наразылықтарға, шекараға шабуылдарға байланысты Арынғазы кінәлі деп табылып 1823 ж. Калуга қаласына жер аударылады. Кейіннен, Ресей Сыртқы Істер министрі граф К.В. Нессельроде губернатор Эссенге жолдаған қатынасында Арынғазының елге қайтарылуы мәселесінде: «...Арынғазы батыл, билікқұмар әрі жомарт; сондықтан /халықтың/ өзіне сүйіспеншілігін туғызу арқылы не қорқыту арқылы болсын ол Орданың жеке-дара билеушісі бола алады, сонда ол біздің бағыттарға емес, керісінше біз оның бағытына еріп, оның талаптарын орындауға мәжбүр боламыз...», – деп жазды [4, 117 п.]. Арынғазыны жеке білген Ресей Бас штабының офицері Л. Мейер ол туралы: «...Қазақ сұлтандарының ішіндегі жалғыз нағыз патриот. Ол жоғарғы дәрежедегі адал адам болатын...», – деп көрсетті [5, с. 40].

Аталған кезеңде ел басқаруға бірден-бір қабілетті халық қалауынан шыққан адамның билікке жіберілмеуі, тіпті оның елге қайтарылмауы Кіші жүз халқының заңды наразылығын туғызды, Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілістің де негізгі себептерінің бірі осы болып табылды. Жоламан мен оның жақтастары Арынғазыны елге қайтаруды талап ету арқылы қазақ даласындағы тұрақтылық пен бейбіт өмір үшін, қазақ халқының ауызбіршілігі үшін күресті. Қалаған әміршілері жіберілмегеніне наразылықтар өршіп тұрған кезде патша үкіметі шеп бойындағы қазақ жерлерін ашықтан-ашық тартып ала бастады. Осындай әділетсіз шараларға шыдамаған халық өз заңды билеушілері мен өз жерлерін алып қойған үкіметке қарсы соғысқа даярланды. Бұл азаттық үшін, елдік пен біртұтастық үшін соғыс болып табылды.

Көтерілістің басталуы. Алғашқы кезеңі. Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтерілістің туындауына Ресей үкіметінің Жайық пен Елек өзендерінің аралығындағы жерлерді Илецк тұз басқармасына беріп, оны қорғау желеуімен Ново-Илецкая шебі деп аталатын жаңа әскери бекіністер шебін құруы тікелей себеп болды. Ресей мен қазақтардың арасындағы шекара шартты түрде Жайық өзені болып есептелгенімен 1805 жылы 18 сәуірде осы өзеннің сол жағынан Илецк тұз кәсіпшілігін басқару туралы ереже бекітіледі [6, 3-п.]. 1810 ж. осы Илецк тұз кәсіпшілігінен Самараға тұз жеткізу үшін жаңа тракт ашылады. Бұл жаңа бағыт бұрынғыдай Орынбор арқылы емес, Елек өзенінің бойымен, қазақ жері арқылы өтетін. 1811 ж. патша үкіметі осы жолды қорғау мақсатында Ново-Илецкая шебі (Новоилецкая шебі) деп аталатын жаңа әскери шеп құруды көздейді. Осы мақсатта, сол жылы Жайық, Елек, Қурайлы және Бердянка өзендерінің аралығындағы қазақ жерлерінен 600 мың десятина жер алынып, Ново-Илецкая ауданы түзіледі [7, с. 95]. Бұрынғы Орынбор шебі Жайықтан Елек бойына жылжытылып, қазақ даласына 80 верст жерге дейін тереңдеп кіреді. 1811 жылы

Жайық казак әскері де үкіметтің рұқсатынсыз өз еріктерімен Үлкен және Кіші Өзен аралықтарын басып алған болатын. Орыс-француз соғысына байланысты шеп құру ісі бірнеше жылға кідіреді.

1816 ж. 8 мамырда Илецк тұз кәсіпшілігі басқарма ретінде құрылады. Сол жылы император жарлығымен Жайық пен Елек аралығындағы жерлер тұтастай осы Илецк тұз басқармасының қарамағына беріледі. Оны қорғау желеуімен Ново-Илецкая шебін тұрғызу одан әрі жалғасады. 1817 ж. Қурайлы мен Бердянка өзендерінің бойына алғашқы форпосттар салынады [8, с. 144, 149; 5, с. 30]. Осы жылы Ново-Илецкая ауданын ресейлік тұрғындармен толтыру үшін Орынбор және Жайық казак әскерінен ниет етушілер шақырылады; оларға көптеген жеңілдіктер, Електің оң жағынан ені 10 верст жер, балық аулау мен орман-тоғайларды шексіз пайдалану рұқсат етілсе де бұл жерді қоныстануға тілек білдірушілер табыла қоймайды [9, с. 238].

Жаңа шеп бір бекініс (Илецкая Защита), бір редут және 6 форпосттан тұрды. Ново-Илецкая шебінің форпосттары – Буранный (1807 ж. казак станицасы ретінде құрылған), Новоилецкий (1811), Озерный (1811), Затонный (1811), Изобильный (1811-1817) және Ветлянский (1819) болып табылды. Кейінірек Линевский (1824) форпосты құрылды. Бұлардан бөлек, Мертвцовский (1820 ж. село ретінде құрылған), Угольный (1821), Сухореченский (1813-1815), Григорьевский (1834) форпосттары да аталады. Бұлардың арасында бастапқы 6 толық форпосттың араларына салынған жартылай отрядтар (форпосттар) да бар болатын. Бердянка бекінісі, Хан редуты осы шепке жатқызылды. Илецкая Защита (Түзтөбе) бекінісі алдыңғы ғасырдың ортасында, 1754 ж. салынды. 1817-1826 жж. аталған форпосттарға Пермь губерниясындағы Красноуфимск станицасының және аздап басқа да өңірлердің казактары күштеп көшірілді. Қазак жерінен кесіп алынған Ново-Илецкая ауданына Ресей мен Украина губернияларынан шаруалар әкелініп, қазыналық тұз тасушылар сөзловиесіне жатқызылды. Аумақта жаңадан селолар, есуторлар мен слободалар түзілді. 1820 ж. Ново-Илецкая шебінің командирі болып есаул С. Аржанухин бекітілді.

Жаңа шеп пен бекіністердің салынуы нәтижесінде, Елек пен Жайық аралығына казактардың қоныстануына тыйым салынды, осы аралықтағы казактардың ең қолайлы жайылым жерлері күшпен тартылып алынды. Бұған қоса, казактарға жалпы Елек өзенінің бойына 15 верст (16 км) жерге дейін жақын келуге де тыйым салынды. 1819 ж. тамыз айында Ресей үкіметі Кіші жүз ханы Шерғазы арқылы билер мен старшындарға аталған аумақты босату туралы хабарлады. Осы өңірлерді бұрыннан мекендеп келген казак қауымдары өзен-көлдерге, орман-тоғайларға, жайылымдарға бай өз төл қоныстарынан амалсыз ығысуға мәжбүр болды. Бұл патша үкіметінің казак даласын отарлаудағы, соның ішінде казак жерін тартып алудағы ең үлкен шараларының бірі болып табылды. Орыс әскери шептері далалықтардан қорғану мақсатында деп құрылғанымен, түп-негізінде болашақ кезеңдерге жоспарланған азиялық далаларды, соның ішінде казак сахарасын біртіндеп отарлау ісінде маңызды рөлдер атқаруы тиіс еді.

Аталған жерлерді ертеден Табын руының бөлімдері жайлайтын. Өз жерлерінің тартып алынуына қарсы олар қарулы күреске шықты. Бұл күресті XVIII ғ. I-жартысындағы атақты қолбасшы Бөкенбай батырдың немересі, Тіленші батырдың ұлы – Жоламан батыр бастады. Ол батырлығымен қоса, Кіші жүздің атақты биі және Табын руының бас старшындарының бірі болатын; ол аталған рудың Жиёмбет бөлімінен тарады. Көтерілістің негізгі қозғаушы күші Табын руы болды, сонымен бірге Тама, Кете руларының бөлімдері, ішінара басқа рулар да ат салысты. Күреске Жоламанмен бірге тең дәрежеде оның жақын серіктері, Табын руынан – Асау Барақұлы (атақты Барак батырдың ұлы), Жаналы Игібайұлы, Құттыбас Төлепұлы батырлар, Адай руынан – Сүйінқара Үргенішбайұлы, Кете руынан – Дербісәлі Қиғылықұлы батырлар жетекшілік етті. Мұрағат деректерінде бұлардан бөлек шабуылдарды бастаушы ондаған батырлар мен бірнеше ондаған жеке сардарлардың есімдері көп аталады. Олардың арасында

Табын руының әртүрлі бөлімдерінен – Түктібай Байлыұлы, Түркебай Байқонысұлы, Байғана Көнейұлы, Арал Жәнібекұлы, Қитар Барақұлы батырлар, Қаракете Бүркітбай батыр, ағайынды Ақыл және Мұрат Қабылұлдары, Айдос және Байдос Сағырұлдары, Бабыш Дауылұлы (үшеуі де Әбілқайыр хан тұсындағы белгілі Төлебай батырдың ұрпақтары), Иса Қабанұлы, Елшібек Құдайбергенұлы, ағайынды Отыншы, Сушы, Тушы Татанұлдары (Сырым көтерілісі кезіндегі белгілі Татанның ұлдары), Құлмұхамбет молда Жәнібекұлы (Кіші жүздегі атақты Жәнібек бидің ұлы), Төрбек Бекетұлы, әкелі-балалы Өтеу Өрнекұлы мен Шаншар, Бәсібек Байғұтанұлы, Саттық би Тайұлы, Жанқұты Сандықұлы, ағайынды Жидебай мен Таңқай Маралұлдары, Сейтен Жанетұлы, Жантай, Едіге, Дендербай, Құрым есімді адамдар, Тұрым Қыстаубайұлы, Тоқпан Былшықұлы, Елшібек Көтібоқұлы, Байсеркеш Атамбозұлы, Жоламанның жақын бауырлары Едіге Тіленшіұлы, Домалақ Мәмбетұлы, Рабай Едігеұлы, Әбіт, Әжібай, Тама руынан Боздақ есімді адамның ұлдары және т.б. көптеген шабуылдарда сардарлық еткен және белсене қатысқан.

Көтерілістің тағы бір үлкен себептерінің бірі – жоғарыда аталған бүкіл елдің сүйікті билеушісіне айналған, дала өңірлерінде алауыздықтарды тыйып, әділдік пен темірдей тәртіп орнатқан Арынғазы Әбілғазыұлы сұлтанның себепсіз Ресейде ұсталуы еді. Ел басқаруға бірден-бір қабілетті адамның билікке жіберілмеуі, тіпті оның елге қайтарылмауы халықтың заңды наразылығын туғызды.

Жаңа шептің құрыла бастауы наразылықтармен қатар шептерге шабуылдарды да жаңа қарқынмен күшейтті. Бірақ бұлардың басым бөлігі бір-бірімен ұйымдаспаған әралуан топтармен, әртүрлі күштермен әр кездері жасалған жеке-жеке шабуылдар болатын. 1822 ж. басынан бастап Жоламан осындай жекелеген стихиялық жортуылдардың, олардың сардарларының басын қосып, бір күшке біріктіреді. Осы кезден бастап шабуылдар жоспарлы ұйымдасқан түрде даярлана бастайды.

Күрес қимылдары ұйымдасқан түрде 1822 ж. көктем-жаз айларында басталғанымен, оған даярлық алдын-ала мұқият жүргізілген. Мұрағат құжаттарына қарағанда, оны басқарған Жоламан мен оның сенімді серіктері – билер мен батырлар көптеген кеңестер өткізіп, өздерінің әр қадамдарын ортақ ақылдасып шешіп отырған. Олар мәселені бейбіт жолмен шешуге де үлкен мән берген, Орынбор әкімшілігіне өз талаптарын білдірген хаттарын жолдаған. Өз өтініштері жауапсыз қалдырылған соң ғана көтерілісшілер орыс шептеріне жасалатын шабуылдарды мұқият жоспарлап, оларға жан-жақты даярланған.

Көтерілістің алдын-ала даярланғаны төмендегі деректен де көрінеді. 1822 ж. қаңтардың басында Орынбор әкімшілігінің тапсыруымен Шерғазы хан Табын руының ауылдарына бірнеше сұлтандар мен билерден тұратын делегация аттандырады. Бұл топ алдыңғы жылдары орыс шептерінен әкетілген тұтқындар мен жылқыларды қайтару жөнінде келіссөздер жүргізулері тиіс болған. Делегация Қалдығайты, Бұлдырты, Қобда, Ойыл мен Қиыл өзендерінің салаларында отырған аталған ру ауылдарында үлкен наразылықтарға тап болады. Жергілікті ру өкілдері хан жіберген сұлтандар мен билерді тыңдаудан бас тартып, оларды жек көрініш сезімімен «азаттықты сатқандар», «орысқа сатылушылар» деп атайды. Олар Ресейдің өздерінен Електі алып қойғаны мен шепке жақындауға тыйым салғандығы үшін, кек ретінде жаз шыға салысымен өздерінің бүкіл орыс шептерінің бойын шабуылдауға, бекіністерді өртеуге, тұтқындар алуға кірісетіндерін ашық айтқан. Бұл жағдайлар Кіші жүз приставы Карсаковтың Орынбор жеке корпусының штаб бастығы генерал-майор Веселицкийге сол жылдың 4 ақпанында жолданған рапортында анық көрсетілген: «...не только не повиновались посланным от высокостепенного Хана султанам и биям, но готовы были отражать их силою, и на убеждения публично отвечали им ругательствами, с презрением называя их предателями свободы, подкупленными от русских. Между тем объявляли свое намерение, что в наступающее лето будут повсюду наносить возможный вред России, опустошив границы пожарами, грабежами и увлечением в неволю наших подданных,

в отмщение за отнятие у них Илека и не дозволение приближаться к линии на 15 ти верстное разстояние...» [10, 34-35-пп.]. Келтірілген оқиғалар, орыс үкіметіне наразылықтардың әбден күшейіп, соған дейін стихиялық түрде өрбіген шепке жеке-жеке жорықтардың енді бір күшке бірігіп, ұйымдасқан түрде болатындығынан анық хабар береді. Бұл көтерілістің басталу немесе дайындық кезеңі болатын. Бұл мәліметтерге бірден сене қоймаған Орынбор Шекара комиссиясы олардың растығын анықтау үшін қазақ даласына құпия түрде коллегиялық ассесор Карповты жібергенде, соңғысы жоғарыдағы ақпарларды толық растап, көтеріліске даярланған Табын руының 11 бөлімі мен олардың ұйымдастырушы адамдарының да аты-жөндерін анықтап келген.

Күреске даярланған ру бөлімдері сол тұста 2000-ға жуық шаңырақтан тұрған және Қалдығайты, Бұлдырты, Ойыл, Қиыл өзендері аралығын, Қобданың жоғарғы тұстарын мекендеген. 1822 ж. көктемінде аталған ру бөлімдері Илецкая Защита (Тұзтөбе) бекінісіне қарсы, Ұлы Қобда салалары – Ешкіқырған, Үшқатты, Батпақты, Шолаққайың, Тұманшы, Сауқайың, Қуағаш, Терісаққан, Қарағанды өзендерінің бойларында және Қиыл, Бабатай, Қараоба өңірлерінде көшіп қонған.

Орынбор губернаторы Эссен 5 наурызда Ресей Сыртқы істер министрі Нессельродеге Карсаковтың рапорты жөнінде мәлімдеме жасайды. Мұнда Елек бойындағы қазақтардың орыс шебіне жаппай шабуылдар жасауға, тұтқындар алуға даярланып жатқаны, басқа да жоғарыдағы мәліметтер сөзбе-сөз беріледі. 12 наурызда Петербургте Эссеннің осы мәлімдемесі бойынша арнайы шешім шығарылады. Ол Елек пен оның төңірегіндегі жерлердің жоғарғы үкіметтің жарлығымен қазақтардан алынғаны, Арынғазы сұлтанға императордың Кіші жүз халқының жағдайына қамқорлықпен алаңдауы себепті Хиуа мен оның арасындағы дұшпандықтан күйзелмеулері үшін оның қалдырылатыны көрсетілген бірнеше баптан тұрған. Шешімге граф В. Кочубей, граф Д. Гурьев, князь Г. Волконский, М. Сперанский және граф Нессельроденің өзі қол қояды [11, 6-10-пп.].

Архив құжаттары көрсеткендей, Жоламан бастаған көтерілісшілер ешқашан да істің байыбына жетпей әрекет қылмаған, мәселені мүмкіндігінше бейбіт жолмен шешуге тырысқан. Өз наразылықтарын алдымен орыс әкімшілігіне хаттар жазумен білдірген. 1822 ж. сәуір айында Жоламан Орал (Жайық) казак әскерінің әскери атаманы генерал-майор Бородинге хат жолдап, Әбілқайыр хан тұсында өздері қоныстанған Нарын құмдары мен үш Өзен бойын қайтаруды, егер ол мүмкін болмаса, ең болмағанда Елек бойынан салынған Жаңа шепті алып тастауды сұрайды. Атап өтерлігі, Жоламан атаманға сыпайы сөйлегенмен, хатта шығыстық үлгіге тән ешқандай әсіре мақтау жоқ, батыр онымен өзіне тең адамдай сөйлескен, нақты талаптарын қойған. Сұралған жерлері қайтарылса өздерінің достықта болатындығын, егер қайтарылмаса жауласатындығын ашық айтқан [10, 140-141-пп.]. Жоламанның атаман Бородинге жазған хатымен губернатор Эссен де танысып оны Шекара Комиссиясына жібереді. Комиссия өз кезегінде оның мазмұнын Шерғазы ханға хабарлап, хатқа «әртүрлі әдепсіз талаптармен толтырылған» деген баға береді. Олар ханға Жоламанды өзіне шақыртып алып, Комиссия құзырына жіберуді міндеттеген [10, 155-п.]. Шерғазы хан даланың атақты батырын шақыру халында емес еді; жиналған сарбаздардан өз өмірі үшін қатты қауіптенген ол Орынбор басшылығынан өзіндегі бір жүздік казак әскерінен тыс тағы бір мың әскер мен зеңбіректер сұрап жатқан болатын [11, 28-36- пп.].

Өз талаптарының орындалмауына байланысты жергілікті ру өкілдері 1822 ж. жаз айларынан бастап шепке шабуылдарын бастайды. Жоламан мен оның жанындағы серіктері өздерінің бұл әрекеттерін Ресейге қарсы ашық соғыс деп жариялайды. Көтерілісшілер бұл кезеңде өз ауыл-аймақтарын орыс шекарасынан алыстатып, даланың оңтүстік түкпірлеріне – Сағыз, Ойыл өзендерінің бойларында орналастырған. Көтеріліс ордасы осы аталған өңірлер болып саналды.

1822 ж. маусым-шілде айларында Ресей шептеріне бірнеше шабуылдар жасалады.

Бастапқыда бұлардың көпшілігі аз адамдық топтармен ұйымдастырылды. Жоламан бастаған күресте аз адамдық жасақтармен әрекет ету тактикасы кеңінен қолданылды. Мұндай топтармен жағалай қойылған қарауыл пикеттерінен елеусіз өту қолайлы болатын. Сонымен қатар, мұндай топтармен шабуыл жасауда шығын жоққа тән болған. Жортуылдарға аса жарау таңдаулы, қосарлы аттармен шыққан, қуғын болған жағдайда ұстатпаған. Шағын жортуылдар негізінен тұтқындар мен әскери олжа алуға бағытталды. Осындай шабуылдардың өзі шеп тұрғындарына үлкен зияндар шектіріп отырды; сарбаздар адамдар тұтқындап, малдарды әкетіп, шөп пен астық қорларын өртеп кетіп отырды. Сарбаздардың кейбір шағын топтарының Орынборға бір шақырым жерге дейін жақындап, сол жерден адамдар тұтқындап әкеткен кездері де орын алды. Мұндай кезде олар қарулы қарауыл шептерінің бірнешеуінен өтіп отырған. Шағын топтар 5-10 мен 20-40 сарбаз аралығындағы күштерден тұрды. Аз адамдық топтардың өзі шепке жақындағанда кейде өз ішінен бірнеше топтарға бөлініп, әртүрлі бағытта жылжып отырды. Көтерілісшілер форпост тәрізді ірі нысандарды шабуылдағанда ірі күштерге бірікті. Қазақ даласына жіберілген жазалаушы әскерге де ірі күшпен қарсы тұрды. Форпосттарды шапқанда бірнеше топқа бөлініп, бекіністі қоршау арқылы маневрлер жасады. Мұндай шабуылдарға 500-1000 шамасында сарбаздар қатысты. Ірі шабуылдар кезінде көтерілісшілер қолдарына бірнеше ту ұстап шыққан және бекіністерді қатты айқаймен ұрандатып шабуылдаған. Сарбаздардың негізгі қарулары найза, қылыш, айбалта және мылтық болған, үстеріне сауыттар да киген. Садақты өте аз қолданған. Төменде тек кейбір ірі шабуылдарға ғана тоқталамыз. Ұсақ жортуылдар өте көп болған.

1822 ж. шілденің аяғында Жоламан бастаған сарбаздар Изобильный форпостын шабуылдаса, Құттыбас пен Жаналы батырлар бастаған жасақ Линеvский форпостына шабуыл жасайды. Алдыңғы шабуыл аз адаммен жасалған. Бірақ бұл шабуылдар сәтсіз болған, казактар дабыл қағып, көмек шақырып, қарулардан оқ атып тойтарыс берген. Осы жасақтар мен басқа да топтар Жіңішке өзенінің бойында бірігіп, ірі әскери күші бар Буранный форпостына шабуыл жасауды жоспарлаған. Дегенмен, аталған шабуылдар туралы деректер азырақ. Тамыз айының басында 300 сарбаз Електің оң жағындағы пикеттерге шабуыл жасап бірнеше казакты қолға түсіреді.

Аталған шілде айының соңында Кіші жүздің Әлім одағының белгілі билері мен арасында Жоламан мен Асау батырлар бар Жетіру одағының бірнеше тұлғасы, барлығы 180 адам Ресей Сыртқы Істер министрі Нессельродеге хат жазып, Арынғазы сұлтанның елге қайтарылуын сұрайды. Хатта өз сүйікті сұлтандарының кінәсіздігі «күннің нұрындай ақ» деп көрсете отырып, оның алты жыл бойы аянбай тер төгіп орнатқан бейбіт өмірдің аз уақыт ішінде бұрынғы күйіне оралып, қақтығыстар мен барымталардың қайта өршігенін өкінішпен жеткізіледі [12, 151-153-пп.].

Ресей шебіне ірі шабуылдардың бірі 29 тамыз күні орын алады. Бұл жолы 500 сарбаз үш топқа бөлініп, қойылған қарауыл пикеттерінен өтіп Ветлянский форпостына шабуыл жасайды. Мұрағат деректеріне қарағанда, шабуылды ұйымдастырған сарбаздар бес бірдей ту ұстаған, түгел қаруланған және форпосты қатты айқаймен, шыңғыра ұрандатып, оқ ата шабуылдаған. Форпосты өртеуге тырысқан оларға казактар мылтықтардан оқ атып, тойтарыс берген, сонымен қатар көрші Мертвецкий және Изобильный форпостарынан шұғыл түрде көмек шақырған. Шабуыл кезінде сарбаздар Ветлянский форпостының басшысы хорунжий Печенкинге орыстарды «өз Електерінен кетіретіндерін, ал форпосты күл-талқан етіп өртейтіндерін» айтып қорқытқан. Бұл жөнінде Ново-Илецкая шебінің командирі есаул Аржанухиннің Орынбор Шекара Комиссиясына 5 қыркүйекте жолдаған рапортында баяндалған: «...Скопище было почти всю вооружено и в панцырях, имело 5 значек на приступ шло с сильным криком, визгом и выстрелами, при сопротивлении сем казаками и башкирами разстрелено 115 патронов, от каковых выстрелов были ранены киргизы и кони их. О скопище сем слышно теперь что она ускавав с добычею за один только от линии переезд остановилось в

степи с намерением чтобы еще нанести при Илеке вред, чем онога некоторые киргизы форпоста Ветлянского начальнику хорунжему Печенкину при нападении угрожали припоминали, что собьем русских с своего Илека и вызем форпост...» [13, 1-п.]. Бұл шабуылды Табынның Жылқышы бөлімінен Жаналы мен Құттыбас батырлар, Жиёмбет бөлімінен Жоламанның інісі Едіге Тіленшіұлы, Шөмішті бөлімінен Байғана батыр, Таушан бөлімінен Ақыл Қабылұлы және т.б. басқарған. Көрші форпосттардан көмекке асыққан казак және тептяр әскерін көрген казак сарбаздары үш адамды тұтқындап, 87 жылқыны қолға түсіріп, кордондық 7 мая шөпті өртеп Қобда бойына оралған.

Көп ұзамай, 4 қыркүйек күні көтерілісшілердің 100 адамдық жасағы өз жерлеріне салынған Ново-Илецкая шебінің келесі форпосты Сухореченскийге шабуыл жасайды. Куәгерлердің айтуларына қарағанда, казак сарбаздары үш ту ұстаған, форпостты қатты айқаймен шабуылдап, тура белгі бергіш маяқтың тұсынан 8 казактар пен башқұрттарды тұтқындап, 70 шақты жылқыны қуып әкеткен. Сарбаздардың 80 адамдық келесі тобы да Електен өтіп оларға көмекке ұмтылған. Арнайы жауап алынған үш куәгердің айтуынша, казак сарбаздары атыс кезінде орыстардан Елек өзенін бүкіл далаларымен қоса қайтаруды талап еткен, егер қайтарылмаса Жоламан әскерінің Електен орыс адамдарын тұтқындап, малдарын әкеліп, бүкіл шөптері мен орманды да қоса өртейтіндерін айтып ескерткен. Шабуыл кезінде көтерілісшілер бір татар қазағына Озерской форпостының татарларына да «қонаққа баратындарын» айтқан. Сарбаздар өздерімен бірге алып кеткен шеп тұрғындарында жалда жүрген ұлтты казак жылқышыны босатып, оған орыс шебіне барып олар басып алған Елек өзені мен Ресейде ұсталған Арынғазы сұлтанды билерімен бірге елге қайтаруды айтуды міндеттеген. Егер орыстар осыны орындамаса таңдаулы 500 адамнан тұратын өздерінің 4000 адамға дейін жиналып, орыстың Покров мейрамына Елекке барып ондағының бәрін өртке орап, адамдарын өлтіріп, тұтқынға алатындарын айтқан. Шерғазы хан мен Елек бойында көшіп-қонып жүрген сұлтандарды, кейбір билерді де өлтіруге тырысатындарын және өздерінің келісімінсіз жерді тартып алған шеп бастығы Аржанухин мен басқа шеп құрушылардың да осыдан сақ болуын ескерткен. Ең маңыздысы, сарбаздар Илецкая Защита мен Илецкий городок тұрғындарына, оларға ешқандай зияндық жасамайтындарын жеткізуді міндеттеген, себебі тұз бен бекініс, қалашық тұрған жерлердің Нұралы ханның кезінде қазақтардың келісімімен берілгенін еске салған [11, 130-п.]. Бұл шабуылды Жоламан, Жаналы, Құттыбас, Сүйінқара, Дербісәлі, Қитар, Түктібай, Түркебай, Жантай т.б. батырлар басқарған [14, 1-3-пп.]. Жоламан бастаған сарбаздардың Илецкая Защита мен Елек қалашығына тиіспейтіндерін жария етуі олардың ешқандай шектен шығусыз, жоспарлы түрде әрекет еткендерін анық көрсетеді.

1822 ж. қыркүйек айында Ресей шептеріне шабуыл жасаумен тұрақты айналысқан сарбаздар саны 1 мың адамнан асса, қазан айының басында 2 мыңға, қарашаның соңында 3 мың адамға жеткен. Есаул Аржанухин казак сарбаздарының мылтықтармен, найза-қылыштармен қаруланып, үстеріне сауыт киетінін және жорықтарға үнемі 2-3 қосарлы жарау аттармен шығатынын көрсеткен.

1822 ж. 9 қазан күні таңертең 250 адамдық жасақ Буранный форпостына шабуыл жасап, казактар тойтарысына тап болады. Оларға Елек бойынан қосымша тағы 250 сарбаз қосылып, шабуыл қайта жалғасады. Сарбаздарға қарсы қарулы казак жүздігі шығарылады. Шайқас кезінде сарбаздар 5 казакты өлтіріп, 2-ін жаралайды, өздерінен болған шығын туралы ақпар жоқ. Осы шабуылда көтерілісшілер көп мөлшердегі астық пен шөп қорларын өртеп кетеді. Бұл туралы форпост командирі сотник Свиридов император Александрдің өзіне өтініш жазып, шабуылды ұйымдастырған адамдарды іздестіріп қолға түсіру жөнінде жарлық беруін сұраған. Шабуылды ұйымдастырғандар Табынның Туатай, Қадырбек, Әшібек, Жиёмбет, Таушан, Абыз, Бөрге, Жылқышы, Шөмішті бөлімдері және Тама, Ақкете, Кердері (бөлімдері көрсетілмеген) руларының адамдары болған [15].

Мұндай шабуылдарға Орынбор әкімшілігі шаралар қолдануға тырысқан. Тұтқынға әкелілген адамдардың орнына шеп бойында қалған Табын руы ауылдарынан

бейбіт адамдар аманатқа алынып отырған. Мысалы, Ветлянский форпостына шабуылдан соң Жиёмбет бөлімінен бірнеше адам, Бөрге бөлімінің биі аманатқа алынған. Олардың туыстары тұтқын казактарды құн төлеп не басқалай жолдармен қайтаруға әрекеттер жасауға мәжбүр болған. Шабуылдарды негізгі ұйымдастырушы қазақ сардарларына іздеу салынғанымен, мұндай іздеулер ұзақ жылдарға созылып, түбінде нәтиже бермеген.

Жоламан бастаған сарбаздар Елек бойына шабуылдар жасап, адамдар тұтқындай отырып, Ресейден қазақтарға тиесілі жерлерді қайтаруды және Арынғазы сұлтанды босатуды талап еткен. Егер талаптары орындалмаса, орыс шептеріне бұдан да көп жасақпен басып кіретіндерін мәлімдеген. Қазақтарды ашу-ызаға булықтырған тағы бір мәселе – бұрын өздері емін-еркін өтіп жүрген шеп бойындағы айырбас сауда жолдарының қазақтар үшін жабылып, тек Илецкая Защита (Тұзтөбе) іргесінде ғана бір өткелдің қалдырылуы еді. Бұл шара қазақтар үшін өте ауыр тиген. Осындай қысымдарға қарамастан, шабуылдар кезінде де қазақтар мәселені қантөгіссіз бейбіт жолмен шешуге тырысқан. Орынбор кеденінің Сыртқы сауда департаментіне жолдаған мәлімдемесінде, Жоламан бастаған сарбаздар тобының алдымен арнайы жаушы жіберіп, жоғарыдағы өз талаптарын білдіріп алатындарын және егер «орыстардан қысым көрмесе, оларға ешқашан да зиян жасамайтындарын» айтатындарын келтірген: «...что они никогда бы не решились делать вреда русским, если бы от них не видали притеснений...» [16, с. 412]. Бұл Жоламан бастаған шабуылдардың, жалпы азаттық күрестің ешқандай да анархиядан тыс, біртұтас елдікті мақсат тұтқан, әділетті сипатын көрсетеді. 1822 ж. қыркүйек айының соңында Жоламан мен оның серіктері Кіші жүз приставы Горихвостовқа хат жіберіп, бұрынғы келісімдерге қарамастан Елек бойында бекіністер салынып, өз жерлерінің тартылып алынғанын, мұндай әділетсіздікке өздерінің шыдай алмағандықтарын жазған болатын [17, 49-п.].

Кіші жүз ханы Шерғазы Жоламан бастаған көтерілісшілерден қатты қауіптенген. Сарбаздар орыс үкіметінің ықпалынан шыға алмайтын Шерғазы хан ауылдарын да шаппақ болған, олар ханға үкіметтің саясатын жүргізгені үшін өшіккен. 1822 ж. қазан айында ғана Шерғазы Орынбор губернаторы Эссенге үш хат жолдап, өз ауылдарымен Жайықтың арғы бетіне өтіп қыстауға рұқсат сұраған. Ол көтерілісшілердің саны 3 мың адамға жеткенін, егер үкімет қару күшімен шара қолданбаса өзінің күші келмейтінін мойындаған [18]. Шерғазы хан 1817 ж. бастап Орынбор әкімшілігіне өз өміріне қауіп төнуі жөнінде көп мәрте шағым жасап, үнемі әскер сұрайтын; оның бұл әдетін басшылық жақсы білетін және көбіне аяқсыз қалдыратын [19, 15, 23-24-пп.; 11, 148-149-пп.].

Дегенмен, бұл жолы Жоламан бастаған көтеріліс ауқымынан Орынбор әкімшілігінің қуыршақ ханы Шерғазы ғана емес, Петербургтегі үкімет орындары да қауіптенген еді. Азиаттық комитеттің іс басқарушысы К. Родофиникин 1822 ж. қарашаның басында губернатор Эссенге «құпия» айдарымен жіберген қатынасында «Кіші қырғыз-қайсақ Ордасында қазіргі қалыптасқан жағдай Сыртқы Істер министрлігінің айрықша назар аударып отырған нысаны» болып табылатындығын, онда болып жатқан тәртіпсіздіктер Комитет тарапынан арнайы қаралатынын айтқан. Алайда, отарлаушы үкімет басшыларының бірі қазақтардың талабына байланысты өздері жүргізіп отырған саясатқа толық сай нақты көзқарасын білдірген: «...Изъявленные киргизами в буйстве нескромные требования прежняго права кочевать им по сю сторону Илека, возвращение в Орду султана Арунгазы и содержимых в Оренбурге аманатов... вовсе неосновательны...» [20, 402-п.; 16, с. 413].

Петербургтегі өз басшыларының көзқарастарымен губернатор Эссен де толық келісім танытқан. Жоламан бастаған топтың пристав Горихвостовқа жазған хатына байланысты ол Елек пен Жайық аралығы Ұлы Император жарлығымен Илецк тұз басқармасының қарауына берілгендігін, қазақтарға Електің сол жағында көшіп-қонуға болатынын айтып, олардың талаптарын негізсіз деп есептеген: «...Сим доказывається

совершенная неосновательность оной жалобы обнаруживающей единственно мятежнический дух Юламана и его сообщников...». Өлке басшысы одан ары көтерілістің «ақылға сыйымсыз» насихаттарының басқа «жеңіл ойлы» далалықтарға әділ болып көрінбеуі үшін Жоламанның хатына байланысты Шекара Комиссиясынан Шерғазы ханға халыққа Елек пен Жайық аралығы қазақтардан не үшін алынғанын тағы да түсіндіру туралы тапсырма беруді бұйырады: «...чтобы Его Высочество вновь обвестил в орде о причинах по которым земля между Илеком и Уралом должна быть свободна от Киргизских кочевьев...» [17, 58-60-пп.].

Қазақтардың орыс шебіне шабуылдары келесі 1823 жылы да жалғасады. Сол жылы ақпан-наурыз айларында Жоламан, Асау, Сүйінқара батырлар даладағы казак ауылдарын өздеріне қосылуға шақырып жаушылар жібереді. Осы шақырулардың нәтижесінде көтерілісшілерге қосымша 2000-ға жуық адам келіп қосылады. Бұлардың барлығы орыс шептеріне шабуыл жасауға дайын болған. Ал Шерғазы хан болса өлке әкімшілігіне Құттыбас, Жаналы батырлардың сарбаздарымен Сағыз бойында екенін, егер патша оларды жоюға шара қолданбаса, өзінің қолынан ештеңе келмейтінін тағы да мойындайды [15, 11-п.].

Көтерілістің кең қанат жаюына, толассыз шабуылдарға Орынбор әкімшілігі бейжай қарай алмайтын. Губернатор Эссен Петербургтегі жоғарғы үкімет басшылығына, соның ішінде император Александр тарапына көтерілісшілерді жазалауға әскер шығару қажеттілігі туралы ұсыныс жасайды. Өз қатынасында ол болашақ жазалау экспедициясының толық жоспарын ұсынады. Оның көрсетуінше, қазақтарды иен далада бір жасақпен қолға түсіру қиын, сондықтан ол жазалауға үш жеке жасақтың шығарылуын сұрайды. Эссен болашақ үш отрядтағы әскерлер санын, олардың жүру бағыттарын, қай бекіністерден қандай уақыттарда шығарылу қажеттілігін де көрсетеді. Губернатор сонымен қатар жазалау экспедициясының жалпы басшылығына 1812 ж. орыс-француз соғысына қатысқан полковник Бергті тағайындауды сұраған.

Сұралған ірі жазалау әскері 1823 ж. мамыр айында шығарылады. Ол жеке үш жасаққа бөлініп, олар әртүрлі санаттағы 218 офицерді қосқанда барлығы 2382 адамнан, 8 зеңбіректен тұрған. Бұл жалпы қазақ даласына шығарылған ең үлкен әскери командалардың бірі болып табылады. Осындай мұздай қаруланған қаһарлы қолға көтерілісшілер тайсалмай қарсы тұрып, жасақтардың үшеуі де сарбаздардың шабуылдарына ұшырайды. Бергтің өзі басқарған 1137 адамдық жасақты көтерілісшілер қоршап алуға тырысады. Бұл қарулы топ даладағы маневрлерден соң полковник Циолковский басқаратын екінші жасақпен қосылуы тиіс болатын. Ойсылқара өзенінің жоғарғы тұсында бес күн ішінде төрт шағын шайқас орын алады. Ол әрекеттері сәтсіздікке ұшыраған соң 11 маусым күні 1000 сарбаз ашық шабуылға шығады, сол кезде жасақта болған 530 казак оларды қару күшімен ғана тоқтатады. Көтерілісшілер ұрыс арасында Бергтен қазақ даласына соншалықты тереңдеп кіруге Арынғазыдан жазбаша рұқсаты бар ма екендігін сұраған. Полковник олардың сондай сауал қоюға дейін барған батыл қылықтарын айта отырып, оларды «Әлімұлы бүлікшілері» деп көрсеткен. Жоламан бастаған көтерілісшілер әдетте орыс әскерінің бүкіл қазақ даласын талқандауға шығарылғаны туралы хабарлар таратып, көрші руларды да оған қарсы жұмылдыруға тырысатын.

800 жайық казагы, 37 офицер және 4 зеңбіректен тұратын полковник Циолковский отрядын да көтерілісші сарбаздар қоршап алып, қаумалап жүргізбей қояды. Олар казак әскерін дала түкпірлеріне ұзатып алып кетуге барынша тырысады, осы арқылы бұл жасақтың Берг әскерімен қосылуына бөгет жасамақ болады. Олар жазалаушылардың жоспарын қолға түскендер арқылы біліп отырған. Циолковский әскері өздерінің әр қадамын оқ жаудыра отырып жасауға мәжбүр болады. Жан-жағының бәрінен қоршалған казактар 6 маусым күні сарбаздармен үлкен шайқасқа шығып, оларға күйрете соққы береді. Осы шайқаста қазақ жасағы жан аямай соғысып, бірде-бірі тірілей қолға түспейді. Бергтің өзі жорық күнделігінде осы шайқастан соң 79 сарбаздың

өлі денесі санап алынғанын, олардың үшеуі сардарлар екенін және ешқайсысын қолға түсіруге мүмкін болмағанын, себебі олардың тірілей қолға түсуден сақтанып, соңғы демдері біткенше өлермендікпен соғысқандарын жазған [21, 30-п.]. Осыдан соң Берг пен Циолковский жасақтары қосылып, Көлденең өзеніне қарай шегінген көтерілісші ауылдардың соңынан түседі. Қазақ ауылдарының тез жылжығандары сондай, үш күн ішінде 170 верст (182 шақырым) жер жүрген әскер оларды қолға түсіре алмайды. Жазалаушылар жолда қазақтардың 160 шақырым кеңістікті алып жатқан сусыз шөлді кесіп өтіп, Жем арқылы Мұғалжар тауларына, одан ары Қарақұм арқылы Хиуа өңірлеріне кетуді шешкен тәуекелге толы жанкешті ойлары туралы естіп қайран қалады. Осыдан соң жазалаушылар шілденің басында Орск бекінісіне оралуға мәжбүр болады.

Полковник Милорадович басқарған 408 адамнан тұратын үшінші жасақты да Шыңғырлау бойында Жоламанның өзі, Жаналы, Құттыбас, Қитар, Дербісәлі, Түктібай, Түркебай т.б. қолбасшылар бастаған 1 мың сарбаз қоршап алған болатын. Олар жазалаушы әскердің жан-жағынан өрт жіберіп жүргізбей қояды, 24 адамын тұтқындап, 2-ін өлтіреді. 13-14 маусым күндері қазақ жасағы ашық шабуылға көшеді. Осындай шабуылдардың салдарынан бұл команда шегініп, Елек бойына кері қайтуға мәжбүр болады. Қазақ даласына шығарылған үкімет әскерінің көтерілісшілерден жеңіліс тауып, көздеген мақсатына жете алмай шығындармен кері қайтуы Отан тарихында бұрын-соңды кездеспеген оқиға болып табылады. Милорадович жасағы тептяр казактарынан тұрған болатын.

Берг экспедициясы қазақ даласын қанға бөктіріп, үлкен дүрбелең туғызады. Тек көтерілісші ауылдар ғана емес, әскерден үрейленген жүздеген бейбіт ауылдар басқа өңірлерге кетуге мәжбүр болады. Ойыл бойынан хан ордасына туыстарына келген бір адамның айтуынша, казак әскерінің кері қайтқанына қарамастан «бірде-бір ауыл осыдан соң тыныш ұйықтаудан қалған», күн сайын дерлік қоныс ауыстыратын әдетке ұшыраған. Олар 500 шақырымға жуық жерлерге дейін көшіп қоныс аударуға мәжбүр болған. Көтерілісші ауылдардың әйел, бала-шағаларымен, мал-мүліктерімен жаздың аптап ыстығында сусыз шөлмен Жем бойынан Мұғалжар арқылы Қарақұмға, Хиуа өңірлеріне жедел жүріп өтуі ерлік пен қасіретке толы көш болып саналады. Жазалау әскері сапынан 31 адам қаза тауып, 17 адам жараланған, бұл экспедиция үкімет қазынасына 26 650 рубльге түскен. Оның қорытындылары император І Александрға баяндалған. Қазақтардан 100-ге жуық сарбаз қаза болады.

Жазалау шараларына қарамастан, Жоламан бастаған көтерілісшілер, оны қоршаған даланың билері өз талаптарынан қайтпайды. 1823 ж. 3 қыркүйекте Жоламан бастаған топ губернатор Эссенге тағы да хат жіберіп, өздерінің өтініш-талаптарын тағы да қояды. Бұл жолы хатқа жоғарыда аталған Құлмұхамбет би, Құттыбас, Жаналы, Асау, Сүйінқара, Дербісәлі, Байғана батырлардан бөлек, бүкіл Кіші жүзге белгілі Шекті руының Көгібар мен Арыстан батырлары да таңбаларын басқан. Алдыңғы хатта да, соңғысында да бұлар тек Жайық-Елек аралығын сөз қылмай, Орал жақтағы Нарын құмы мен Өзен, Самар өзендері бойларына қойылған қарауылдарды алып тастауды да сұраған [11, 364-365-пп.].

1823 ж. маусым айындағы жазалау шаралары көтерілісті баса алмаған болатын. Шепке жекелеген шабуылдар тоқтамайды. Сол жылы қазан айында губернатор Эссен Шерғазы ханның төрағалық етуімен арнайы Комиссия құрады. Ресей Сыртқы Істер министрлігінің Жарлығына сай әкетілген орыс тұтқындарын қайтарумен және екі халық арасында орын алған басқа да мәселелермен айналысатын бұл Комиссия қараша айында Жоламанға және басқа да көтеріліске қатысушы билер мен батырларға арнап жарлық шығарады. Онда оларға соңғы екі жыл ішінде әкетілген тұтқындарды келесі жылдың шілде айына дейін толық қайтаруды міндеттейді. Елек пен Нарын құмдарының патшаның арнайы жарлығымен алынғанын, егер оларды қайтарылсын деген талаппен «ақылсыз зұлым әрекеттерін» тыймай патшаны ашуландыратын болса,

онда Елек тұрмақ, Жем өзенінен де айырылатындықтары анық айтылады: «...Ежели вы от таковых ваших вредных поступков не уклонитесь и отважитесь оные и впредь непрерывно продолжать причиняя российской стороне вред и озлобление, то теми гнусными вашими предприятиями и деяниями государя императора прогневаете, и тогда не только вы будете лишены р. Илека, но имеете и непременно лишиться даже р. Эмбы, занимаемой вами всегда под кочевку вашу...» [16, с. 448]. Егер де көтерілісшілер тәубелеріне келіп, тұтқындарды қайтарса онда императордың «көреген көзбен» бұлардың тәубелерін бірден байқап, қайырымдылық пен рақымшылыққа бөлейтінін, сол кезде бұлардың көрсетілген жерлерде бейбіт, емін-еркін өмір сүре алатындары айтылады. Аталған Комиссия құрамы ханнан бөлек, екі сұлтан, бір старшын және үш татар молдасынан тұрғанымен, тікелей империялық саясат қол астында болатын.

Алайда, көтерілісшілер өз жерлерінен айырған император тарапынан «қайырымдылық пен рақымшылыққа» бөленуді қажет деп таппаған еді. Олар жер-аумақтарын ала бастаған отаршылдық саясатқа қарсы өздерінің аз күштерімен қарсылықтарын жалғастыра берді. Орыс шебіне шабуылдар легі бір сәт те тоқтаған жоқ. 1823 ж. алдыңғы жылдардағыдай орыс шебіне көптеген жортуылдар ұйымдастырылды.

Көтерілісті басу үшін тағы да үлкен жазалау экспедициясын шығару қажеттілігі туындайды. Алдыңғы жазалау шарасынан үш айдан соң, 1823 ж. қазан айында Орал казак әскерінің атаманы полковник Назаров Орынбор губернаторы Эссенге жолдаған баяндама хатында «негізгі бүлікші» Жоламан Тіленшіұлына қарсы далаға тағы да жазалаушы команда шығару қажеттігін көрсетеді. Сол жылдың желтоқсан айында губернатор Эссен де Ресей Сыртқы Істер министрі граф Нессельродеге «құпия» айдарымен мәлімдеме жасап Жоламан бастаған көтерілісшілерді тағы жазалау жөнінде сұрайды: «...Вообще своевольству киргизов в степях нет границ... Требования их как о возвращении Илека, так и по другим предметам уже известны вашему сиятельству из переписки Юламана Тлянчина... Дерзость, с которою они разглашают по Орде, что за неудовлетворение сих требований ведут войну против России, заслуживает примерного наказания...» [16, с. 450-452]. 1824 ж. қаңтар айында Қаратай Нұралыұлы бастаған бір топ сұлтандар мен билер де Эссенге мәлімдеме жасап, өздерінің көтерілісшілердің шепке шабуылдарынан зиян шегулеріне байланысты оларды жазалауға емеурін танытады. 1823 ж. желтоқсан айының басында есаул Аржанухин 300 казакпен шығып, қазақ ауылдарынан жорықтарға қатысты деген 12 адамды қолға түсіреді, бірақ бұл арнайы жазалау шарасы болып табылмаған.

1824 ж. ақпан айында Жоламан бастаған көтерілісті басуға екінші ірі экспедиция шығарылады. Оны орыс-түрік және орыс-француз соғыстарынан өткен тәжірибелі қолбасшы, Орал казак әскерінің атаманы полковник Назаров басқарады. Оның құрамында 3 штаб-офицер, 29 обер-офицер, 1000 казак, басқа да шендермен бірге барлығы 1076 адам, 4 жеңіл зеңбірек болған. Жайық шебіндегі Кожехаровский форпостынан шыққан жазалаушылар алдымен алдыңғы жылдарда орыс шебіне жортуылдар жасаған Алаша руының Алтыбас бөлімі ауылдарын талқандап, 80-ге жуық адамын өлтіреді. Кердері, Кете рулары ауылдарынан да 20 адамды өлтіріп, барлығы 94 адамды тұтқындайды. Назаров жасағы Ойыл өзенінің бойына дейін жетіп көптеген ауылдарды талқандайды, өздеріне шабуыл жасаған көтерілісшілердің шағын топтарымен соғысады. Бірақ Сағыз бен Жем өзендерінің бойына қоныс аударған көтерілісші ауылдарға жете алмайды. Бұл жазалау да орыс шебіне жекелеген шабуылдарды тоқтата алмайды. Ұсақ жортуылдарды қоспағанда, 1824 ж. мамыр айында көтерілістің белгілі сардарлары Бүркітбай, Түктібай, Дәуіт Асауұлы батырлар 100-150 адамдық жасақтармен бірнеше шабуылдар ұйымдастырады.

Осылайша, 1822-1824 жж. Ресей шебіне үлкенді-кішілі жүздеген шабуылдар ұйымдастырылды. Көтерілісшілер бұл әрекеттерін жерлерін тартып алғаны үшін империяға қарсы күрес деп жариялады. Көрсетілген уақыт ұзақ болмаса да кез келген күрестен белгілі бір қорытындылар жасауға, нәтижелер шығаруға жетіп қалатын.

Алайда, аталған кезеңдегі күрес нәтижелері көңіл көншітерлік емес еді. Көтерілісшілер қанша тырысқандарымен көздеген негізгі мақсаттарына жете алған жоқ, тек өздері уәде еткендей шептерге дүрбелең салды, жүздеген тұтқындар алды. Бірақ бұл жеңіс емес еді, керісінше үкімет тарапынан екі рет ірі жазалауға ұшырап, ауыл-аймақтары қатты күйзелген болатын. Жоламан мен оның қарулас серіктері орыс шептеріне шабуылдар жасап, тұтқындар мен олжалар алудың уақытша ғана шаралар екенін жақсы түсінген. Күрестің басқа жолдарын да қарастырған. Хиуа хандығымен байланыстарға шыға бастаған. 1824 ж. көктемінде Жоламан билермен кеңестен соң әр ру бөліміне адамдар жіберіп, Ресей шептеріне шабуылдарды тоқтатуға шақырады. Ол шабуылдардан бас тартып, оның орнына сауапты істермен айналысуды сұраған [22, 40-п.; 23, 417-418-пп.]. Оның бұл әрекетін барлық рубасы билер оң қабыл алады.

Бұл кезеңде көтерілісшілер ордасы аса дағдарысты, жабырқау күйде болған еді. Жайылым жерлерден таршылық көрген, Хиуа ханы көшіп-қонуға жерлер сұрап елшілік жіберген Жоламанның өтінішінен бас тартқан. Қаратай Нұралыұлы мен Темір Ералыұлы сұлтандардың үкіметтен көп әскер алып өздеріне қарсы аттануға даярланып жатқандығы да белгілі болған. Осы кезден бастап олар өздерінің Елек өзенінің екі жағалауынан да мәңгілікке айрылғандарын түсіне бастаған. Бұл туралы нақты дерек те кездеседі, көтерілісшілер ауылында біраз уақыт тұтқында болған башқұрт казағы Муртазин олардың Елек өзенінен айрылғандарын көздеріне елестетуде екендерін, бірақ Арынғазының елге оралуын асыға күтуде екендерін жеткізген. Егер олардың бұл тілегі қабыл болмаса, онда «тұтас атқа қонып Ресей жұртына соңғы рет үлкен соққы жасап, содан соң теңіздің арғы жағына» мәңгілікке кетуге шешкен: «...ежели таковое их желание не уважится, то в таком случае всем обществом сесть им на коней и причинить стороне российской великой вред, и потом отлучится уже за море...» [22, 39-41-пп.]. Теңіз ретінде бұл жерде Арал теңізі аталған.

Жоламан бастаған көтерілістің одан кейінгі тағдыры Кіші жүздегі хандық биліктің жойылуымен байланысты. 1824 ж. Кіші жүздегі хандық билік жойылып, оған қараған аймақтар тікелей Орынбор әкімшілігіне бағынады. Орынбор қазақтарының аумағы енді Батыс, Орта және Шығыс деп аталатын үш бөлікке бөлінеді. Батыс бөліктің басқарушы сұлтаны болып бекітілген Қаратай сұлтан сол жылдың өзінде Жоламан бастаған көтерілісшілерді жазалау үшін үкіметтен әскер сұрайды. Бұл жерде оның өз ішкі есептерінің де болғанын атап өту қажет, 1805-1813 жж. өзінің хан тағы үшін күресінде Табын, Тама рулары оған айрықша қарсылық көрсеткен болатын. Көтерілісті жазалау арқылы Қаратай үкімет алдында қызметімен көзге түсуді де мақсат еткен. 1825 ж. наурыз айында Қаратай сұлтан үкіметтің 500 әскерімен Бұлдырты, Шилі, Тамды өзендерінің бойларында отырған көтерілісші ауылдарға тұтқиылдан бас салып, аяусыз қырып-жояды. 200-ге жуық адам өлтіріліп, 125 адам тұтқынға алынады, оның 44-і әйелдер мен 32-і жас балалар болған [24, 47-51-пп.; 25, 13-15-пп.]. 20-ға жуық ер адам Иркутск губерниясына жер аударылады, олардың 6-ы Жоламанның жақын туыстары болып табылған. Қырғынға ұшыраған оның өз ауылдары болатын.

Осы аралықта көтеріліс тарихында маңызды оқиға орын алады. Көтерілісшілер өз ішінен екі тарапқа бөлінеді. Жоламанның өзі бастаған олардың алғашқысы Ресей билігін мойындауға мәжбүр болады. Екінші тарап Ресей үкіметіне қарсылықтарын жалғастыра беруді шешеді. Бұл топтың негізгі қозғаушы күшін Жылқышы бөлімі мен Тама руының кейбір тармақтары құрайды, оның көсемдері Құттыбас, Жаналы т.б. батырлар болған. Бұл екі тарап та Қалдығайты өзенінің бойында жеке-жеке орналасады. Деректерде осы кезден бастап бұрынғы көтерілісшілер ордасы енді «бейбіт ауылдар» және «бүлікші Жылқышы Табын» ауылдары ретінде бөлініп көрсетіледі. Асау, Сүйінқара, Дербісәлі, Байғана батырлар басқарған сарбаздар бұл кезеңде Сағыз, Ойыл бойлары мен оңтүстік өңірлерде қалған болатын. Олар сол өңірлерде қыстаған, қаруларын тастамаған, бірақ уақытша шепке қарсы әрекеттерін тоқтатқан. Шартты түрде бұл топты үшінші тарапқа жатқызуға болады. Осылайша, сипатталып отырған кезеңде көтеріліс белгілі бір

дағдарыстарға ұшыраған. Оның көсемдері арасында да пікір қарама-қайшылықтары туындап, орыс үкіметіне бағынуды қаламаған ауылдардың Жоламаннан бөлектенуі орын алған. Ауылдары мен жақын туыстары қырғынға ұшыраған Жоламан уақытша болса да өз райынан қайтуды ойлаған тәрізді. 1825 ж. 28 қыркүйекте Қаратай сұлтан губернатор Эссенге Жоламанның үкіметке қарсы әрекеттерден бас тартқаны туралы өзіне хат жолдағанын мәлімдеген [26, 2-п.]. Мұрағаттарда хаттың өзі сақталмаған. Алайда, тура бір айдан соң, 27 қазанда Қаратай сұлтан губернаторға екінші хат жолдап, осы уақыт ішінде Жоламанның өзіне келмегенін, сол себепті оның қайтадан бұрынғы үкіметке қарсы әрекеттеріне көшті деп ойлайтынын хабарлаған. Бұл көтеріліс көсемінің Ресей билігін мойындамағанын анық білдіретін. Жоғарыдағы хат уақыт ұту үшін істелген болуы немесе Қаратайдың кейінгі екінші ғаламат жазалау шарасынан соң ойын өзгерткен болуы мүмкін. Дегенмен, Жоламан осы кезеңдерден бастап көтеріліс алаңынан уақытша кетеді.

1825 ж. қазан айында Қаратай сұлтан көтерілісші Жылқышы Табын ауылдарына жойқын жазалау шарасын ұйымдастырып, 43 адамын өлтіріп, 37 адамды тұтқынға алады. Кейбір деректерге қарағанда, құрбандар саны 100-ден асқан, ауылдар талқандалып, 2-3 мың жылқы, 15-20 мың арасында қойлары тартып алынған [27, 77-п.; 16, с. 478]. Қолға түскендердің бірқатары Иркутск, Архангельск губернияларына жер аударылады. Осы жазалау істері үшін Қаратай сұлтан қымбат марапаттарға ие болады. 1825 ж. Ново-Илецкая шебінің командирі Аржанухин мен сұлтан Баймағамбет Айшуақұлының біріккен жасағы Қиыл өзенінің бойында Жылқышы Табын мен Тама ауылдарын тағы жазалайды. Жазалауға қарамастан көтерілісші ауылдар өз қарсылықтарын тоқтатпайды. 1826 ж. жазында олардың 600 сарбазы Бала Қобда өзенінің бойынан орыс шебіне қауіп төндіреді. Маусым айының соңында оларға қарсы әскери старшина Меркульев басқарған 400 казак пен Шыңғали Орманұлы сұлтанның 2000 адамнан тұратын жасағы шығарылады. Шайқас алдында сұлтан көтерілісшілерден райларынан қайтып, кешірім алуларын сұрайды, сарбаздар бұған жауап ретінде оқ жаудырады. Алайда, Апта деп аталатын жердегі осы ірі шайқастан соң көтерілісшілер жақын маңдағы ауылдарға тарап кетуге мәжбүр болады. Жазалаушы жасақ казак ауылдарында 2,5 ай уақыт болып, көптеген адамдарды қолға түсіреді [28, 13-14, 48-49-пп.]. 1827 ж. қыс айларында Жылқышы Табын ауылдарына тағы әскер шығарылып, көптеген адамдар тұтқындалады. Осындай жазалаулар салдарынан аталған ауылдар да үкіметке қарсы әрекеттерін тоқтатуға мәжбүр болып, оның көсемдері Құттыбас пен Жаналы батырлар оңтүстік өңірлерге кетіп, сол жердегі күрес жетекшілерімен бірігеді.

1826 ж. жаз айларында оңтүстік өңірлерде болған күрес көсемдері Сүйінқара, Дербісәлі, Асау, Байғана батырлар 2 мыңнан астам сарбаз жинап, оларды Қалдығайты, Бұлдырты, Ойыл бойларында шоғырландырған. Шілде айында осылардың арасынан Байғана, Түктібай, Бүркітбай, Ақыл т.б. батырлар бастаған таңдаулы 500 сарбаз Новоилецк форпостына қарай жорыққа шығып, Шыңғырлауға құятын Қайналы сағасының түбінде есаул Аржанухин бастаған казак отрядымен кездеседі. Арада болған шайқаста Байғана батырдың өзі жеті адаммен бірге қаза табады. 1825 ж. Қаратай сұлтан бастаған жазалау шаралары Жоламан бастаған күрестің алғашқы кезеңінің тағдырына шешуші әсер етсе, 1826 ж. маусым айындағы Бала Қобда және шілде айындағы Шыңғырлау түбіндегі шайқастар оның тағдырын түбегейлі шешті деуге болады. Соңғы жылдардағы оқиғаларға қатыспаса да Жоламан Тіленшіұлы өзінің бастапқы идеяларынан қайтпаған еді. Ол 1826 ж. 29 сәуірде Орынбор губернаторы Эссенге өзінің бастапқы кездегі талаптарымен – Арынғазының босатылуын, Елек бойындағы өз жерлерінің қайтарылуын сұрап хат жолдайды [26, 12-п.]. Бұл оның орыс үкіметіне осы талаппен жолдаған соңғы хаттарының бірі болатын.

1826-1828 жж. көтеріліске біршама қатысты оқиғалар Үстірт өңірінде, Хиуа хандығы иеліктерінде болып өтеді. Бұл кезеңде орыс шептеріне қарсы әрекеттер уақытша тоқтаған болатын. Көрсетілген жылдары Кіші жүздің бұрынғы ханы

Шерғазы Хиуа хандығымен байланыс орнатуға ұмтылады. Атап өтерлігі, бұл істе ол көтеріліс жетекшілері Асау, Жаналы, Құттыбас батырлармен біріккен. Шерғазы әсіресе өзіне қарағанда ел басқаруға әлдеқайда қабілетті ұлы, алғыр әрі батыл Едіге сұлтанға арқа сүйеген. Едігені жергілікті қазақ рулары да аса құрметтейтін. 1827 ж. Хиуа ханы Аллақұл Шерғазыны қазақтың ханы деп жариялайды. Дегенмен, Шерғазы бұрын Ресейге қалай тәуелді болса, бұл жолы Хиуаға да дәл солай кіріптар болған. Хиуалықтар оны мойындамаған ауылдарды жазамен қорқытқан. 1828 ж. Шерғазы Орынбор өңіріне қайта оралуға мәжбүр болады.

1831-1840 жж. оқиғалар. Көтерілістің екінші кезеңі. Қасым және Кенесары сұлтандармен қосылу. XIX ғ. 30-жылдары Жоламан Тіленшіұлы өз азаттық күресінің келесі кезеңін бастайды. Өзінің азаттықты аңсаған қайсар рухын тағы да айқын көрсетеді. Дегенмен бұл жылдардың бастапқы кездері туралы деректер азырақ. 1831 ж. Жоламан өз ауылдарымен Бөкей Ордасында Ресей үкіметіне қарсы көтеріліс жасаған Қайыпқали Есімұлы сұлтанмен бірге Ойыл бойында көшіп-қонған. 1832 ж. өзінің қарулас жолдасы Адай Сүйінқара батырмен бірге Үстірт өңірінде мекендеген. 1833 ж. Жоламан өзінің келесі бір жақын қарулас жолдасы Асау батырмен бірге көшіп-қонып, бірге әрекеттер жасаған. Келтірілген мысалдар оның шеп бойындағы Елек өңіріне қайтпағанын көрсетеді.

1833 ж. Жоламан мен Асау батырлар сарбаз жинап шепке қауіп төндірді. Тамыз айында оларға қарсы Батыс бөліктің басқарушы сұлтаны Баймағамбет Айшуақұлы 4 мың адаммен және қазақ жасағымен аттанады. Ащы Ойыл өзенінің бойында Жоламан мен Асау бастаған 300 сарбаз осы қалың қолмен соғыспақ болады. Алайда, Баймағамбет олармен қақтығысқа бармай, бағытын өзгертіп Кете руының адамдарының соңынан түскен. Дерекке қарағанда, аталған Кете руын үкіметке қарсы үгіттеушінің бірі Жоламан болған [29, 4-5-пп.]. Көтеріліс көсемдерін көре тұрып әрекет етпегені үшін Орынбор әкімшілігі Баймағамбет сұлтанға қатаң ескерту жасайды.

Жоламан Тіленшіұлы қайраткерлігінің келесі кезеңі әсіресе 1835 ж. бастап айқын көрінеді. Ол сол жылы Орск мен Троицк арасынан Новая линия (Жаңа шеп, Жаңа Орынбор шебі) деп аталатын әскери бекіністер шебінің салынуына үзілді-кесілді қарсы шығып, Ресейге қарсы бір қарулы күресін бастайды. Осы уақыттан бастап оның ұзаққа созылған азаттық күресінің келесі кезеңі басталады. Осыған қарағанда, 1835 ж. шамасында Жоламан Ресей шептері бойына қайта оралған. Оның Новая линия шебінің салынуына қарсылық танытуы ерекше атауға тұрарлық. 1822 ж. бастаған қарулы күрес негізінен Елек бойындағы өз төл қоныстарының тартып алынуына қарсылық ретінде басталса, Орск мен Троицк арасынан салынатын жаңа шептің бойы Жоламанның ата-қоныстары саналмайтын. Бірақ өз руының ғана емес, өз халқының бетке ұстар көсемі – атақты биі әрі бағыры болған Жоламан мұндай әділетсіздікке шыдамаған еді. Өз қауымының емес, бүкіл ұлтының мүддесін алға қойған ол жасы келіп қартайғанына қарамастан өзінің қарулы күресін қайта бастайды.

Жаңа шеп Орынбор губернаторы Перовскийдің сұрауымен салына бастаған болатын. Бұл шеп ескі Орынбор шебін анағұрлым түзетіп, оны қысқарта түсті. Ескі шеп пен жаңа шеп аралығында бұрыннан қазақтар мекендейтін; Новолинейный деп аталған осы аумақтан қазақ ауылдарын біржолата шығарып, бұл жерлерді Орынбор казактарына беру, жалпы Ресейге қосу көзделді. Бұл шара Азиаттық комитеттің мақұлдауымен жүзеге асырыла бастады. Перовский Новая линия шебін жүргізе отырып, қазақ ауылдарын осы аумақтан шығарып жіберуге тырысты. Оларды келтірмеу үшін шеп ормен, биік жалдармен қоршала бастады. Аумақ ішіне көптеген орыс поселкелері тұрғызылды. Алайда, қазақтар шептен өтіп өздерінің бұрынғы қоныстарын жайлап отырған.

1835-1838 жж. аралығында Кіші жүздегі қазақ далалары дүрбелеңге толы болған. 1837 ж. көктем шығысымен Жоламан мен Жаналы батырлар сарбаз жинап, оларды бірнеше жасаққа бөлген. Жасақтарды бұрынғыша жеке-жеке сардарлар басқарған

және олар шепке шабуылдар жасауға даярланған. Дәл сол кезеңде ауыл-аймақтар арасында жұртты Ресей қол астынан кетіп, Хиуаға қарай қоныс аударуға үгіттеушілер өте көп болған. 1837 ж. жаз айларында осындай үгіттермен әсіресе Табын және Тама руларының жаушылары қызу айналысқан. Мұрағат құжаттарының бірінде Ресейге қарсы үндеулерді таратумен айналысқан 40 аса адамның тізімі сақталған, олар негізінен аталған екі ру адамдарынан тұрады [30, 2-3-пп.].

1837 ж. жаз айларында аса маңызды оқиға орын алады – Жоламан Ырғыз және Торғай далаларында Абылайдың ұрпақтары Қасым және Кенесары сұлтандармен кездесіп, келіссөздер жүргізеді. Осы кезеңдерде олар алдағы уақыттарда Ресейге қарсы бірігіп әрекет етуге келіскен. Бұл жолы Жоламан өз ауылдарымен және ең жақын серіктерімен ғана болған тәрізді. Ол осы кезеңнен бастап Ресей шебіне жақын ауыл-аймақтарды аталған Ырғыз, Торғай далаларына, Хиуа иелігіне жақын жерлерге көшіріп әкелуді жоспарлай бастаған.

1838 ж. көктемінде шепке жақын маңда көшіп-қонған ауыл-аймақтар да Хиуа иелігіне көшуді ойлаған. Орта бөліктің аға сұлтаны Жүсіп Нұралыұлы сол жылдың 26 наурызында жолдаған рапортында Елек бойындағы қазақ ауылдарының күн жылысымен «Ресейге тәуелді әрі бағынышты болмас үшін» Хиуа шекараларына көшуге дайын отырғанын хабарлаған: «...Дошли до меня неприятные слухи, что все киргизы кочующие по линии и р. Илеку имеют намерение при первой встрече весны откочевать к границам Хивинского владения с целью не быть зависимыми и приверженными России...». Ол дистанция және жергілікті басшыларға, Табын мен Тама руларының билеріне өз қол астындағыларын мұндай ойдан қайтаруды тапсырғанын жазған. Шекара Комиссиясы бұған жауабында көшіп кетушілер үшін бас ауыртпауды, оның орнына көшуге қанша шаңырақ ниеттеніп отырғанын және олардан қанша жер босап қалатындығын анықтауды міндеттеген [31, 1, 3-пп.].

Сол кезеңдегі мәліметтердің үзік-үзіктігіне қарамастан 1837-1838 жж. көптеген ауыл-аймақтар Хиуа шекарасынан қашық емес Ырғыз бен Торғай өңірлеріне қоныс аударған. Жоламан бастаған көтерілісшілердің Торғай даласына кетуі – ұлы көштің тек басы ғана болған. Елек бойындағы көптеген ауылдар орыс шебіне жақын жерлерде қалып қойған еді. Осы қалған ауылдар мен жалпы Ресейге қарасты бүкіл қазақ жұртын өздерімен бірге даланың алыс қойнауларына, Торғай өңіріне алып кету үшін көтерілісшілер 1838 ж. жаздың басында шеп бойына қайта оралады.

1838 ж. маусым айында Жоламан бастаған үлкен жасақ Жайық-Елек өңіріне оралып, осы жерде қалып қойған қазақ қауымдарын өздерімен бірге Торғай, Ырғыз далаларына әкетуге кіріседі. Деректерге қарағанда, бұл жасақ Табын, Тама және Қыпшақ руларынан құралған 3000 сарбаздан тұрған, оны Жоламан, Жаналы, Елшібек, Тұрым, Тоқпан және басқалар басқарған. Олар Жайық-Елек бойларында өздеріне қосылмаған Табын, Тама ауылдарын, Шекті руының Назар бөлімін, Жағалбайлы, Төртқара, Жаппас руларының бірқатар ауылдарын Ресей ықпалынан әкетуге бел шеше кіріседі. 1838 ж. маусым айында осындай әрекеттер нәтижесінде, Жоламан мен оның серіктері Кіші жүздің 500-ге жуық ауылын бастап Торғай, Ырғыз, Сыр бойындағы Қарақұм өңірлеріне – Қасым және Кенесары ордасына әкеліп қосады. Ресей шебінен алыс орналасқан Ырғыз бен Торғай аралығында үкіметке қарсы күштер шоғырланып, аталған жерлер олардың тоғысқан, күш біріктірген мекендеріне, қозғалыстың негізгі ордасына айналады.

Өлке әкімшілігі көшіп кеткен елді қайтаруға шұғыл әрекеттер жасайды. Орынбор губернаторы Перовский көшкен ауылдарды қайтарып, Жоламанды талқандау үшін үш ірі жасақ аттандырған. Солардың бірі полковник Мансуров бастаған 800 адамдық отряд Ор түбінде қалған Төртқара руынан 70 адамды өлтіріп, 7500-ге жуық ұсақ малын, 600-ден астам ірі қаралары мен түйелерін қолға түсіреді, бірақ Ырғызға дейін барғанымен ешқандай ауылды кездестірмейді. 750 әскермен Орынбордан шыққан подполковник Подуров та көтерілісші ауылдарды таба алмай кері қайтады.

1838 ж. күзінде Торғайдың жоғарғы жағында Орта жүздің белгілі сұлтаны

Қасым Абылайұлы мен Ұлытау, Кішітау өңірлерінде оның ұлы атақты Кенесары Қыпшақ пен Арғынның 4 мың шаңырағымен қоныстанып отырған болатын. Жоламан өз ауылдарымен олардың арасына, Торғайдан төмен Қарақұм өңіріне орналасады, ауылдардың бір бөлігі Торғайдың жоғарғы тұсына Қасым сұлтан көшіне жақын жайғасады [32, 40-43-пп.; 33, 5-6-пп.].

1835-1847 жж. аралығында Абылайдың ұлдары Қасым мен Саржан, немересі Кенесары сұлтандардың отарлауға қарсы үлкен қозғалыс ұйымдастырғаны белгілі, осы ұлы науқанға алғашқылардың бірі болып Жоламан Тіленшіұлы үн қосқан еді. Аталмыш кезеңде көптеген шен алып үлгерген қазақтың беделді билері мен сұлтандары Кенесарыны қолдаудан қорқып, бірқатары керісінше оған қарсы шыққан болатын. Солар сияқты шен-шекпен алуға мүмкіндіктері бола тұра, бірақ одан гөрі ел-жұртының азаттығын артық көрген бұл тұлғалар бірігіп күресуді ойлайды. Жеке екі өңірдегі көтеріліс көсемдерінің бір жерден табылуы, немесе екі көтеріліс ошағының бір жерге жұмылып бірігуі Отан тарихында алғаш рет іске асқан көрініс болып табылды.

Жоламан Торғай өңіріне келгеннен кейін де келер 1839 ж. көктемінде орыс шебіне қайта оралып, бүкіл Жаңа шеп бойын өртеуді мақсат еткен. Бұл туралы Жоламан аулынан тұтқыннан қашып шыққан казак Иван Силин мәлімдеген: «...во время нахождения в плену в ауле Джуламана слышал как он несколько раз говорил киргизам, что по наступлению будущей весны он выжжет всю новую линию, потому что она заведена на принадлежащей киргизам земле а жителей изтребит...» [32, 15-п.]. Деректерге қарағанда, Кенесары Жоламаннан өз әскеріне жігіттер беруді сұраған, соңғысы келер жылы шеп бойында қалған ауылдарды әкелген соң бере алатынын айтқан. Кенесары қосынында Жоламан мен оның сарбаздары бірнеше әскери іс-қимылдарға қатысады. 1838 ж. желтоқсан айында Жоламанның өзі Шекті, Төртқара және Табын сарбаздарымен бірге Ұзын Қыпшақ руының белгілі басқарушы биі Балғожа Жаңбыршыұлының ауылдарына шабуыл жасайды, Аманқарағай округіне қарасты Арғын руының ауылдарына да шабуыл жасалады. Кенесары мен Жоламанның бірлесе жасаған іс-қимылдары арнайы мақалада да көрсетілді [40].

1839 ж. наурыз айында көтерілісшілерге қарсы 2000-ға жуық адамнан тұратын әскери старшина Лебедевтің жазалаушы әскері шығарылып, бұл жасақ Қасымның туған інісі Абдолла сұлтанның ауылдарын шауып, 50 адамды өлтіреді, сұлтанның өзін тұтқындап әкетеді. Кенесары мен Жоламан Абдолла сұлтанды азат ету үшін орыс әскерінің соңына түскенімен жете алмайды: «...для вырочки ныне взятого на Тургаях нашим отрядом султана Абдуллы, за коим султан Кинесари с батырем Юламаном и гналися но не достигли...» [34, 78-п.].

Жоламан Кенесарымен бірлесіп оның көптеген іс-әрекеттеріне қатысқан. Орынбор губернаторы Перовский Ресей Әскери министрі граф Чернышевке жолдаған рапортында және өз кезегінде министрдің император І Николайға берген мәлімдемесінде екі сардардың қосылып шепке қауіп төндіруде екені хабарланған: «...По тем же сведениям из которого извлечено это донесение Кенесары отправил аулы свои к Аксакал-Барби и на Сыр-Дарью, а сам соединяя с мятежником из киргизов Оренбургского ведомства Батырем Юламаном и имея при себе значительное скопище угрожает нападениями на мирных киргиз и на линию; шайка эта как полагают приблизилась к центру Новой линии верст на 200...» [35, 9-11-пп.].

Сәуір айында Кенесарыға қарсы полковник Горский бастаған жазалаушы әскер шығарылады. Торғай мен Ұлытау аралығында әскер көш үстіндегі Саржан Қасымұлы мен оған қосылған ауылдарға тап болып тұтқиылдан шабуыл жасайды. Жазалаушылар 170-ке жуық адамды тұтқындап, 2300 жылқы, 10 мың қой, жүздеген түйелер мен ірі қара малдарын қолға түсіреді, құрбан болғандар саны аталмайды. Кенесарының өзі олардың арасында болмаған, ол Жоламан екеуі Қыпшақ ауылдарында жүрген.

Орынбор губернаторы В. Перовский Шекара Комиссиясына 1839 ж. 6 мамырда жіберген нұсқаулығында Кенесарының Жоламанмен бірге бейбіт қазақтар мен орыс

шептеріне шабуылдар жасау ниетінде екенін, барлық шеп басшыларына аса сақ болу, мұқият қадағалау туралы тапсыруды бұйырған. Аталған мамыр айында Жоламан Қасым сұлтаннның қалауымен Алтын-Жаппас руының биі Науша Барқыұлының ауылын шабады. Науша би де қарымта ретінде Жоламан ауылдарын екі рет шапқан. Кенесары мен Жоламан Бұқара керуенін, ондағы орыс көпестерінің қазақ приказчиктерін тауарларымен қоса дала төскейінен орыс шебіне өткізген, мұны керуенді жүргізуші Жаппас, Арғын және Қыпшақ руы адамдарының соңғы рет өтіп, орыстардағы өз қарыздары мен шеп бойындағы қазақтардан малдарын түгел алып, осыдан кейін олардың өздеріне қосылуы үшін істеген [34, 85, 137-138- пп.].

Жоламан мен оның серіктерінің Ресейдің қолы жетпейтін алыс аймақтарға ауа көшу әрекеттерін тек Жетіру мен Әлімұлының көрсетілген рулары ғана емес, сәл кейіннен Байұлының да біраз рулары қолдаған. 1839 ж. маусым айында Жайық өңірлерін тұрақты мекендеп келген Алаша, Байбақты, Тана, Масқар және Қызылқұрт рулары өз ауылдарымен және мал-мүліктерімен Қиыл өзенінің жоғарғы жағына көшіп келіп тоқтаған, осы жерден олар әрі қарай жылжып, Жоламанға барып қосылуды ойлаған. Осы руларға қосылып көшуді Ысық және Шеркеш рулары да жоспарлаған [36, 2- п.]. Бұл әрекеттер ертеден Жайық шебі бойында көшіп-қонып келген аталған рулардың Ресейдің отарлау саясатына қарсы наразылық шарасы болып табылғандығы даусыз.

1839 ж. жаз айларында әртүрлі әлеуметтік-саяси себептермен Жоламанның Торғай өңірлеріндегі ордасы ыдырай бастайды. Оның қол астындағы Табын мен Тама ауылдары аса көп мөлшерде Ор өзенінің жоғарғы тұсы мен Жем бойына қайта орала бастайды. Жоламанға қарасты ауылдардың шеп бойындағы өз өңірлеріне қайта оралуы, көтерілістің қозғаушы күштерінің кеткендігін, сәйкесінше олардың өздері ұзақ күрескен Ресей билігін амалсыз мойындауға мәжбүр болғандығын көрсететін. Қайта оралудың ең басты себептерінің бірі жері жұтаңдау Торғай өңірінде қоныстан таршылық көрулері, жұтқа ұшырауы, өздерінің орыс шептері бойындағы қоныстарынан айырылып қалу қаупі, басқа да әлеуметтік-саяси оқиғалар әсерінен болғаны талассыз. Ең басты себептердің бірі – ауылдардың жазалау кезінде қырғынға ұшырауы болып табылды. Кенесары көтерілісі тұсында өзара барымталардың, шапқыншылықтардың көп болғаны белгілі. Бұрынғы қандастарымен соғыспаған Жоламанның қауымы осындай ішкі қақтығыстарға қатысуға мәжбүр болған еді. Осындай сәттерде көптеген ауылдар күйзеліске ұшырайтын.

Жоламанның өзі аз мөлшердегі ауылдармен Қасым сұлтанмен бірге көшіп-қонады. 1840 ж. маусым айында Қасымды Ташкент әміршісі көптеген жақын туыстарымен бірге өлтірген оқиғадан соң жасы ұлғайған Жоламан көтеріліс қимылдарынан біртіндеп шыға бастайды. Кейбір сенімді деректерге қарағанда, ол өзінің ең жақын туыстарымен бірге Бұқара өңіріне кетіп, сол жаққа мәңгілікке тұрақтаған. Бірақ Кенесарымен, жалпы қазақ даласымен байланысын үзбей, кейбір маңызды шараларға қатысып отырған. 1841 ж. мамыр айының соңында Кенесарының Қаратауда ұйымдастырған кеңесіне қатысқан. Даланың беделді адамдарына қонақасы түрінде болған бұл жиынға Марал ишан, Байқадам, Жанайдар, Құттыбай, Меңдібай т.б. батырлар мен билер қатысқан.

Жоламан саяси оқиғаларға бұрынғыдай араласпай Бұқара өңірінде бейтарап өмір сүруді қалаған. Ол тек қана Ресей ықпалынан тыс жерде өмір сүруді ойлаған тәрізді. Кенесарының одан кейінгі әрекеттеріне қосылмаған, өзінің азаттық күресін одан әлдеқайда бұрын бастаған ол, ендігі жерде қазақ сахарасының түгелдей патша отарына айналып бара жатқандығын, ал патшалықпен соғысудың бос әурешілік екеніне көзі жеткендей сияқты. Қасым сұлтанмен замандас болған оның бұл кезде жасы да ұлғайған болатын. Алайда, Жоламан Ресей билігін соңына дейін мойындамай кеткен қаһарман тұлғалардың бірінен саналады. 1841 ж. Орынбор губернаторы Перовский император рұқсатымен Хиуа хандығына капитан Никифоров бастаған елшілік жіберіп, аталған елші Аллақұл ханға қазақтардың Ресей боданы болып табылатынын, олардың

жері де патшалыққа қарайтынын қатаң түрде жеткізген болатын. Осыдан соң Аллақұл Хиуаға қазақтың жеті бірдей ықпалды деген адамын, солардың ішінде Жоламанды да Бұқарадан шақыртып алдырады. Олардан орыс елшісінің көзінше өздерін Ресей боданы деп есептей ме деген сауалдар қойылғанда, басқалармен бірге Жоламан да өзін Ресей боданы деп атауға қарсы шыққан [37, 370-п.; 3, с. 187].

Кенесары өзінің әкесінің қарт жолдасы Жоламан батырды ерекше құрметтеген. 1845 ж. өзі көшіп-қонған Ырғыз бен Торғай, Ұлытау мен Сарысу өңірлеріне де әскери бекіністердің салына бастағанын көрген Кенесары Алатауға қоныс аударар алдында егер ол жерде қалу мүмкін болмаса «Табын Жоламан салған жолмен Бұқара асып кететіндігін» мәлімдеген [38, 60-61-пп.]. Жоламан мен Кенесары арасындағы тығыз байланыстар 1837 ж. жаз айларынан бастап шамамен 1840 ж. жазына дейін жалғасқан.

Жоламан бастаған көтеріліс үлкен аумақты қамтыды, негізінен екі-үш ру өкілдері қатысқанына қарамастан өте ауқымды болды. 1822-1826 жж. Елек, Қобда, Шыңғырлау т.б. солтүстік өңірлерден бастап Жем, Сағыз, Ойыл, Темір және ішінара Солтүстік Үстіртке дейінгі аралықты қамтыса, 1837-1840 жж. Ырғыз, Торғай, Сыр өңірлеріне де тарады. Осы соңғы кезеңде көтеріліске алдыңғы Табын, Тама, Кете руларынан басқа Шөмекей, Төртқара, Шекті және Қыпшақ руларының бөлімдері де қосылды. 1838-1840 жж. көтеріліс ауқымын төмендегі мәліметтер де көрсетеді. 1837 ж. бастап Ресей үкіметі Кіші жүз қазақтарына тұңғыш рет түтін салығын енгізген болатын. Мысалы, 1838-1840 жж. салық 10-13 мың аралығындағы шаңырақтан жиналса, 1841-1843 жж. сәйкесінше 40 мың, 50 мың және 60 мыңнан астам шаңырақтан жиналған. Бұл Ресей шебінен алыс көшіп кеткен мыңдаған түтіннің қайта оралып, патша билігін мойындағанын көрсететін.

1822-1826 жж. көтеріліс аясында Ресей шептеріне ірілі-ұсақты жүздеген шабуылдар ұйымдастырылды, шекарада орналасқан орыс форпосттары мен редуттары, хуторлары қазақтардың үздіксіз шабуылдарынан көз ашпады. Осы шабуылдарда шеп бойынан жүздеген тұтқындар алынды. Бір құжаттарда 1822-1824 жж. 150-ге тарта адамның қолға түсірілгені аталса, кейбір мәліметтер бойынша 1818-1829 жж. аралығында барлығы 443 адам тұтқынға алынған [39, 2-7-пп.]. Қазақ даласындағы ешбір көтерілісте мұндай мөлшерде тұтқын алынбаған болатын. Орыс тұтқындары көп жағдайда Хиуа хандығына сатылған, оларды сатып алушы көбіне ханның өзі болып табылған. Тұтқындар көтерілісшілер үшін әскери олжа болып табылатын, олар біршама қымбат бағаланған. Сонымен қатар, оларды аманатта жатқан өз туыстарына да айырбастаған.

Жоламан Тіленшіұлы бастаған азаттық күресті басуға мыңдаған әскерлерден тұратын ірі-ірі жазалау экспедициялары шығарылды, оларды полковник Берг, атаман Назаров сияқты орыс-француз, орыс-түрік соғыстарына қатысқан тәжірибелі қолбасшылар басқарды. Ашық шабуыл жасаған қазақ сарбаздарына төтеп бере алмаған бір жасақ шегініп Орынборға қайтуға мәжбүр болды. Ресей империясы әскерінің қазақ даласында өз мақсатына жете алмай, шегініп кері қайтуы Отан тарихында тұңғыш орын алған көрініс.

Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтеріліс Ресей империясының Орта Азия мемлекеттерін жаулап алуын да бірнеше ондаған жылдарға тежеді. Күрестің аса ірі маңыздарының бірі – оның Қазақстанның үлкен бөлігін қамтыған Қасым мен Кенесары сұлтандар бастаған көтеріліске қосылуы болып табылды. Қазақ даласында екі үлкен күрес ошақтарының бірігуі Отан тарихында тұңғыш рет орын алды. Жоламан бастаған күрес ел мен жердің азаттығы үшін, қазақ халқының біртұтастығы үшін, қазақ қауымдары арасында орталықтандырылған мықты билік орнату үшін ұйымдастырылды.

Көтеріліс өз сипаты жағынан ұлт-азаттық күрес болып табылды, ол мақсатсыз, жүйесіз әрекеттерден тұрған жоқ, шабуылдар нақты мақсаттармен, жоспармен ұйымдастырылды. Шабуылдардың бәрінде дерлік сарбаздардың бір емес, бірнеше ту

ұстап шығулары да сол шабуылдардың жай жортуылдардан мақсаттары әлдеқайда биік азаттық сипатын анық көрсетеді. Көтеріліс жетекшілері өздерінің нақты талаптарын Ресей үкіметіне қойды, дегенмен күрестің негізгі тактикасы орыс шебіне шабуылдар жасап, салынған бекіністерді өртеу және тұтқындар алу болды. Шепке зиян жасау, бекіністерді өртеу арқылы көтерілісшілер отарлаушы үкіметті Елек бойларынан кетіруге тырысты. Бұл орындалуы қиын мақсат болатын. Зеңбіректермен қаруланған жазалаушы әскермен көтерілісшілер бетпе-бет шайқасып та көрді. Көтерілісті басуға мыңдаған адамнан тұратын үлкен командалардың шығарылуы, оларды тәжірибелі командирлердің басқаруы, Ресей үкіметінің Жоламан бастаған күрестен шындап қауіптенгенін көрсетеді.

Жоламан бастаған көтеріліс шептерге шабуыл жасау, тұтқындар алу және өздеріне қосылмаған басқа қазақ қауымдарына күш көрсету сияқты жалпы сипаты жағынан Кенесары бастаған көтеріліске ұқсас болды. Одан айырмашылығы, қорқытса да 1822-1826 жж. көтерілісшілер күреске қосылмаған қазақ ауылдарын тікелей шапқан жоқ, мал-мүліктеріне де тиіспеді. Өздерін жазалауға қатысқан төре-сұлтан ауылдарын екі-үш мәрте шауып, солардың мал-мүлкін алды. Мұның бір себебі, шеп бойында қалған ауыл-аймақтардың көпшілігі күреске тікелей қатыспаса да, көтерілісшілерді іштей жақтаған, оларға құрметпен қараған өз руластары болатын. Кенесары күресінің басым бөлігі Ресейді қолдаған әкімдер мен билер қауымдарын шабудан тұрған еді, себебі хан әулетінен шыққан ол өз билігін күшпен болса да мойындатуға күш салған. Сонымен қатар, жоғарыда атап өтілгендей, екі ірі күрес ошағының бірігуі Қазақстан тарихында тұңғыш орын алған құбылыс болып табылды.

Жоламан бастаған көтерілісті маңызы мен ауқымы жағынан Отан тарихында Кенесары көтерілісінен кейінгі екінші орынға қоюға болады. Бұл күрес іс жүзінде Ресей империясына қарсы бағытталған азаттық соғыс болып табылды. Қазақ сарбаздары өз әрекеттерін Ресейге қарсы ашық соғыс деп жариялады. Көтерілісшілер негізгі майданды өздері мен өздеріне қарсы жақ ретінде екіге бөлгенде сол өздеріне қарсы тарапты Ресей мен оған тәуелділер деп нақты ажыратты. Өздерін тәуелсіз деп санап, патша империясы мен оны қолдаған (тәуелді болған) билеушілер мен қауымдарға қарсы қойды. Бұл көптеген құжаттардан көрініс береді.

Күрес нәтижесінде жеңіліске ұшырағанымен, ол үзілістермен біршама ұзақ жылдарға созылып, Ресей үкіметін біраз шығындарға әкелді. Көтерілісті басуға жіберілген бірнеше ірі жазалау шаралары, тұтқындарды босатуға бағытталған әрекеттер т.б. іс-шаралар үкіметке үлкен күшке, ірі материалдық шығындарға түсті. Ресей империясының оңтүстікке қарай жылжуын, Орта Азия халықтарын басып алу әрекетін көп жылдарға тежеді.

Көтерілістің бірінші кезеңін – 1822-1826 жж. аралығымен мерзімдеуге болады. Бұл Ресей үкіметінің қазақтарға Елек бойына жақын келуге ресми тыйым салған т.б. шарттарының күшіне енуіне, Арынғазының қайтарылмауына байланысты көтерілген ру бөлімдерінің бір-бірімен бірлесіп, ұйымдасқан түрдегі шабуылдарынан бастап, оларды патша үкіметі толық жазалағанға дейінгі аралық. Көтерілістің алғашқы кезеңінде Ресей шептеріне жүздеген шабуылдар ұйымдастырылды. 1822 ж. Ново-Илецкая шебінде құрылған алты форпосттың барлығы бірдей Жоламан бастаған қазақ сарбаздарының шабуылына ұшырады. Қазақ жасақтары үлкен топтарға бірігіп, әскери күштер шоғырланған бекіністерге тікелей шабуылдар ұйымдастырды. Аталған кезең отарлаушы үкімет орындарымен тікелей шайқастарға толы болды және ірі-ірі жазалау шаралары да осы кезеңде орын алды.

1835-1840 жж. аралығын күрестің екінші кезеңі ретінде қарастырамыз. Мұның алғашқы кезеңнен айырмашылығы шепке тікелей шабуылдар азайып, көтеріліс ошағы шекарадан алыс Торғай өңірінде шоғырланды. Бұл кезең қарулы шайқастардан, орыс үкіметімен жанасудан гөрі бүкіл қазақ қауымын Ресей ықпалынан алып кетуге бағытталған сипатымен көзге түсті. Дәл осы кезеңде көтерілісті Кіші жүздің басқа ірі

рулары қолдады және Қасым мен Кенесары сұлтандармен қосылу әрекеті іске асты. 1826-1835 жж. аралығында көтерілісшілер топтарының үкімет әскерімен жекелеген қақтығыстары орын алса да, белсенді әрекеттердің тоқтап, көтеріліс жетекшілерінің Хиуа және басқа жерлерде жүрген бұл аралық жалпы қарулы күрес кезеңіне жатпайды, дегенмен бұл жылдары да наразылық тоқтаған жоқ болатын. Бұл жылдар екі кезенді жалғастырушы уақыт болып саналды.

Жоламан Тіленшіұлы бастаған көтеріліс XIX ғ. I-жартысында тек Батыс Қазақстандағы ғана емес, бүкіл қазақ даласындағы ең маңызды оқиғалардың бірі болып табылды. Қазақ тарихында елеулі орын алса да бұл күрес көпке дейін Отан тарихында өзінің лайықты бағасын алмады. Жоламан патша үкіметінен өзіне кешірім өтінген жоқ, оған құқы бола тұра, сол берілмеген күйде өз туған жерінен алыс, жат жерде өлуді жөн көрді. Оның және қасындағы серіктерінің есімдерін тарихқа енгізу кезек күттірмейді.

Пайдаланылған деректер мен әдебиеттер тізімі

1. Добросмыслов А.И. Тургайская область. Исторический очерк. – Тверь: Типо-лит. Н.М. Родионова, 1902. – 524 с.
2. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость Казакского народа (1797-1838). – Кызыл-Орда: Изд. общества изуч. Казахстана, 1926. – 298 с.
3. Терентьев М. История завоевания Средней Азии. – Том 1. – СПб.: Типо-литогр. В.В. Комарова, 1906. – 510 с.
4. Ресей Мемл. тарихи архиві (РМТА). 1291-қ., 81-т., 92а-іс // ҚР ОМА. 2300-қ., 13-т., 13-іс.
5. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Часть I. Киргизская степь Оренбургского ведомства. Сост. Л. Мейер. – СПб, 1868. – 464 с.
6. РМТА. 1291-қ., 81-т., 139-іс // ҚР ОМА. 2300- қ., 13-т., 24-іс.
7. Рябинин А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Уральское казачье войско. Часть I. – СПб: Типография Э. Веймара, 1866. – 419 с.
8. Сборник узаконений о киргизах степных областей. / Сост. И.И. Крафт. – Оренбург: Типо-литография И.Н. Жаринова, 1898. – 282 с.
9. Столетие военного министерства. 1802-1902. Землеустройство казачьих войск. Исторический очерк. – СПб: Типография поставщиков двора его императорского величества товарищества М.О. Вольф, 1911.
10. ҚР Орталық Мемл. мұрағаты (ҚР ОМА). 4- қ., 1-т., 1856-іс.
11. РМТА. 1291- қ., 81-т., 90-іс // ҚР ОМА. 2300- қ., 13-т., 19-іс.
12. РМТА. 1291-қ., 81-т., 92б-іс // ҚР ОМА. 2300- қ., 13-т., 13-іс.
13. ҚР ОМА. 4- қ., 1-т., 4700-іс.
14. ҚР ОМА. 4- қ., 1-т., 498-іс.
15. ҚР ОМА. 4- қ., 1-т., 1808-іс.
16. Материалы по истории Казахской ССР (1785-1828). Том 4. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1940. – 543 с.
17. ҚР ОМА. 4- қ., 1-т., 1272-іс.
18. ҚР ОМА. 4- қ., 1-т., 1804-іс.
19. Орынбор обл. мемл. архиві (ООМА). 6-қ., 10-т., 2781-іс.
20. РМТА. 1291-қ., 81-т., 91-іс // ҚР ОМА. 2300-қ., 13-т., 20-іс.
21. Ресей Мемл. әскери-тарихи архиві (РМӨТА). 846-қ., 16-т., 769-іс // ҚР ОМА. 2300- қ., 1-т., 316-іс.
22. ҚР ОМА. 4- қ., 1-т., 1835-іс.
23. ҚР ОМА. 4- қ., 1-т., 21-іс.
24. ООМА. 6- қ., 10-т., 3188-іс.

25. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 1838-іс.
26. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 1341-іс.
27. РМТА. 1291-к., 81-т., 96-іс, 77-п. // ҚР ОММ, 2300-к., 13-т., 18-іс.
28. ООМА. 6-к., 10-т., 3321-іс.
29. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 4830-іс.
30. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 3331-іс.
31. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 3339-іс.
32. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 4304-іс.
33. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 1989-іс.
34. ООМА. 6-к., 10-т., 4857-іс.
35. РМӨТА. 846-к., 16-т., 1161-іс.
36. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 3343-іс.
37. ООМА. 6-к., 10-т., 5241-іс.
38. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 2327-іс.
39. ҚР ОМА. 4-к., 1-т., 1351-іс.
40. Жетпісбай Н.Ы. Кенесары мен Жоламан: екі азаттық күрес майданының бірігуі // Отан тарихы. – 2015. – № 3. – 79 - 94 -бб.

References:

1. Dobrosmyslov A.I. Turgayskaya oblast. Istoricheskiy ocherk. – Tver: Tipo-lit. N.M. Rodionova, 1902. – 524 s.
2. Ryazanov A.F. Sorok let borby za nacionalnuyu nezavisimost Kazakskogo naroda (1797-1838). – Kzyl-Orda: Izd. obshchestva izuch. Kazakhstana, 1926. – 298 s.
3. Terentev M. Istoriya zavoevaniya Sredney Azii. – Tom 1. – SPb.: Tipo-litogr. V.V. Komarova, 1906. – 510 s.
4. Resey Meml. tarikhi arkhivy (RMTA). 1291-q, 81-t., 92a-is // QR OMA. 2300-q., 13-t., 13-is.
5. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Chast I. Kirgizskaya step Orenburgskogo vedomstva. Sost. L. Meyer. – SPb, 1868. – 464 s.
6. RMTA. 1291-q, 81-t., 139-is // QR OMA. 2300-q., 13-t., 24-is.
7. Ryabinin A. Materialy dlja geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami generalnogo shtaba. Uralskoe kazach'ye voysko. Chast I. – SPb: Tipografiya E. Veimara, 1866. – 419 s.
8. Sbornik uzakoneniyy o kirgizah stepnyh oblastey. Sost. I.I. Kraft. – Orenburg: Tipografya I.N. Zharinova, 1898. – 282 s.
9. Stoletie voennogo ministerstva. 1802-1902. Zemleustrojstvo kazach'yih voisk. Istoricheskiy ocherk. – SPb: Tipografiya postavshchikov dvora ego imperatorskogo velichesta tovarishchestva M.O. Volf, 1911.
10. QR Ortalyq Meml. arkhivy (QR OMA). 4-q., 1-t., 1856-is.
11. RMTA. 1291-q, 81-t., 90-is // QR OMA. 2300-q., 13-t., 19-is.
12. RMTA. 1291-q, 81-t., 92b-is // QR OMA. 2300-q., 13-t., 13-is.
13. QR OMA. 4-q., 1-t., 4700-is.
14. QR OMA. 4-q., 1-t., 498-is.
15. QR OMA. 4-q., 1-t., 1808-is.
16. Materialy po istorii Kazakhskoy SSR (1785-1828). Tom 4. – M.-L.: Izd. AN SSSR, 1940. – 543 s.
17. QR OMA. 4-q., 1-t., 1272-is.
18. QR OMA. 4-q., 1-t., 1804-is.
19. Orynbor obl. meml. arkhivy (OOMA). 6-qor, 10-t., 2781-is.
20. RMTA. 1291-qor, 81-t., 91-is // QR OMA. 2300-qor, 13-t., 20-is.
21. Resey Meml. askeri-tarikhi arkhivy (RMATA). 846-q., 16-t., 769-is // QR OMA. 2300-qor, 1-t., 316-is.
22. QR OMA. 4-q., 1-t., 1835-is.

23. QR OMA. 4-q., 1-t., 21-is.
24. OOMA. 6-q., 10-t., 3188-is.
25. QR OMA. 4-q., 1-t., 1838-is.
26. QR OMA. 4-q., 1-t., 1341-is.
27. RMTA. 1291-q., 81-t., 96-is, 77-p. // QR OMA, 2300-qor, 13-t., 18-is.
28. OOMA. 6-q., 10-t., 3321-is.
29. QR OMA. 4-q., 1-t., 4830-is.
30. QR OMA. 4-q., 1-t., 3339-is.
32. QR OMA. 4-q., 1-t., 4304-is.
33. QR OMA. 4-q., 1-t., 1989-is.
34. OOMA. 6-q., 10-t., 4857-is.
35. RMATA. 846-q., 16-t., 1161-is.
36. QR OMA. 4-q., 1-t., 3343-is.
37. OOMA. 6-q., 10-t., 5241-is.
38. QR OMA, 4-q., 1-t., 2327-is.
39. QR OMA, 4-q., 1-t., 1351-is.
40. Zhetpisbay N.Y. Kenessary men Zholaman: eki azattyk kures maidanyyn birigui // Otan tarihy. – 2015. – № 3. – 79-94-бб.

Н.Ы. Жетписбай¹

¹Евразийский Национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Ph.D докторант
г. Астана, Казахстан

НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ ПОД РУКОВОДСТВОМ ЖОЛАМАНА ТЛЕНШИУЛЫ

Резюме

В статье описывается восстание под руководством Жоламана Тленшиулы, происходившее в 1822-1840 гг. (с перерывами). Данное восстание, начавшееся в Западном Казахстане, является одним из самых первых и крупных выступлений против колониальной политики Российской империи. Несмотря на широкий ареал распространения и длительность, эта освободительная борьба в истории Казахстана до сих пор полностью не исследована. В статье на основе архивных источников повествуется ранее неизвестные подробности указанного восстания, его основные периоды.

Ключевые слова: восстание, Елек, Жоламан Тленшиулы, форпост, Кенесары Касымұлы, борьба, сарбазы, карательные войска.

N.Y. Zhetpisbay¹

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Ph.D student
Astana, Kazakhstan

NATIONAL-LIBERATION UPRISING LED BY ZHOLAMAN TLENSHIULY

Summary

The article describes the uprising led by Zholaman Tlenshyuly with interruptions in 1822-1840. This uprising, which began in Western Kazakhstan, is one of the first and largest speeches against the colonial policy of the Russian Empire. Despite the wide range of distribution and duration, this liberation struggle in the history of Kazakhstan has not yet been fully explored. In the article, on the basis of archival sources, the previously unknown details of the said insurrection, its main periods, are narrated.

Keywords: uprising, Yelek, Zholaman Tlenshiuly, outpost, Kenessary Kassymuly, liberation struggle, punitive troops.

ЖАС ҒАЛЫМДАР ЗЕРТТЕУЛЕРІ
ИССЛЕДОВАНИЯ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
RESEARCHES OF YOUNG SCHOLARS

УДК 902/904

А. КАСЕНОВА¹

¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, научный сотрудник
г. Алматы, Казахстан

КАМЕННЫЕ СТРАЖИ САРЫАРКИ

Аннотация

В статье рассматриваются каменные изваяния Сарыарки, являющиеся важным источником по истории древних и средневековых народов Евразии. В них не только воплощен внешний облик людей прошлых эпох, но и отражена ценная информация о социальной структуре и быте народов, оставивших эти памятники.

Ключевые слова: Сарыарка, каменное изваяние, кыпчак, каменные стелы, сакские, стражи, тюркские.

Начиная с первобытной эпохи люди пытались найти объяснение непонятных им природных явлений и катаклизмов. Это был период присваивающего хозяйства, когда человек сильно зависел от природы, а его выживание – от удачи в добыче средств пропитания способом охоты, собирательства, рыболовства. Поэтому люди поклонялись силам природы. С переходом к производящему хозяйству, когда человек начал обеспечивать свои жизненные потребности в пище, занимаясь скотоводством и земледелием, он перестал полностью зависеть от природы. Наряду с силами природы люди стали почитать божеств, предков и героев.

Одной из древнейших традиций почитания умерших было увековечивание их памяти путем возведения специальных сооружений и установки изваяний. В степях и долинах Казахского мелкосопочника – Сарыарки, богатых пастбищами и водными источниками, а потому благодатных для кочевников, до сих пор сохранились каменные изваяния разных эпох.

Встречаются изваяния разной величины – от 1 м до гигантских, высотой свыше 4 м, они могут стоять одиночно или группами. Обычно они установлены возле сооружений из камня, имеющих вид четырехугольных оград или курганов. В редких случаях сооружения отсутствуют.

Каменные изваяния, привлекающие к себе внимание и придающие древний колорит безграничной казахской степи, всегда вызывали интерес путешественников и ученых.

Одни из первых научных заметок об изваяниях Сарыарки принадлежат талантливому казахскому ученому XIX века Чокану Валиханову, который описал и зарисовал оригинальные изваяния у мазара Козы-Корпеш и Баян Сулу [1]. Рисунки Валиханова представляют большую ценность, поскольку сами изваяния давно утрачены.

Некоторые изваяния Центрального Казахстана были учтены в первой сводной работе об изваяниях всей Казахской степи. Автором этой работы, вышедшей в начале XX в., был французский исследователь Жозеф Антуан Кастанье [2].

Большой вклад в исследование монументальных памятников Центрального Казахстана (изваяний и менгиров) в 40 – 60-х годах XX века внес выдающийся казахский археолог Алькей Хаканович Маргулан. Изучение каменных изваяний стало одним из направлений исследований возглавляемой им Центрально-Казахстанской археологической экспедиции (ЦКАЭ), которая была основана в 1946 году. Первые результаты изучения изваяний Центрального Казахстана А.Х. Маргуланом и известным

российским археологом Л.Р. Кызласовым были опубликованы в 1951 г. [3, с. 3-52]. Десятки изваяний Сарыарки введены в научный оборот А.Х. Маргуланом в солидной обобщающей статье и в изданной после его смерти монографии [4, 5, с. 36].

Сведения о нескольких изваяниях Центрального Казахстана приведены в классическом труде Я.А. Шера, посвященном изваяниям Семиречья [6].

С конца 1970-х годов руководители и сотрудники ЦКАЭ (М.К. Кадырбаев, Ж.К. Курманкулов, С.М. Ахинжанов, Л.Н. Ермоленко) продолжают целенаправленную работу по выявлению и изучению каменных изваяний Центрального Казахстана. В итоге Ж.К. Курманкуловым и Л.Н. Ермоленко были введены в научный оборот более ста неизвестных ранее древних и средневековых изваяний Сарыарки [7; 8]. В последнее десятилетие активным изучением древних изваяний Центрального Казахстана занимается А.З. Бейсенов [9, с. 34-40].

Ученые установили, что начало традиции изготовления каменных изваяний в Сарыарке относится к эпохе поздней бронзы, когда прежде оседлое население степей осваивало кочевое скотоводство. А.Х. Маргулан считал, что самые ранние каменные изваяния на территории Центрального Казахстана изображали животных [4]. Например, он выделял грубые изваяния, очертания которых напоминают задранную вверх морду барана (койтас) (Рис. 1), лошади (тулпартас), медведя (аютас) (Рис. 2). В эту эпоху появляются также изваяния, на которых намечено человеческое лицо. Одно из них найдено в долине реки Аксай (Рис. 3). Сложно сказать, кого оно изображало: божество, предка или почитаемого умершего человека.

До нас дошло немного изваяний эпохи бронзы, гораздо больше сохранилось менгиров – стоямя вкопанных крупных удлиненных камней, одиночных или образующих группы. У многих менгиров скошен верх и это делает их похожими на изваяния, схематически изображающие животных.

Большинство менгиров найдены в Каркаралинских и Баянаульских горах, к северу от озера Балхаш, вдоль рек Сарысу и Атасу, в горах Аккойтас, Кызылтау, Ортау, Актау, то есть в местах, благоприятных для занятия скотоводством. Памятники такого рода в народной топонимике получили названия «сымтас», «серектас», «сагантас», «қанаттас», «коргантас», «самалатас» и т.д.

Становление кочевого скотоводства сопровождалось усложнением общественных отношений, возрастанием роли войны в жизни кочевого общества и возвышением социального статуса воина. В скульптуре ранних кочевников главным становится образ воина.

Каменные изваяния сакской эпохи, датируемые VII – V вв. до н.э., обнаружены на территории Сарыарки относительно недавно. В настоящее время найдено около двух десятков таких памятников. Многие из этих изваяний связаны с погребальными сооружениями – курганами, некоторые найдены возле так называемых курганов «с усами», точнее с двумя дугообразными каменными грядами, направленными на восток [10, с. 129-135]. Среди «сакских» изваяний есть похожие на скифские изваяния из Северного Причерноморья и Северного Кавказа. На них бывают изображены акинак (кинжал), чекан (боевой топор), детали обнаженного тела (лопатки, позвоночник, ягоды, признаки мужского пола). Другая разновидность изваяний сакской эпохи – изваяния небольших размеров, на которых изображена голова человека. На макушке головы высечен округлый «шишкообразный» выступ, реже – прядь волос (айдар). Таким образом, айдар, сохранившийся до нашего времени как детская прическа, имеет древнее происхождение. По свидетельству казахского героического эпоса «Кобланды-батыр», айдар когда-то был прической молодых мужчин. Не исключено, что «шишкообразный» выступ изображал футляр, в который укладывался айдар. Одно из изваяний с выступом на макушке было обнаружено в окрестностях аула Косагалы (Жанаркинский р-н Карагандинской обл.). Оно лежало с восточной стороны кургана «с усами» [11, с. 177-178].

В дальнейшем обычай установки каменных изваяний практиковался в период Тюркских каганатов (VI-VIII вв.). Тюркские каменные изваяния ставились с восточной стороны четырехугольных сооружений, которые принято называть «оградками». (Рис. 5) Стенки оградок были составлены из плит, установленных на ребро. В стенках всегда использовалось определенное количество плит. Внутри оградки были забросаны камнем. Оградки бывают одиночными или несколько оградок (от 2 до 8) бывают сооружены в ряд по линии север – юг. Изваяние было направлено лицом на восток. Перед изваянием нередко вкапывался ряд каменных столбиков, уходящий на восток. Эти столбики называются «балбалы». Из древнетюркских надписей, написанных руническим письмом, мы знаем, что балбалом тюрки называли камень, обозначающий убитого воином врага. Ряды балбалов могут тянуться на десятки метров. Сейчас балбалы обычно повалены и, видимо, не все сохранились.

Многие изваяния эпохи Тюркских каганатов изображают воина, держащего в правой руке сосуд. Левая рука воина лежит на рукояти меча. Меч показан подвешенным к поясу, на котором могут также висеть небольшие сумочки. На некоторых изваяниях показаны одежда – халат с треугольными отворотами на груди, украшения (серьги, шейное украшение, браслеты), прическа из нескольких кос, спускающихся до пояса. Редко на тюркских изваяниях изображались ноги в скрещенной позиции, то есть воин пировал сидя на полу. Среди тюркских изваяний, изображающих воинов, встречаются уникальные. Одно из них найдено в урочище Борили (Ультгау) [8, с. 25]. В правой руке этого реалистичного изваяния вместо сосуда показан топор, служивший в ту эпоху символом власти.

Кроме изваяний воинов создавались также изваяния, на которых изображалась только голова человека.

Традиция каменных изваяний не прервалась с падением государства западных тюрков и продолжилась в период господства кыпчаков. Главным отличием «кыпчакских» изваяний было то, что на них больше не изображались воины. На некоторых изваяниях изображалась голова человека, на других – фигура человека с сосудом в двух руках, опущенных к животу. Есть изваяния, на которых показаны признаки пола, обычно, женского. Распространенность женских изваяний может свидетельствовать о высоком общественном положении женщины у кыпчакских племен.

Изваяния кыпчакской эпохи связаны с сооружениями, внешне напоминающими курганы. Одно или несколько (до пяти) изваяний устанавливались с восточной стороны или в середине такого «кургана».

Раскопки показали, что под насыпью некоторых «курганов», в центре которых стояли изваяния, находилась мощная ограда, сложенная из камня. Внутри этой ограды и были вкопаны изваяния. Такие памятники, называемые «кыпчакскими святилищами», исследованы в Каркаралинском (зимовка Аблай), Актогайском (река Жинишке) и Шетском (урочище Мыржик) районах Карагандинской области [7]. В святилище на р. Жинишке найдено особенное женское изваяние, на котором красками был нарисован передник.

Возле с. Унирек (Шетский р-н) обнаружено необычное кыпчакское святилище с мужскими изваяниями [8, с. 52]. Сейчас ведутся раскопки этого памятника, которые позволят узнать его устройство и, возможно, получить датирующий материал (Рис. 6).

В казахской степи традиция установки изваяний прекращается в XII – XIII вв. в связи с укреплением позиций ислама, запрещающего изображать человека. Однако не исключено, что отголоском этой традиции является сооружение на казахских могилах стел (кайрактас, кулпытас и т.д.), отдаленно напоминающих человеческую фигуру.

На территории Центрального Казахстана сейчас известно свыше 300 монументальных памятников разного времени: менгиров, изваяний сакской, тюркской и кыпчакской эпох. К сожалению, из-за негативного воздействия как природных, так и антропогенных факторов их количество с каждым годом уменьшается.

Список использованной литературы

1. Валиханов, Ч.Ч. Собрание сочинений: в 5 т. – Алма-Ата: Главная редакция Каз. Сов. энциклопедии, 1984. – Т. 1. – 432 с.
2. Кастанье И.А. Историко-сравнительный этюд о каменных бабах Киргизских степей и России вообще в связи с каменными изваяниями Франции, Германии и проч. Стран: Разные виды воспроизведения черт лица умерших в связи с поклонением предкам // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. – 1910. – Вып. 22. – С. 303–320.
3. Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане // Известия Академии наук Казахской ССР. (Серия: Археологическая). –1951. – Вып. 3. – С. 3 – 52.
4. Маргулан, А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана / А.Х. Маргулан. – Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР, 1979. – 360 с. с ил.
5. Маргулан А.Х. Каменные изваяния Улытау // Сочинения: в 14 т. – Т. 3-4 / сост. Д.А. Маргулан, Д. Маргулан. – Алматы: Дайк-Пресс, 2003. – С. 36 – 136.
6. Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. – М. – Л., 1966. – 138 с.
7. Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН, 2004. – 132 с.
8. Курманкулов Ж., Ермоленко Л. Древности Сарыарки: каменные изваяния. – Караганды: «Credos Ltd С», 2014. – 168 с.
9. Бейсенов А.З., Ермоленко Л.Н. Новые каменные изваяния сакской эпохи из Сарыарки // Вестник Кемеровского государственного университета. 2014. – Вып.3 (59). – Т. 3. – С. 34-40.
10. Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж. К., Касенова А. Д. Некоторые итоги изучения изваяний раннего железного века Сарыарки // Археологическое наследие Сибири и Центральной Азии (проблемы интерпретации и сохранения): материалы междунар. конференции. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2016. – С. 129-135.
11. Курманкулов Ж., Касенова А.Д. Изваяние из урочища Косагалы // Маргулановские чтения – 2014: Материалы Междунар. научно-практической конференции, посвящ. 110-летию академика А.Х. Маргулана. – Алматы; Павлодар, 2014. – С.177-178.

References

1. Valikhanov, Ch.Ch. Sbranie sochineniy: v 5 t. – Alma-Ata: Glavnaya redakciya Kaz. Sov. enciklopedii, 1984. – T. 1. – 432 s.
2. Castagne I.A. Istoriko-sravnitel'nyi etyud o kamennyh babah Kirgizskih stepey i Rossii vooobshche v svyazi s kamennymi izvajaniyami Francii, Germanii i proch. stran: Raznye vidy vosproizvedeniya chert lica umershih v svyazi s pokloneniem predkam // Trudy Orenburgskoy uchenoj arkhivnoy komissii. – 1910. – Vyp. 22. – S. 303-320.
3. Marghulan A. Kh. Tretiy sezon arkheologicheskoy raboty v Central'nom Kazakhstane // Izvestiya Akademii nauk Kazakhskoy SSR. (Seriya: Arkheologicheskaya). –1951. – Vyp. 3. – S. 3- 52.
4. Marghulan, A. Kh. Begazy-dandybayevskaya kul'tura Central'nogo Kazakhstana / A. Kh. Marghulan. – Alma-Ata: Izd-vo «Nauka» KazSSR, 1979. – 360 s. s il.
5. Marghulan A. Kh. Kamennye izvayaniya Ulytau // Sochineniya: v 14 t. –T. 3-4 / sost. D.A. Marghulan, D. Marghulan. Almaty: Dajk-Press, 2003. – S. 36- 136.
6. Sher Ya. A. Kamennye izvayaniya Semirech'ya. – M.-L., 1966. – 138 s.
7. Ermolenko L.N. Srednevekovye kamennye izvayaniya kazakhstanskih stepey (tipologiya, semantika v aspekte voennoy ideologii i tradicionnogo mirovozzreniya). – Novosibirsk: Izd-vo In-ta arkheologii i etnografii SO RAN, 2004. – 132 s.

8. Kurmankulov Zh., Ermolenko L. Drevnosti Saryarki: kamennye izvayaniya. – Karagandy: «Credos Ltd C», 2014. – 168 s.

9. Beyssenov A.Z., Ermolenko L.N. Novye kamennye izvayaniya saks koy epokhi iz Saryarki // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. 2014. Vyp. № 3 (59). – Т. 3. – S. 34-40.

10. Ermolenko L.N., Kurmankulov Zh.K., Kassenova A.D. Nekotorye itogi izucheniya izvayaniy rannego zheleznogo veka Saryarki // Arkheologicheskoe nasledie Sibiri i Central'noy Azii (problemy interpretatsii i sokhraneniya): materialy mezhdunar. konferencii. – Kemerovo: Kuzbassvuzizdat, 2016. – S. 129-135.

11. Kurmankulov Zh., Kassenova A.D. Izvayanie iz urochishcha Kosagaly // Marghulanovskie chteniya – 2014: Materialy Mezhdunar. nauchno-prakticheskoy konferencii, posvyashch. 110-letiyu akademika A.Kh. Marghulana. – Almaty; Pavlodar, 2014. – S.177-178.

Ә. Қасенова¹

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері¹
Алматы қ., Қазақстан

САРЫАРҚА ДАЛАСЫНЫҢ ТАС КУЗЕТШІЛЕРІ

Түйін

Бұл мақалада тас мүсіндер Сарыарқаның ежелгі және ортағасыр халықтарының тарихының ең маңызды дерек көзі болып табылатыны көрсетілген. Олар осы ескерткіштерді қалдырған адамдардың түрі мен сыртқы келбетін көрсетумен қатар, сол кездің әлеуметтік құрылымы, тұрмысы мен дүниетанымынан мол мағлұмат береді.

Түйін сөздер: Сарыарқа, тас мүсін, қыпшақ, тас стела, сақ, қарауыл, түрік.

A. Kassenova¹

¹A.Kh. Margulan Institute of Archaeology,
Almaty, Kazakhstan

STONE GUARDS OF SARYARKA

Summary

The article considers the stone sculptures of Saryarka, which are an important source on the history of ancient and medieval peoples of Eurasia. They not just embodied the external appearance of people of past eras, but also reflected valuable information about the social structure and way of life of the peoples who left these monuments.

Keywords: Saryarka, stone statue, Kypchak, stone steles, Saki, guards, Turkic



1 рисунок. Койтас. Горы Қызыл Арай



2 рисунок. Аютас. Гора Бугылы



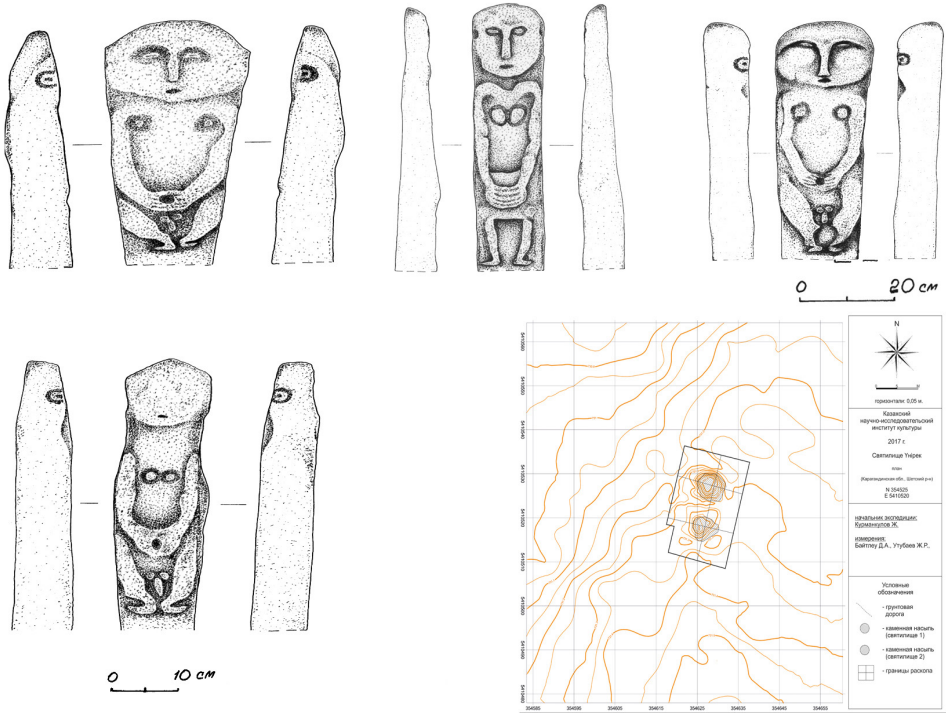
3 рисунок. Зооморфные стелы. Долина Аксай.



4 рисунок. Изваяние с «шишкообразным» выступом на голове из местности Косагалы.



5 рисунок. Древнетюркское изваяние у оградки близи аула Сона.



6 рисунок. Кыпчакское святилище Унирек.

В. ХОРВАТ¹

¹КазНУ им. аль-Фараби, докторант 2 курса,
г. Алматы, Казахстан

**ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОГРЕБАЛЬНОГО ОБРЯДА В НАЧАЛЬНОЙ
ФАЗЕ СКИФСКОГО ВРЕМЕНИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ
(ПО КУРГАНУ АРЖАН-1)**

Аннотация

В статье автор систематизировал особенности конструкции и погребального обряда курган Аржан-1, и сравнил их с характерами памятников позднего бронзового и раннего железного веков Центральной Азии и Казахстана. Строение комплекса наилучшим образом связывается с херексурами и монгун-тайгинской культурой Тувы и Северо-западной Монголии. В то же время, данные курганы отличаются друг от друга. Тувинские херексуры т.н. «Улуг-Хорумского типа», также имеют радиальную структуру и глубокую грунтовую яму, со срубной камерой на дне. Причём, положение погребенных в херексурах и в могилах монгун-тайгинской культуры также по-разному. В то же время в них можно найти и общее: в обоих случаях погребение совершалось на левом боку, в скорченном положении, головой на запад, северо-запад. Некоторые специалисты считали, что происхождение атрибутов кургана Аржан-1 надо искать среди архитектурных памятников Бегазы-Дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Там также встречаются захоронения с круглыми и квадратными каменными оградами, но радиальная структура встречается редко. Поэтому, при детальном изучении необходимо принимать во внимание и присутствие андроновской культуры, её связи между обществами прилегающих регионов.

Ключевые слова: Аржан-1, раннескифский, монгун-тайгинский, херексуры, Алды-Белская культура, Бегазы-Дандыбаевская культура.

Исследование начальной фазы культуры скифского типа Центральной Азии всегда вызывало сложности для археологов. С начала 70-х годов прошлого века, благодаря многочисленным открытиям, увеличилось количество памятников данного периода. Под руководством М.П. Грязнова и М.Х. Маннай-оола были проведены раскопки царского кургана Аржан-1 [1, с. 243-245; 2, с. 207-208; 3, с. 192-195], который, на мой взгляд, является одним из самых важных исходных объектов при изучении происхождения раннескифской культуры Центральной Азии.

Необычная конструкция кургана обратила внимание специалистов уже в начале земляных работ, и до сих пор вызывает широкие дискуссии по вопросу её происхождения, культурной интерпретации, и места этого памятника в системе культур ранних кочевников. Таким образом, несмотря на то, что курган Аржан-1 опубликован [4] и по этим вопросам существует немало изысканий, мы в данной статье ставили задачу сделать более детальный анализ конструкции и погребального обряда комплекса и сравнить их с атрибутами памятников местных, тувинских и прилегающих районов эпохи поздней бронзы и раннего железа.

Внешние каменные выкладки кургана состоят из валунов и речной галки, и укреплены каменными плитами. Самым особенным в архитектуре кургана Аржан-1 считается радиальная структура погребальных камер на уровне древнего горизонта, которые построены из необычайно толстых бревен лиственницы. Размер срубов заметно отличаются в центральном, среднем и внешних секторах. В центральной части диаметр сруба тоньше, а бревна срубов внешних камер являются толще [4, с. 10].

Сооружение центральной прямоугольной камеры является одним из особенностей кургана. Пол камеры формирован из тонких бревен. В середине камеры находится маленький сруб, сооруженный из брёвён более тонких размеров. Такая точность в

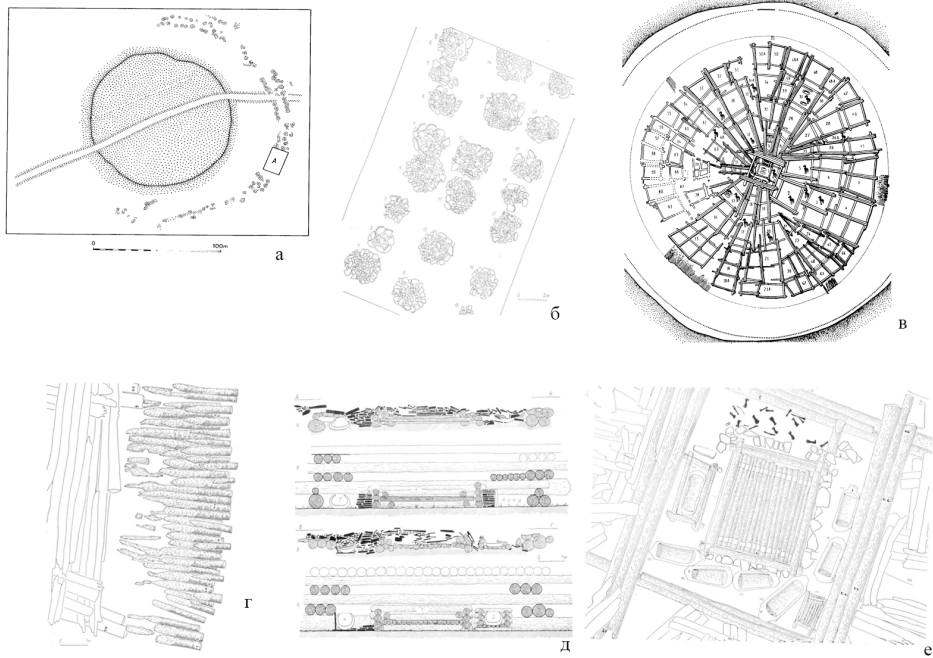


Рис. 1 – Каменные выкладки (а-б), деревянное сооружение (в) и погребения центральной камеры (г-е) кургана Аржан-1 [4, Рис. 1, б, Рис. 1. и 4, Рис. 5-7]

структуре планировки основания кургана, во-первых, указывает на определенную системность в строительстве центра комплекса. С другой стороны, промежуток на восточной стене, возможно, учитывался планы для последующих пристроек, как это видно в случае камер №2 и №5 [5, с. 194-195].

Положение срубов также дает много информации о конструкции кургана. На их основе можно проследить последовательность строения погребальных камер, и их функциональное назначение. По мнению М.П. Грязнова и М.Х. Маннай-оола, вначале была построена камера №1 (центральная камера), а потом было начато строительство основания двух радиальных рядов срубов, а потом разделанные стены в восточной части (камеры №2-7). Камеры южного сектора (камеры №13-21.) строились без особой тщательности, бревна их обработаны хуже, толщина разных концов бревен сильно отличалась, и иногда их концы выходили за пределы камеры. Поэтому стены этих камер не отличались правильностью формы. Камеры второго и третьего круга из-за отличия размеров срубов также имели неправильные формы и безсистемный план. Первоначально эти камеры были просторнее, позднее они были разделены на две комнатки через построенный внутри камеры срубную стену (на пример, камеры №16-17, 26-28. и 34-35.) [7, с. 192-193].

Погребальные камеры западного сектора кургана почти не сохранились. На основе местов сохранившихся беспорядочно расположенных бревен срубов и наката [4, с. 14] М.П. Грязнов произвел предположительную реконструкцию. Поэтому мы считаем, что при аналогиях с деревянной конструкцией аржанского комплекса нужно учитывать с осторожностью эти моменты.

В процессе раскопок у границ кургана, с трех сторон были обнаружены маленькие круглые каменные выкладки из 7-8 валунов, с диаметром 2-3 м [4, Рис. 5]. Со времени первых изучений комплекса [34, с. 70] внешние каменные насыпи сильно уменьшились из-за строений в соседних деревнях [5, с. 192]. В тот же время, можно предполагать, что

данные процессы прикоснулись и структуру каменных выкладок. Между выкладками и под валунами найдены астрагалы, кости нога и черепа барана, быка и лошади. При этом кости лошади были обернуты в ее же шкуру [4, с. 44-45].

По данным материалов раскопок, лошадь играла очень важную роль в погребальном обряде кургана. В процессе раскопок были найдены скелеты 160 коней в разрушенном, переотложенном состоянии, иногда с верховыми упряжками. Точное положение скелетов лошадей внутри камер №1, 2, 3, 5, 17. и 20. неизвестно, а они лежали с головой на запад или северо-запад, в направлении центральной камеры [5, с. 200-201].

Их число в камерах близ центра доходит до 15-30. Во внешних камерах захоронены меньше лошадей [5, с. 202]. Здесь нужно учитывать и тот факт, что не во всех камерах были вскрыты погребения.

В камерах №31, 37 и 68. лежали лошади на левом боку, с головой к центральной камере [7, с. 191-192]. Следует обратить внимание на захоронение лошади в камере №266. Скелеты лошадей найдены беспорядочно на уровне пола и чуть выше, несмотря на то, что камера не потревожена грабителями [4, с. 36].

Расположение двух скелетов лошадей внутри камеры №68 следующее: черепа обеих лошадей были установлены на первом венце восточной стены камеры [4, с. 42]. В остальных камерах, скелеты лошади, ни в одном случае не найдены у восточной стены, кроме центрального сруба [5, с. 195], либо в случае когда они не служили жертвенными животными. Отдельное захоронение лошадей или черепа лошади, установленные на каменной плитке характерны для майемирских погребений на Алтае [см. 8, с. 304-306].

Человеческие погребения были обнаружены только в четырех камерах (центральная, №9, 13 и 31). В шести толстых срубах и в двух маленьких срубчиках, окружающих центральную камеру, лежали семь взрослых мужских скелетов. Один скелет принадлежал молодому человеку, а всем остальным по 40-60 лет. В могилах №4-6 они были уложены в скорченном положении, на левом боку, головой на запад. Только седьмой скелет лежал на правом боку [5, с. 195-197]. Погребенные покойники центральной камеры были уложены в разных частях могилы, но ни в коем случае у восточной стены. Захоронения в камерах №13 и 31 найдены у юго-западной и северо-восточной стены [4, с. 29-39]. Саркофаг камеры №13, установленный над уровнем пола был смещён со своего первоначального месторасположения [5, с. 198]. Скелеты покойников старше 40 лет в срубах камеры №31 (могилы №15 и 16) также лежали на левом боку, в скорченной позиции [7, с. 187].

Самой близкой аналогией аржанским материалам считается курган №17, мог. Баданка IV. Под каменной насыпью, на древнем горизонте лежал человеческий скелет на левом боку, в скорченном положении, головой на юго-запад. Близ него располагался скелет лошади, также в скорченной позиции, головой на запад [9, с. 85-89, Рис.1-2].

По мнению Н.А. Боковенко, характеры комплекса, как например тип погребения человека и лошади на древнем горизонте, сопровождающиеся колесницами или деталями колесниц, на территории Центральной Азии связываются с миграцией индоиранских племён. Самая восточная граница данного явления определяется погребениями с колесницами в Северо-Восточном Китае [10, с. 42-43]. Согласно в его мнению, Д.Г. Савинов по положению лошадей также относил комплекс к памятникам, имеющим колесницы [11, с. 51-52]. На мой взгляд, гипотеза Н.А. Боковенка и Д.Г. Савинова кажется сомнительным. Этому явлению они искали аналогии в памятниках эпохи ранней бронзы. Тем более, ни в одной из камер кургана Аржан-1 не известны ни детали колесниц, ни отпечатков колеса. Связи между Аржан-1 и с погребениями эпохи бронзы Н.А. Боковенко предполагал на основе одного «хомута», найденного в камере №2 [5, с. 201].

Н.Ю. Смирнов также связал данный комплекс с захоронениями упряжных лошадей. В своем докладе, исследователь выбрал предметы из камер №1, 2 и 26 [12,

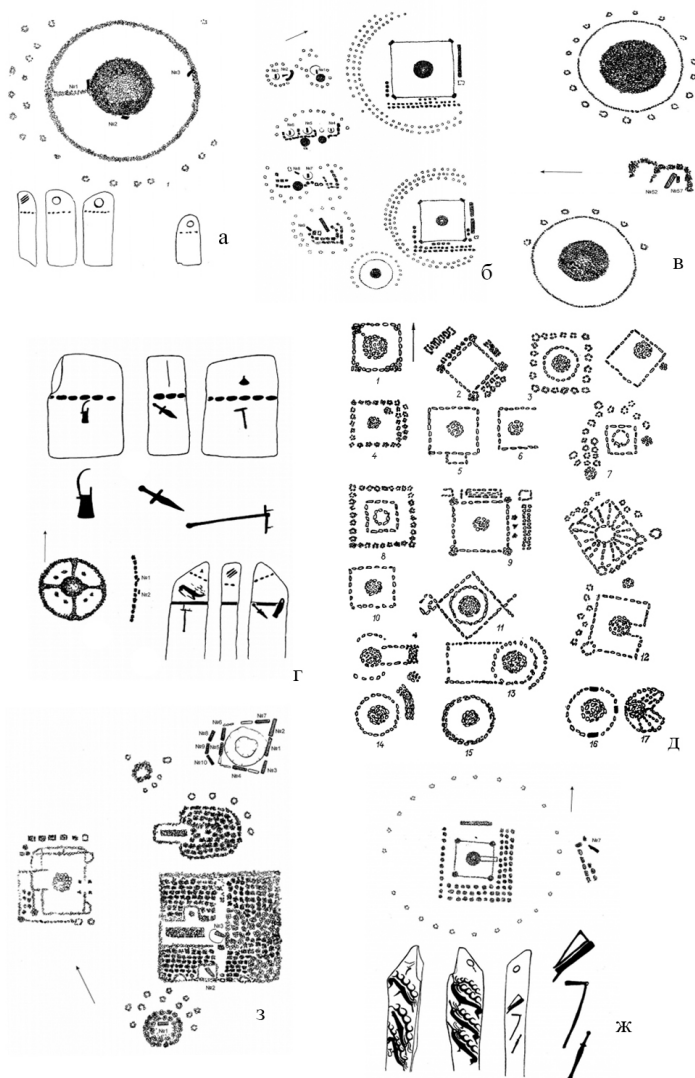


Рис. 2 – Херексуры в Северо-Западной Монголии (а-ж) [по 13, с. 218. и 22, Табл. 10, 21, 33, 53, 80, 128]

с. 424-431]. Однако, он не принял во внимание все материалы данных захоронений, и не сделал их сравнение на уровне характеристик погребальной камеры. Причём, хотя, анализ скелетов лошадей кургана Аржан-1 до настоящего времени не получился, при аналогии конских снаряжений он указал на древневосточные истоки. Таким образом, в нехватке яркой реконструкции, его предложение считается неподтвержденным.

Все-таки, кажется очевидным то, что существовали какие-то связи между памятниками эпохи поздней бронзы и аржанскими. По внешним архитектурным характеристикам и ритуальным элементам курган Аржан-1 относится к памятникам культур Монгун-тайгинского типа и херексуров Тувы и Северо-Западной Монголии. Хотя, периодизация и хронология херексуров до сих пор не вполне определены [13, с. 213-224; 14, с. 130-132; 15, с. 142-149; 16, 2010, с. 108-110].

Некоторые исследователи считают, что эти две культуры составляют одну культурную общность [17, с. 107-108], но отличаются друг от друга только по дополнительным архитектурным конструкциям [18, с. 88-91]. По общей систематизации А.Д. Цыбиктарова, курганы Монгун-тайгинского типа имеют простые насыпи, а вокруг херексуров сооружаются 2-3 ряда каменных выкладок из 7-8 валунов. Херексуры частично покрывают человеческие останки, а частично играют ритуальную роль с религиозной функцией. Курганы обеих культур имеют каменные насыпи и крепиды из каменных плиток. Погребенные лежали на древнем горизонте, в камере из валунов, либо в цисте, либо в неглубоких ямах, на боку вытянуто, с подогнутыми конечностями, либо вытянуто на спине, в скорченной позиции, с головой на запад-юго-запад [18, с. 88-91]. Погребения, к сожалению, безинвентарные, что затрудняет определение их культурной атрибуции и датирование [20, с. 123; 21, с. 174-175]. Причем, оленные камни, найденные в некоторых погребально-поминальных памятниках, не всегда являются уточняющими хроноиндикаторами [см. 13, с. 175-201; 22, с. 16]. Кроме ориентации покойников и существования оленного камня, остальные характеры вообще не представляются в репертуаре кургана Аржан-1.

Поскольку А.Д. Цыбиктаров сделал только общие сравнения характеристик данных памятников [18, с. 87-91, см. 19, Табл. 1], надо принимать во внимание и микрорегиональные отличия между двумя культурами. В Северо-Западной Монголии известны огромные каменные курганы с круглыми оградями, где вне курганов имеются ряды маленьких каменных выкладок. Некоторые курганы построены в радиальной структуре, с «лучами», соединяющими границы кургана с оградой, как на пр. Баян зурх [22, с. 102-107, Табл. 128] или Пунцаг овоо [22, с. 49-50, Табл. 33]. В Центральной Монголии также встречаются подобные памятники, как на пр. Ушкойн-Увэр [22, с. 78, Рис. 1]. Кроме херексуров, на этой территории доминируют жертвенники [22, с. 35-37, Табл. 9]. Данные строения соержат маленькие каменные выкладки, правильной формы как на пример Жаргалант [22, с. 45-48, Табл. 21]. Их время определяется XI-III. вв. до н. э. [22, с. 21-22].

Тувинские херексуры отличаются от монгольско-байкальского типа по внешней конструкции. Для этой территории характерны херексуры т.н. «Улуг-Хорумского типа», имеющие радиальную структуру [24, с. 111-112; 25, с. 78-81]. Они сильно похожи на курган Аржан-1. Подобную структуру имеет памятник Моген-Бурена, покрытый каменной насыпью. Вокруг кургана расположены маленькие каменные выкладки по изогнутой линии, разделяющиеся между собой квадратными каменными клетками. Между клетками и крепидой кургана были сооружены своеобразные «лучи» из валунов. Под внешней каменной выкладкой захоронения обнаружено не было, что указывает на связь с ранним периодом монгун-тайгинской культуры [26, с. 30-31, Рис. 50]. Некоторые исследователи считали, что данные характеры относятся к предыдущей окуневской культуре [27, с. 73-74; 28, с. 57]. Встречается данная конструкция в кургане Хадданных-2 [29, с. 275-277], в курганах №1 и 4. Бош-Даг [25, с. 79-81], в херексуре у Чаа-хола, окруженном маленькими каменными выкладками [30, с. 17], в памятнике Бедиг-Хорум. Данный курган по признаку имеющейся глубокой погребальной ямы, оленный камень в ограде кургана. Он по типу предметов скифского времени датируется VII-VI. вв. до н. э. [31, с. 201].

В отличие от погребений комплекса Аржан-1, осуществленных на древнем горизонте, херексуры Тувы имеют глубокие грунтовые ямы со срубной камерой на дне [см. курганы типа X-XI по типологии М.Х. Маннай-оола: 30, Рис. 1]. В некоторых случаях, под срубными камерами обнаруживались коллективные захоронения, где погребенные лежали на левом боку, в скорченном положении, головой на запад, северо-запад, как в могилах Аржан-1 [32, с. 97]. В отличие от выше представленной конструкции кургана Аржан-1, в неглубоких грунтовых ямах херексуров отсутствовали встроенные срубные камеры [30, с. 18].

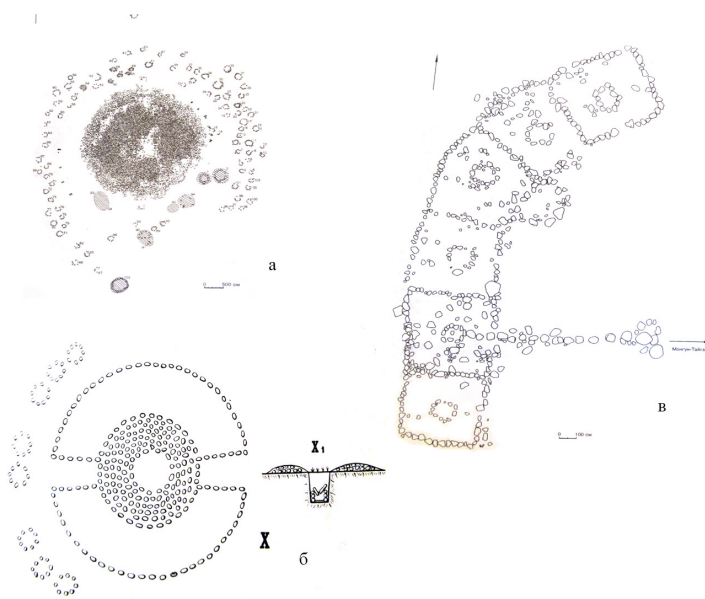


Рис. 3 – Херексуры в Туве [по 26, Рис. 11; 30, Рис. 1 и 26, Рис. 50]

В результате анализа материалов и периодизации Алды-белской культуры, Д.Г. Савинов пришел к выводу, что курган Аржан-1 по погребальным особенностям, на первый взгляд, кажется отличным явлением, но в целом он сыграл важную роль в формировании особенностей раннего этапа Алды-белской культуры [25, с. 78].

Исследователь А.Д. Грач предполагал, что комплекс Аржан-1 принадлежит Алды-белской культуре раннескифского времени Тувы [33, с. 26-27]. Здесь учитываются курганы в виде овальной или круглой формы, с насыпями из больших валунов. Захоронение осуществлялось в каменном ящике из массивных плиток, на древнем горизонте. Остальные погребения находятся в маленьких каменных ящиках. В некоторых захоронениях встречаются и бревенчатые саркофаги. Умершие часто положены в скорченной позиции, на левом боку, редко на правом. Покойник в центральной камере лежал головой на запад, остальные погребенные лежали головой либо на запад, на север и на северо-восток [33, с. 24-25]. Среди представленных характеристик только отдельные моменты связываются с курганами аржанского типа. Таковыми являются: существование бревенчатых саркофагов, погребения на древнем горизонте и положение мертвых головой на запад. К тому же, последние два сходства не являются специфическими, поскольку данные свойства распространились на огромной территории в рамках эпохи поздней бронзы и раннего железа [см. 34, с. 35; 35, с. 19]. Поэтому, мы считаем, что по данным точкам зрения нельзя их объединить к одной культуре.

На основе выше проанализированных материалов мы считаем, что на начальном этапе раннего железного века Тувы одновременно существовали несколько типов культур. Приняв памятник Аржан-1 в качестве опорного объекта раннего периода РЖВ, для аналогии мы берём конструкцию кургана, погребальный обряд, типы предметов, характеризующие скифскую культуру. В течении сравнения, необходимо наблюдать их место в среде локальных и прилегающих культур, а также и то, что контексты данных памятников в каком понятии можно определить скифскими.

В 1977 году Л.Р. Кызласов опубликовал материалы из нескольких погребений курганов №15-16 у с. Шанчига. В своей статье, он выдвинул гипотезу, что погребения в цистах, сооруженных из валунов на древнем горизонте похожи на погребения в

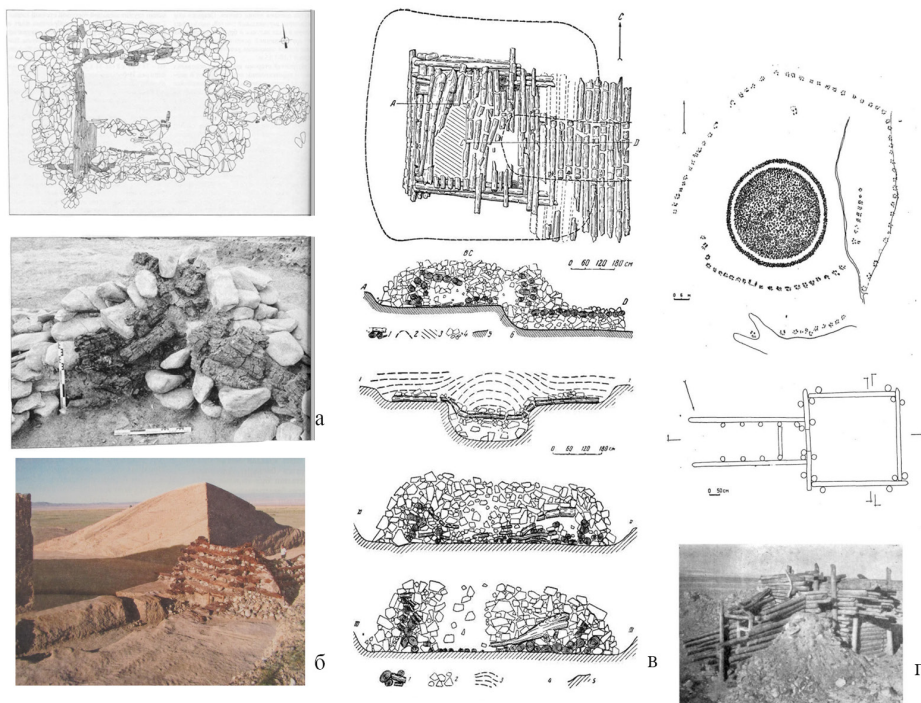


Рис. 4 – Деревянное сооружение курганов Маймер, к. 1., Шиликты 3, к. 1., Чиликты V и Бесшатыра [по 39, Рис. 5-6, 40, с. 128, 41, Табл. III-IV и 42, Рис. 3, 15-16]

маленьких срубам центральной могилы Аржан-1. Причём, положение погребенных в цистах (на левом боку, в скорченной позиции, с головой на запад) также сходно с положением покойников, наблюдаемым в кургане Аржан-1 [36, с. 77-79; 34, с. 35-36]. Нам кажется, такое сравнение не совсем убедительным. Могила №15 по характерам стоит ближе к погребениям Могун-тайгинского типа [см: 37, Рис. 3].

Более вероятной представляется точка зрения Кызласова, по которой материалы кургана Аржан-1 сопоставляются с Бегазы-Дандыбаевской (БД) культурой Центрального Казахстана. По его мнению, центральная камера Аржан-1 похожа на погребальную конструкцию БД культуры [36, с. 76; 34, с. 35]. В мавзолеях бегазинцев часто встречаются входы, ориентированные на восток [39, Рис. 38, Рис. 42-43, Рис. 67].

Взгляды Кызласова в конечном итоге сводятся к тому, что он связывает происхождение сакской культуры с территорией Центрального Казахстана, с БД культурой. Данные связи подтверждаются материалами из курганов №1 Маймира [39, с. 67-75], Чиликты V [40], Бесшатыр [41] и Хондей-1 [раскопки В.Д. Дьяконовой 1961]. Все четыре кургана имеют схожую структуру. Все они построены непосредственно на уровне древнего горизонта, имеют огромные срубные камеры с деревянным, бревенчатым покрытием и корридором/дромосом, открытым на восток, либо с символическим входом из маленьких камней. Умершие положены на уровне пола. В кургане Хондей-1 покойники захоронены вместе с животными костями, черепом овца [34, с. 35].

Однако, характер строения комплекса Аржан-1 отличается от них, хотя там и здесь присутствуют бревенчатые надземные строения. Тем более, дромоса как такового в комплексе Аржан-1 не было, а следы входа из маленьких каменных выкладок совсем не свидетельствуют о наличии дромоса. Надо также учесть тот факт, что вместе с умершими в Аржане-1 не положены кости домашних животных или их мясо, как это наблюдается в кургане Хондей-1.

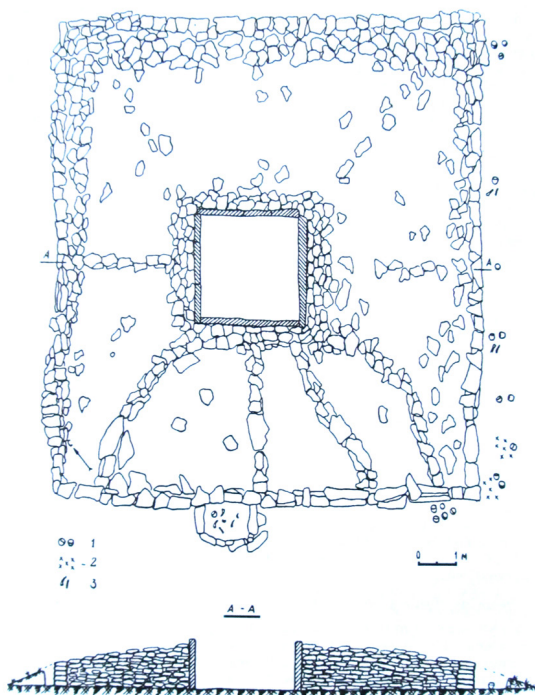


Рис. 5 – Мавзолей Айбас-Дарасы [по 48, Рис. 12]

Л.Р. Кызласов предполагая связь происхождения комплекса Аржан-1 с сакской культурой, в то же время он допускал схожесть Аржан-1 с херексурами и монгун-тайгинской культурой [см: 34, с. 39-40; 36, с. 84].

Гипотезы Кызласова о связях между БД-культурой и курганами аржанского типа находят поддержку в среде специалистов, занимающихся раннескифским периодом Центральной Азии [43, с. 69-71]. В тот же время, Кызласов не обращал большое внимание на роль андроновской культуры, влияния которой хорошо прослеживается от Южного Зауралья до Минусинской котловины [44, с. 209-258, Abb. 4; 45, Рис. 14, 8, 12] и Северо-западного Китая [46, с. 45-46; 47, с. 342-347].

По мнению К.В. Чугунова, андроновская культура является важным фактором по распространению таких атрибутов, которые характеризуют курган Аржан-1 и другие памятники с радиальной структурой, но его роль пока не так тщательно определена [16, с. 144-145].

Точное выяснение происхождения и распространения херексуров и курганов, имеющих радиальную конструкцию, либо шатровидное строение из сруба до сих пор вызывает определенные сложности, потому, что некоторые структурные элементы не могут быть привязаны к определенной культурной среде. Сам факт курганов с радиальной конструкцией очень мало известен в БД-культуре. В научных публикациях в качестве предшествующих форм структурам херексуров часто упоминается мавзолеем квадратной формы у Айбас-Дарасы из Центрального Казахстана [48, Рис. 104].

Таким образом, мы считаем, что нельзя связывать происхождение, развитие и распространение данного культурного феномена только с какой-либо одной территорией. Конструкция курганов, имеющих круглые ограды из каменных плиток, известны на территории андроновской культуры, как на пр. Бугулы I, курган №1 [49, Рис. 72], мог. Аксу-Аюлы, курган №2 [49, Рис. 141] или Зевакино, оград №160 [50, Рис. 3]. Встречаются похожие строения, мавзолеи, но квадратного плана в БД-

культуре, как на пр. Сангру I [38, Рис. 80] Их самые близкие аналогии находятся среди мавзолеев могильника Северного-Тагискена [51, Рис. 18]. Мы приходим к выводу, что в этой системе связей кроме андроновской и БД-культуры эпохи поздней бронзы Центрального Казахстана надо учитывать и памятники Восточного Приаралья и прилегающих регионов [см. 52, с. 223-225]. Кроме всего этого, важным аспектом в решении этого вопроса, мне думается, является появление племён из Передней Азии, пришедших в IX-VII. вв до н. э. [см: 15, с. 145], и их влияние на развитие андроновской и БД-культур.

Список использованной литературы

1. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Аржан – царский курган раннескифского времени в Туве // АО 1971 года. – М., 1972. – С. 243-245.
2. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Раскопки кургана Аржан в Туве // АО 1972 года. – М., 1973. – С. 207-208.
3. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Третий год раскопок кургана Аржан // АО 1973 года. – М., 1974. – С. 192-195.
4. Грязнов М.П. Аржан – царский курган раннескифского времени. – Л.: «Наука», 1980. – 63 с.
5. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Курган Аржан – могила «царя» раннескифского времени // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 1973. – Вып. XVI. – С. 191-206.
6. Грязнов М.П. К вопросу о сложении культур скифо-сибирского типа в связи с открытием кургана Аржан // КСИА. – 1978. – №154. – С. 9-18.
7. Грязнов М.П., Маннай-оол М.Х. Курган Аржан по раскопкам 1973-1974 гг // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 1975. – Вып. XVII. – С. 185-198.
8. Сосновский Г.П. Ойратская автономная область 1936 г // Археологические исследования в РСФСР 1934-1936 гг. Краткие отчёты и сведения. – М-Л., 1941. – С. 304-306.
9. Боковенко Н.А. Новый памятник аржанского этапа в центре Азии // Археологические изыскания. – 1995. – №24. – С. 85-90.
10. Боковенко Н.А. Проблемы генезиса погребального обряда раннекочевнической знати Центральной Азии // Курганы степей Евразии в скифо-сарматскую эпоху. – СПб, 1994. – С. 41-48.
11. Савинов Д.Г. Ранние кочевники Верхнего Енисея. Археологические культуры и культурогенез. – СПб: СПбГУ, 2002. – 204 с.
12. Смирнов Н.Ю. На чем ездил аржанский «царь»? // Культуры степной Евразии и взаимодействие с древними цивилизациями: Материалы международной научной конференции, посвящ. 110-летию со дня рождения выдающегося российского археолога М.П. Грязнова. К.2. – СПб, 2012. – С. 424-431.
13. Новгородова Э.А. Древняя Монголия (Некоторые проблемы хронологии и этнокультурной истории). – М: «Наука», 1989. – 348 с.
14. Цыбиктаров А.Д. О датировке херексуров в Южной Бурятии, Северной и Центральной Монголии. // Хронология и культурная принадлежность памятников каменного бронзового веков Южной Сибири. Тезисы докладов и сообщений к научной конференции (23-25 марта 1988 г.). – Барнаул, 1998. – С. 130-132.
15. Чугунов К.В. Херексуры Центральной Азии (к вопросу об истоках традиции) // Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура. Сборник научных работ. – Барнаул, 2002. – С. 142-149.
16. Ковалев А.А., Эрденебаатар Д. Поздний бронзовый век и начало раннего железного века Монголии в свете открытий международной центрально-азиатской археологической экспедиции // Древние культуры Монголии и Байкальской Сибири: Материалы международной научной конференции. Улан-Удэ, 20-24 сентября 2010 г. – Улан-Удэ, 2010. – С. 104-111.

17. Савинов Д.Г. Проблемы археологии и древней истории Центральной Азии в свете исследований Саяно-Тувинской экспедиции Института археологии АН СССР // Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. – Ташкент, 1973. – С. 107-108.
18. Цыбиктаров А.Д. Херексуры и памятники Монгун-тайгинского типа в системе социальной организации населения культуры херексуров // Социально-демографические процессы на территории Западной Сибири (древность и средневековье). – Кемерово, 2003. – С. 87-91.
19. Цыбиктаров А.Д. Культурные и хронологическое соотношение херексуров и памятников Монгун-Тайгинского типа Горного Алтая, Тувы, Монголии и Южного Забайкалья // Центральная Азия и Прибайкалье в древности. Сборник научных трудов. Вып. 2. – Улан-Уде: Изд. БГУ, 2004. – С. 35-48.
20. Коновалов П.Б. Культура курганов-херексуров Центральной Азии // Проблемы археологии степной Евразии. Тезисы докладов. Часть I. – Кемерово, 1987. – С. 121-125.
21. Цыбиктаров А.Д. Херексуры и памятники Монгун-тайгинского типа // Степи Евразии в древности и средневековье: Материалы международной научной конференции, посвящ. 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова. – СПб, 2003. – С. 173-176.
22. Волков В.В. Оленные камни Монголии. – М: Научный мир, 2002. – 247 с.
23. Волков В.В., Новгородова Э.А. Оленные камни Ушкийн-Увэра (Монголия) // Первобытная археология Сибири. – Л., 1975. – С. 78-84.
24. Семенов Вл. А. Улуг-Хорум и Аржан (к интерпретации модели мира древних кочевников Тувы) // Проблемы исторической интерпретации археологический и этнографических источников Западной Сибири. – Томск, 1990. – С. 111-113.
25. Савинов Д.Г. Тува раннескифского времени «на перекрестке» культурных традиций (Алды-Бельская культура) // Культурные трансляции и исторический процесс (палеолит-средневековье). – СПб, 1994. – С.76-92.
26. Семенов Вл. А. Монгун-Тайга (археологические исследования в Туве в 1994-1995 гг.). – СПб, 1997. – 40 с.
27. Семенов Вл. А., Чугунов К.В. Роль субстрата в сложении культур скифского облика в Туве // Проблемы археологии степной Евразии. Часть II. – Кемерово, 1987. – С. 73-76.
28. Семенов Вл. А. Скифские культуры Тувы // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 2010. – Вып. XXII. – С. 54-61.
29. Длужневская Г.В. Некоторые особенности наземных сооружений курганов Саянского каньона р. Енисей // СА. – 1977. – №3. – С. 275-278.
30. Маннай-оол М.Х. Тува в скифское время. – М: «Наука», 1970. – 78 с.
31. Длужневская Г.В. Раскопки могильников Бедиг-Хорум и Сарыг-Хая III // АО 1983 года. – М., 1985. – С. 201-202.
32. Грач А.Д. Новые данные о древней истории Тувы // УЗТНИИЯЛИ. – Кызыл, 1971. – Вып. XV. – С. 93-97.
33. Грач А.Д. Древние кочевники в центре Азии. – М.: «Наука», 1980. – 255 с.
34. Кызласов Л.Р. Древняя Тува. – М: Изд-во МГУ, 1979. – 63 с.
35. Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. – Алматы: Гылым Ракурс, 1994. – 86 с.
36. Кызласов Л.Р. Уюкский курган Аржан и вопрос о происхождении сакской культуры // СА. – 1977. – №2. – С. 69-86.
37. Чугунов К.В. Монгун-Тайгинская культура эпохи поздней бронзы Тувы (типологическая классификация погребального обряда и относительная хронология) // Петербургский археологический вестник. – 1994. – №8. – С. 43-53.
38. Маргулан А.Х. Бегазы-Дандибаевская культура. – Алматы, 1979. – 328 с.
39. Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. В поисках следов свернувшейся пантеры: к

изучению памятников майемирской степи // История и археология Семиречья. Сборник статей и публикаций. Вып. 4. – Алматы: Фонд «Родничок», 2011. – С. 67-88.

40. Толеубаев А.Т. Золотые курганы Шиликты // Археология Казахстана. – Алматы, 2006. – С. 140-157.

41. Черников С.С. Загадка золотого кургана. – М.: «Наука», 1965. – 189 с.

42. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. – Алма.Ата: Изд-во Акад. Наук, 1963. – 298 с.

43. Чугунов К.В. Синхронизация культур начала раннескифского времени Центральной Азии, Южной Сибири и Казахстана // Современные проблемы археологии России: Материалы Всероссийского археологического съезда. – Новосибирск: Изд-во Ин-та археологии и этнографии СО РАН. – Том II. 2006. С. 69 – 71.

44. Vokovenko N.A., Legrand S. Das karasukzeitliche Graberfeld Ancil Con in Chakassien // Eurasia Antiqua. Band 6. – Mainz am Rhein, 2000. – С. 209-248.

45. Зяблин Л.П. Карасукский могильник Малые Копёны 3. – М.: «Наука», 1977. – 142 с.

46. Хаврин С.В. Памятники андроновской культуры на территории Северного Китая // Северная Евразия от древности до средневековья. Археологические изыскания. Вып. 2. – СПб., 1992. – С. 45-46.

47. Молодин В.И., Комиссаров С.А. Андронидный могильник на территории Восточного Туркестана (Синьцзяна) // Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий. Том VI. – Новосибирск, 2000. – С. 342-349.

48. Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А.Е. Памятники Бегазы-Дандибаевской культуры Центрального Казахстана. – Алматы, 2014. – 385 с.

49. Кузьмина Е.Е. Классификация и периодизация памятников андроновской культурной общности. – Актобе, 2008. – 328 с.

50. Арсланова Ф.Х. Некоторые памятники позднего бронзового века верхнего Прииртишья // СА. – 1974. – №1. – С. 220-226.

51. Итина М.А., Яблонский Л.И. Мавзолей Северного Тагискена. – М., 2001. – 273 с.

52. Чугунов К.В. Центральная Азия и Южная Сибирь в начале эпохи ранних кочевников (вопросы хронологии памятников и синхронизации культур) // Культура номадов Центральной Азии. – Самарканд, 2008. – С. 223-227.

References

1. Gryaznov M.P., Mannaj-ool M.H. Arzhan – carskij kurgan ranneskifskogo vremeni v Tuve // AO 1971 goda. – M., 1972. – S. 243-245.

2. Gryaznov M.P., Mannazh-ool M.Kh. Raskopki kurghana Arzhan v Tuve // AO 1972 goda. – M., 1973. – S. 207-208.

3. Gryaznov M.P., Mannazh-ool M.Kh. Tretiy god raskopok kurghana Arzhan // AO 1973 goda. – M., 1974. – S. 192-195.

4. Gryaznov M.P. Arzhan – tsarskiy kurghan ranneskifskogo vremeni. – L.: «Nauka», 1980. – 63 s.

5. Gryaznov M.P., Mannazh-ool M.Kh. Kurghan Arzhan – mogila «tsarya» ranneskifskogo vremeni // UZTNIIYaLI. – Kyzyl, 1973. – Vyp. XVI. – S. 191-206.

6. Gryaznov M.P. K voprosu o slozhenii kul'tur skifo-sibirskogo tipa v svyazi s otkrytiem kurghana Arzhan // KSIA. – 1978. – №154. – S. 9-18.

7. Gryaznov M.P., Mannazh-ool M.Kh. Kurghan Arzhan po raskopkam 1973-1974 gg // UZTNIIYaLI. – Kyzyl, 1975. – Vyp. XVII. – S. 185-198.

8. Sosnovsky G.P. Oiratskaya avtonomnaya oblast' 1936 g // Arkheologicheskie issledovaniya v RSFSR 1934-1936 gg. Kratkie otchoty i svedeniya. – M-L., 1941. – S. 304-306.

9. Bokovenko N.A. Novy pamyatnik arzhanskogo etapa v centre Azii // Arkheologicheskie izyskaniya. – 1995. – №24. – S. 85-90.

10. Bokovenko N.A. Problemy genezisa pogrebal'nogo obryada rannekochevnicheskoy

znati Central'noy Azii // Kurghany stepy Evrazii v skifo-sarmatskuyu epokhu. – SPb, 1994. – S. 41-48.

11. Savinov D.G. Rannie kochevniky Verkhnego Yenisseya. Arkheologicheskie kul'tury i kul'turogenez. – SPb: SPbGU, 2002. – 204 s.

12. Smirnov N.Yu. Na chem ezdil arzhanskiy «tsar'»? // Kul'tury stepnoy Evrazii i vzaimodeystvie s drevnimi civilizatsiyami: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashch. 110-letiyu so dnya rozhdeniya vydayushegosya rossiyskogo arkheologa M.P. Gryaznova. K.2. – SPb, 2012. – S. 424-431.

13. Novgorodova Ye.A. Drevnyaya Mongoliya (Nekotorye problemy khronologii i etnokul'turnoy istorii). – M: Nauka, 1989. – 348 s.

14. Tsybiktarov A.D. O datirovke kherekurov v Yuzhnoy Buryatii, Severnoy i Central'noy Mongolii. // Khronologiya i kul'turnaya prinadlezhnost' pamyatnikov kamennogo bronzovogo vekov Yuzhnoy Sibiri. Tezisy dokladov i soobshcheniy k nauchnoy konferentsii (23-25 marta 1988 g.). – Barnaul, 1998. – S. 130-132.

15. Chughunov K.V. Kherekury Central'noy Azii (k voprosu ob istokah traditsii) // Severnaya Evraziya v epokhu bronzy: prostranstvo, vremya, kul'tura. Sbornik nauchnykh rabot. – Barnaul, 2002. – S. 142-149.

16. Kovalev A.A., Erdenebaatar D. Pozdnyy bronzovyy vek i nachalo rannego zheleznoogo veka Mongolii v svete otkrytiy mezhdunarodnoy central'no-aziatskoy arkheologicheskoy ekspeditsii // Drevnie kul'tury Mongolii i Baikal'skoy Sibiri: Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii. Ulan-Ude, 20-24 sentyabrya 2010 g. – Ulan-Ude, 2010. – S. 104-111.

17. Savinov D.G. Problemy arkheologii i drevney istorii Central'noy Azii v svete issledovaniy Sayano-Tuvinskoy ekspeditsii Instituta arkheologii AN SSSR // Tezisy dokladov sessii, posvyashchennoy itogam polevykh arkheologicheskikh issledovaniy 1972 g. v SSSR. – Tashkent, 1973. – S. 107-108.

18. Tsybiktarov A.D. Kherekury i pamyatniki Mongun-taighinskogo tipa v sisteme social'noy organizatsii naseleniya kul'tury kherekurov // Social'no-demograficheskie processy na territorii Zapadnoy Sibiri (drevnost' i srednevekov'e). – Kemerovo, 2003. – S. 87-91.

19. Tsybiktarov A.D. Kul'turnye i khronologicheskoe sootnoshenie kherekurov i pamyatnikov Mongun-Taighinskogo tipa Gornogo Altaya, Tuvy, Mongolii i Yuzhnogo Zabaikal'ya // Central'naya Aziya i Pribaikal'ye v drevnosti. Sbornik nauchnykh trudov. Vyp. 2. – Ulan-Ude: Izd. BGU, 2004. – S. 35-48.

20. Kononov P.B. Kul'tura kurghanov-herekurov Central'noy Azii // Problemy arkheologii stepnoy Evrazii. Tezisy dokladov. Chast' I. – Kemerovo, 1987. – S. 121-125.

21. Tsybiktarov A.D. Kherekury i pamyatniki Mongun-taighinskogo tipa // Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekov'ye. Materialy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashch. 100-letiyu so dnya rozhdeniya M.P. Gryaznova. – SPb, 2003. – S. 173-176.

22. Volkov V.V. Olennyye kamni Mongolii. – M: Nauchny mir, 2002. – 247 s.

23. Volkov V.V., Novgorodova Ye.A. Olennyye kamni Ushkijn-Uvera (Mongoliya) // Pervobytnaya arkheologiya Sibiri. – L., 1975. – S. 78-84.

24. Semenov V.A. Ulug-Khorum i Arzhan (k interpretatsii modeli mira drevnih kochevnikov Tuvy) // Problemy istoricheskoy interpretatsii arkheologicheskikh i etnograficheskikh istochnikov Zapadnoy Sibiri. – Tomsk, 1990. – S. 111-113.

25. Savinov D.G. Tuva ranneskifskogo vremeni «na perekrestke» kul'turnykh traditsiy (Aldy-Bel'skaya kul'tura) // Kul'turnye translyatsii i istoricheskii process (paleolit-srednevekov'e). – SPb, 1994. – S.76-92.

26. Semenov V.A. Mongun-Taigha (arheologicheskie issledovaniya v Tuve v 1994-1995 gg.). – SPb, 1997. – 40 s.

27. Semenov V.A., Chughunov K.V. Rol' substrata v slozhenii kul'tur skifskogo oblika v Tuve // Problemy arheologii stepnoy Evrazii. Chast' II. – Kemerovo, 1987. – S. 73-76.

28. Semenov V. A. Skifskie kul'tury Tuvy // UZTNIIYaLI. – Kyzyl, 2010. – Vyp. XXII. – S. 54-61.

29. Dluzhnevskaya G.V. Nekotorye osobennosti nazemnykh sooruzheniy kurghanov Sayanskogo kan'yona r. Yenissey// SA. – 1977. – №3. – S. 275-278.

30. Mannazh-ool M.Kh. Tuva v skifskoe vremya. – M: «Nauka», 1970. – 78 s.

31. Dluzhnevskaya G.V. Raskopki mogil'nikov Bedig-Khorum i Saryg-Khazha III // AO 1983 goda. – M., 1985. – S. 201-202.
32. Grach A.D. Novye dannye o drevney istorii Tuvy // UZTNIIYaLI. – Kyzyl, 1971. – Vyp. XV. – S. 93-97.
33. Grach A.D. Drevnie kochevniki v centre Azii. – M.: Nauka, 1980. – 255 s.
34. Kyzlassov L.R. Drevnyaya Tuva. – M.: Izd-vo MGU, 1979. – 63 s.
35. Habdulina M.K. Stepnoe Priishim'ye v epokhu rannego zheleza. – Almaty: Gylym Rakurs, 1994. – 86 s.
36. Kyzlassov L.R. Uyukskiy kurghan Arzhan i vopros o proiskhozhdenii sakskey kul'tury // SA. – 1977. – №2. – S. 69-86.
37. Chughunov K.V. Mongun-Taighinskaya kul'tura epokhi pozdney bronzy Tuvy (tipologicheskaya klassifikatsiya pogrebal'nogo obryada i odnositel'naya khronologiya) // Peterburgskiy arkhologicheskii vestnik. – 1994. – №8. – S. 43-53.
38. Marghulan A.Kh. Beghazy-Dandybaevskaya kul'tura. – Almaty, 1979. – 328 s.
39. Dzhumabekova G.S., Bazarbayeva G.A. V poiskah sledov svernuvscheysya pantery: k izucheniyu pamyatnikov mayemirskoy stepi // Istoriya i arkheologiya Semirech'ya. Sbornik statey i publikatsiy. Vyp. 4. – Almaty: Fond «Rodnichok», 2011. – S. 67-88.
40. Toleubayev A.T. Zolotye kurghany Shilikty // Arkheologiya Kazakhstana. – Almaty, 2006. – S. 140-157.
41. Chernikov S.S. Zagadka zolotogo kurghana. – M.: «Nauka», 1965. – 189 s.
42. Akishev K.A., Kushaev G.A. Drevnyaya kul'tura sakov i usuney doliny reki Ili. – Alma-Ata: Izd-vo Akad. Nauk, 1963. – 298 s.
43. Chughunov K.V. Sinkhronizatsiya kul'tur nachala ranneskijskogo vremeni Central'noy Azii, Yuzhnoy Sibiri i Kazakhstana // Sovremennyye problemy arkheologii Rossii. Materialy Vserossiyskogo arkheologicheskogo s'yezda. – Novosibirsk: Izd-vo In-ta arkheologii i etnografii SO RAN. – Tom II. 2006. S. 69 – 71.
44. Bokovenko N.A., Legrand S. Das karasukzeitliche Graberfeld Ancil Con in Chakassien // Eurasia Antiqua. Band 6. – Mainz am Rhein, 2000. – S. 209-248.
45. Zjablin L.P. Karasukskiy mogil'nik Malye Kopjony 3. – M.: «Nauka», 1977. – 142 s.
46. Khavrin S.V. Pamyatniki andronovskoy kul'tury na territorii Severnogo Kitaya // Severnaya Evraziya ot drevnosti do srednevekov'ya. Arkheologicheskie izyskaniya. Vyp. 2. – SPb., 1992. – S. 45-46.
47. Molodin V.I., Komissarov S.A. Andronoidny mogil'nik na territorii Vostochnogo Turkestana (Sin'tsyzana) // Problemy arkheologii, etnografii, antropologii Sibiri i sopredel'nyh territoriy. Tom VI. – Novosibirsk, 2000. – S. 342-349.
48. Beissenov A.Z., Varfolomeyev V.V., Kassenalin A.E. Pamyatniki Begazy-Dandibaevskoy kul'tury Central'nogo Kazakhstana. – Almaty, 2014. – 385 s.
49. Kuz'mina E.E. Klassifikatsiya i periodizatsiya pamyatnikov andronovskoy kul'turnoy obshchestva. – Aktobe, 2008. – 328 s.
50. Arslanova F.Kh. Nekotorye pamyatniki pozdnego bronzovogo veka verkhnego Priirtish'ya // SA. – 1974. – №1. – S. 220-226.
51. Itina M.A., Yablonskiy L.I. Mavzoley Severnogo Taghiskena. – M., 2001. – 273 s.
52. Chughunov K.V. Central'naya Azia i Yuzhnaya Sibir' v nachale epokhi rannih kochevnikov (voprosy khronologii pamyatnikov i sinkhronizatsii kul'tur) // Kul'tura nomadov Central'noy Azii. – Samarkand, 2008. – S. 223-227.

В. Хорват¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
2-ші курс докторанты Алматы, Қазақстан

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ СКИФТІК КЕЗЕҢНІҢ БАСИАПҚЫ ФАЗАСЫНДАҒЫ ЖЕРЛЕУ ҒҰРЫПТАРЫНЫҢ СИПАТТАМАЛАРЫ (АРЖАН-1 ОБАСЫ БОЙЫНША)

Түйін

Мақалада автор Тва жерінен қазылып зерттелген Аржан-1 обасының Солтүстік-батыс Моңғолия, Тва жерлеріндегі Херексурлармен тарихи-мәдени байланысы

жөніндегі Боковенко, Қызласов, т.б. авторлардың пікірі қарастырылып, сарапталады. Олардың көбіне ортақ радиалды құрылым, жер бетінде жерлеу, өлікпен бірге мал жерлеу, бөренелерден клет-қабірлер салу, т.с.с. ұқсастықтары негізінде Аржан-1 обасының үлгісін солардан алды деген пікірді қарастырады. Автор дегенмен бұл пікірлерге аса қосылмайды. Мақала авторы зерттеуші Л.Р. Қызласовтың Аржан-1 обасының үлгісі Орталық Қазақстанның Андронов және Биғазы-Дәндібай мәдениеттерімен байланысты болуы керек деген пікірге көбірек қолдау жасайды. Сонымен қатар, бұл мәселеде Арал бойындағы соңғы қола дәуіріне жататын Түгіскен ескерткіштеріне де мән беру керектігін айтады. Аржан-1 сияқты ерте темір дәуірінің ескерткіштерінің шығуын арий тайпаларының келуімен де байланыстыру керектігіне назар аударған. Мақала авторы Аржан-1 сияқты Орталық Азияда орналасқан ескерткіштерді алды-бел мәдениетіне жатқызу туралы пікірлерге қосылады.

Түйін сөздер: Аржан-1, ерте скиф, Mongun-tajga, khereksurs, алды-Bel мәдениет, Беғазы-Dandibaev мәдениет

V. Horvath¹

¹al-Farabi Kazakh National University, 2-nd year PhD Student
Almaty, Republic of Kazakhstan

CHARACTERS OF THE BURIAL MOUNDS OF THE BEGINNING OF THE SCYTHIAN AGE IN CENTRAL ASIA (BY THE KURGAN OF ARZHAN-1)

Summary

In the article the author systematized the features of the construction and burial rite of the Arzhan-1 mound, and equalized them with the characters of the monuments of the Late Bronze and Early Iron Ages of Central Asia and Kazakhstan. The structure of the complex is more associated with the khereksurs and the Mongun-Taiga culture in Tuva and Northwestern Mongolia. At the same time, these mounds differ from each other. Tuva khereksurs of so called «Ulug-Khorum» type, also have radial structure and log cabin on the bottom of the ground pit. Moreover, the the buried of the khereksurs and the Mongun-Taiga culture also differently were placed. In addition, general characteristics can be observed, too, like the dead, lying on the left side, in a crooked position, oriented with head to the west or northwest. Some of the archaeologists thought that the origin of the attributes of the Arzhan-1 mound should be in relation with the properties of the architectural monuments of the Begazy-Dandibaev culture of Central Kazakhstan. There are also burials with round and square stone fences around them, but the radial structure is not much known there. That is why, it is necessary to take into consideration the presence of the Andronovo culture, and its connection between the societies of the adjacent regions. The emergence of Indo-Iranian tribes is inevitable, and their influence on the development of Andronovo and BD-cultures, too.

Keywords: Arzhan-1, Early Scythian, Monghun-taiga, khereksurs, Aldy-bel culture, Begazy-Dandybai culture.

УДК 78+37:323](574)

А.К. САРСЕН¹

¹РАНХиГС Сибирский институт управления,
Магистрантка
г. Новосибирск, Российская Федерация

ПРИОРИТЕТЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ В ОБЛАСТИ ЭТНОПОЛИТИКИ

Аннотация

В статье рассматриваются основные приоритеты Республики Казахстан и Российской Федерации в сфере этнополитики. Автор сравнивает ситуацию в двух странах, подчеркивая специфические черты, характерные для каждой из них. В

частности, рассмотрена ситуация в Казахстане и его уникальный опыт выстраивания этнополитики учитывающей права этносов (особенно в сфере образования, и культуры), исходящей из необходимости конструирования общегражданской нации и общенациональной идентичности. Вместе с тем в работе автором отмечены основные проблемы обоих государств, связанные с межэтническими отношениями, а также предложены пути их решения.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Российская Федерация, этнополитика, межэтнические отношения, общегражданская нация, общенациональная идентичность, этнические группы, полиэтничное государство.

Основные тенденции исторического развития характеризовались появлением на политической карте мира более или менее крупных национальных государств, вобравших на своей территории различные этнические группы и консолидировавших их в нации в эпоху капитализма. В настоящее время на планете насчитывается до 5 тыс. народов, между тем число государств не превышает двухсот, что свидетельствует о том, что большинство малых народов и даже достаточно многочисленных, таких как, к примеру, курды, численность которых приблизительно более 40 млн. человек, не имеют возможность образовать собственное государство. В результате мы видим, что большинство государств являются полиэтничными. По утверждению известного российского этнолога-специалиста в области межнациональных отношений Л.М. Дробижевой, в мировой практике полиэтничными считаются все государства, имеющие более 5% иноэтничного населения [1, с. 169]. Волями исторических судеб Казахстан, ставший родным домом для депортированных в годы сталинизма народов, трудовых мигрантов со всех уголков СССР, и Россия, имеющая глубокие имперские традиции, сложились как многонациональные государства. После распада Советского Союза и образования суверенных государств – Республики Казахстана и Российской Федерации, им пришлось столкнуться с неотложной задачей выстраивания этнополитики для сохранения гражданского мира и согласия.

Актуальность этой задачи была обусловлена тем, что после крушения СССР политизация этничности стала основным и самым мощным способом мобилизации социума в процессе построения национальной государственности на постсоветском пространстве, вызвав многочисленные и кровопролитные конфликты, переросшие в Таджикистане, Чечне и других регионах в полномасштабные войны. Отталкиваясь лишь декларативно от основополагающих международных документов в области прав человека, таких как «Всеобщая декларация прав и свобод человека ООН», «Международный пакт о гражданских и политических правах», «Международный пакт об экономических, социальных и культурных правах» (1966) и др., РК и РФ в определении стратегии национальной политики исходили, в первую очередь, из политической задачи сохранения единства и целостности государства при соблюдении прав народов на этнокультурную самобытность. При этом Казахстан, в отличие от России, пошел по пути утверждения унитарной административной формы государства, делая упор на культурную автономию проживающих в республике этносов, а РФ сохранила федеративную форму государственного устройства и использовала одновременно принцип культурной автономии для многих малочисленных этносов.

Конституция Российской Федерации 1993 г. закрепила мультиэтническую модель российского общества (по данным Всероссийской переписи населения 2010 г. в РФ проживают 193 национальности [2]), так как суверенитет РФ провозглашён от имени многонационального народа (ст. 3). Для регулирования сферы этнополитики в России были приняты важные законодательные акты: Закон РФ «О национально-культурной автономии» и «Концепция государственной национальной политики Российской Федерации» (1996). В 1998 году, вслед за Казахстаном, в России была создана Ассамблея народов России – добровольная самоуправляющаяся общероссийская

общественная организация, которая имеет региональные отделения, проводит регулярно общероссийские и региональные съезды и различные форумы, участвует в обсуждении готовящихся законов в сфере этнополитики.

Надо отметить, что при президенте Б.Н. Ельцине наблюдались дезинтеграционные тенденции, связанные с ослаблением вертикали власти и контроля центра над регионами, сепаратизмом некоторых республик Татарстана, Якутии). После прихода к власти молодого и сильного политика В.В. Путина, сумевшего за короткий срок укрепить целостность государства, силовым методом завершить затянувшийся конфликт на Кавказе, эти тенденции были преодолены и созданы предпосылки для формирования общероссийского гражданского самосознания.

Кроме того, в настоящее время с 2015 г. главным государственным органом в РФ по регулированию межэтнических, межконфессиональных отношений является Федеральное агентство по делам национальностей, которое отчасти компенсировало отсутствие в парламенте палаты национальностей, существовавшей в Совете Федерации до 1993 г. Агентство утвердило в 2015 г. «Стратегию государственной национальной политики Российской Федерации до 2025 г.», основанной на принципах построения демократического федеративного государства, активизирующего всестороннее сотрудничество народов и развитие их национальных языков и культур [2].

Казахстан, несмотря на то, что в начальный период независимости все основополагающие документы «Декларация о государственном суверенитете Казахской ССР» от 25 октября 1990 г., Конституционный закон «О государственной независимости Республики Казахстан» от 16 декабря 1991 г. и первая Конституция РК от 28 января 1993 г. подчеркнули национальный характер казахской государственности, сумел избежать межнациональных и межконфессиональных конфликтов. Это было связано, с одной стороны, признанием другими народами исторических прав казахов как коренного этноса на возрождение своей государственности и национальной культуры, языка, вытесненного в советское время из государственной практики, а также проведением национальной политики, учитывающей права этносов, особенно в сфере образования, и культуры. Этнонациональная парадигма этнополитики в Казахстане изменилась с принятием второй Конституции 30 августа 1995 г., где был уже сделан упор на общегражданскую парадигму, исходящую из необходимости конструирования общегражданской нации и общенациональной идентичности.

К практике политического строительства в Республике Казахстан относится создание уникального института как главного координирующего центра достижения межэтнического согласия – Ассамблеи народов Казахстана согласно указу Президента страны от 1 марта 1995 г., отражающего интересы 140 этносов Казахстана и представителей 40 конфессий. Ассамблея объединяет 818 этнокультурных объединений, малых ассамблей 46 этносов полиэтничного Казахстана [3, с. 24]. Республиканские и региональные национальные культурные центры как рычаги для возрождения и развития национальных языков, обычаев, традиций, поддержания культурных связей с исторической родиной играют важную роль в качественном изменении социокультурного положения этнических меньшинств в независимом Казахстане. Согласно поправкам в Конституции РК 2007 г. Ассамблея народов Казахстана была переименована в Ассамблею народа Казахстана, наделена конституционным статусом и получила право делегировать своих представителей в Мажилис и Сенат Парламента согласно установленной квоте. Таким образом, представители крупных этносов Казахстана получили гарантированное право и возможность для законодательной деятельности в области национальной политики. Статус АНК закреплен Законом Республики Казахстан от 20 октября 2008 года «Об Ассамблее народа Казахстана». Весомый вклад в укрепление и развитие казахстанской идентичности и единства вносят Научно-экспертный совет АНК и научно-экспертные группы в регионах, советы общественного согласия АНК, советы матерей АНК, Центр медиации АНК,

Клуб журналистов АНК, кафедры АНК, Ассоциация предпринимателей АНК. Для обеспечения деятельности АНК создано Республиканское государственное учреждение «Қоғамдық келісім» («Общественное согласие») при Президенте Республики Казахстан. Аналогичные структуры созданы при аппаратах акимов областей, городов Алматы и Астаны.

В 2010 г. после всенародного обсуждения президент РК Н.А. Назарбаев одобрил Доктрину национального единства, утвержденную на Совете Ассамблеи народа Казахстана. Она вошла в Стратегический план развития Казахстана до 2020 г. В Общих положениях Доктрины сделан акцент на том, что Республика Казахстан является единственным правовым и историческим наследником казахского народа, который, пройдя тяжелые испытания, выжил и создал свое независимое государство [4]. Президент РК подписал Указ № 147 от 28 декабря 2015 года «Об утверждении Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства» на 2015–2025 годы, основанной на базовом векторе – общенациональной патриотической идее «Мәңгілік Ел». В данном программном документе была определена задача формирования казахстанской идентичности и единства, в фундамент которых положены общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии [5].

Большую роль в определении этнополитических приоритетов внёс президент РК Н.А. Назарбаев в своих концептуальных работах: «Идейная консолидация общества как условие прогресса Казахстана» (1993), «Стратегия развития Казахстана до 2030 года» (1997), «Концепции формирования государственной идентичности РК» (1996). Эта тема всесторонне раскрыта в книгах главы государства «В потоке истории» (1999), «Критическое десятилетие» (2003), его докладах на сессиях Ассамблеи народа Казахстана и других выступлениях. Кроме того, по поручению Президента страны приняты Государственная программа развития и функционирования языков на 2001–2010 годы, Стратегия Ассамблеи народа Казахстана на среднесрочный период (до 2011 года) и другие документы.

Между тем, в Республике Казахстан и Российской Федерации в области межнациональных и межконфессиональных отношений имеется много нерешённых проблем, создающих риски для национальной безопасности. В частности, негативное влияние на стабильность и консолидацию общества оказывает фактор высокого уровня социального и имущественного неравенства, региональной экономической дифференциации. Так, наиболее высокая доля сельского населения, имеющего доходы ниже величины прожиточного минимума в 2001 г. отмечена в Мангистауставской (95%), Жамбылской (53%), Атырауской (48%), Кызылординской (47%), Актюбинской (45%), Южно-Казахстанской (44%) областях [6, с. 34]. Именно в силу социальных причин первые тайные террористические группы в Казахстане под названием «Казахский исламский джихад», находившиеся под колпаком у международной организации «Джунд аль-Халифат» («Солдаты халифата»), базировавшейся в Афганистане, появились в 2008 г. на Западе и Юге – в Атырау и Таразе. Распространению идей исламского салафизма, призывающего к экстремистским методам борьбы, способствовало размывание традиционных нравственных ценностей после распада Союза и утрата идентичности.

К негативным факторам также можно отнести коррумпированность отдельных представителей власти, факты вынесения судами несправедливых решений, правовой нигилизм и высокий уровень преступности в обоих государствах. По данным многих социологических опросов, проведенных среди населения РФ и РК отмечаются случаи проявлений дискриминации по отношению к гражданам различной национальной принадлежности при устройстве на работу, в правоприменительной практике и других сферах. В 1998 г. под руководством М.М. Аренова, директора Информационно-аналитического центра Парламента РК, и С.К. Калмыкова, заведующего сектором

социологических исследований центра, проводился методом анкетирования опрос 1761 респондента в семи областях Казахстана, представляющих все регионы Казахстана (центральный, северный, южный, западный и восточный). 11,8% респондентов признали, что в Казахстане имеют место нарушения прав этнических групп при выдвижении на руководящую должность, приеме на работу, в приватизации и создании своего бизнеса [7, с. 50].

В Российской Федерации распространены негативные стереотипы в отношении некоторых народов, в особенности кавказцев, а также трудовых мигрантов из Центральной, Юго-Восточной Азии, которых принимают за людей второго сорта. К тому же не решены вопросы социальной и культурной интеграции и адаптации мигрантов, что не позволяет в должной мере обеспечить лояльность второго поколения мигрантов, которые могут рассматриваться как потенциальные террористы.

Таким образом, анализ приоритетов в области этнополитики в Казахстане и России позволяет сделать вывод, что оба полиэтничных государства делают упор на формирование общегражданской идентичности и гражданской нации на основе единых национальных ценностей и исторического прошлого при сохранении мультикультурализма. На повестке дня обоих ключевых государств постсоветского пространства стоит проблема недостаточности образовательных и культурно-просветительских мер по формированию гражданской идентичности, воспитанию культуры межнационального общения, изучению истории и традиций народов, их опыта солидарности в укреплении государства и защиты Родины. Необходимо преодолеть недостаточную скоординированность между ведомствами, региональными уполномоченными органами, ответственными за реализацию государственной национальной политики, включая профилактику экстремизма и раннее предупреждение межнациональных конфликтов в регионах Республики Казахстан и субъектах Российской Федерации.

Список использованной литературы

1 Дробизева Л.М. Этничность в современном обществе. Этнополитика и социальные практики в Российской Федерации // Мир России. – 2001. – № 2. – С. 168–180.

2 Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года [Электронный ресурс] // Сайт Федерального агентства по делам национальностей. – Режим доступа: <http://fadn.gov.ru/news/2015/10/14/2338-strategiya-gosudarstvennoy-natsionalnoy-politiki-rossiyskoj-federatsii>.

3 Нурғалиева Ж.К. Конструирование этнической и гражданской идентичности в национализирующем государстве на примере Республики Казахстан: Автореф. дис.... канд.соц.н. (22.00.04) / СПб. Гос.ун-т. – СПб, 2012. – 28 с.

4 Доктрина Национального единства Казахстана. Одобрена Администрацией Президента и направлена в Правительство 29 апреля 2010 года, одобрена на состоявшемся 19 апреля 2010 года заседании Совета Ассамблеи народа Казахстана [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30501158#pos=1;-155.

5 Назарбаев утвердил Концепцию укрепления и развития казахстанской идентичности и единства. – 30 декабря 2015 [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.zakon.kz/4766316-nazarbaev-utverdil-koncepciju.html>.

6 Забирова А.Т. Этносоциальные факторы миграции казахов в Астану и Алматы и ее этнополитические последствия: Автореф.дис....док.соц.н. (23.00.02). – М., 2004. – 46 с.

7 Аренов М.М., Калмыков С.К. Этносоциальная действительность Казахстана // Этносоциология. – 1998. – С. 45–58.

Сәрсен Ә.Қ.¹

¹РФ Президенті жанындағы РХШЖМҚА филиалы - Сібір басқару институтының магистранты
Новосібір қ-сы, Ресей Федерациясы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕН РЕСЕЙ ФЕДЕРАЦИЯСЫНЫҢ ЭТНОСАЯСАТ САЛАСЫНДАҒЫ БАСЫМДЫЛЫҚТАРЫ

ТҮЙІН

Мақалада Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясының этносаясат саласындағы басты басымдылықтары қарастырылады. Автор екі елдегі осы сала бойынша ахуалды салыстырмалы түрде қарастырып, әр елге тән өзіндік ерекшеліктерін көрсетеді. Оның ішінде Қазақстандағы жағдай қаралып, жалпыазаматтық ұлт пен жалпыұлттық бірегейлік қажеттілігінен туындайтын этностардың құқығы ескерілетін (әсіресе, білім беру мен мәдениет саласындағы) этносаясаттың түзілу тәжірибесі жан-жақты талдайды. Сонымен қатар жұмыста автор екі мемлекеттегі этникааралық қатынастарға байланысты туындайтын негізгі мәселелерді айта келіп, оларды шешу жолдарын ұсынады.

Ключевые слова: Қазақстан Республика, Ресей Федерациясы, этносаясат, этникааралық қатынастар, жалпыазаматтық ұлт, жалпыұлттық бірегейлік, этникалық топтар, көп этникалық мемлекет

Sarsen A.K.¹

¹RANEPА, Siberian Institute of Management
Master's Student,
Novosibirsk, Russian Federation

PRIORITIES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION IN THE FIELD OF ETHNOPOLITICS

Summary

The main priorities of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation in the field of ethnopolitics are considered in the article. The author compares the situation in the two countries, emphasizing the specific features peculiar to each of them. In particular, the article deals with the situation in Kazakhstan and its unique experience in building ethnopolitics (that takes into account the rights of ethnic groups, especially in the sphere of education and culture), proceeding from the need to build a common civil nation and a common national identity. At the same time, the author noted the main problems of both states related to interethnic relations, and suggested ways of their solution.

Keywords: the Republic of Kazakhstan, the Russian Federation, ethnopolitics, interethnic relations, civil nation, national identity, ethnic groups, polyethnic state.

РЕЦЕНЗИЯ СЫН-ШКІР

УДК 930.85

А.К. КАМАЛОВ¹

¹Университет «Туран»

Алматы, Казахстан

ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ НА ШЕЛКОВОМ ПУТИ

Рецензия на книгу: Хафизова К.Ш. Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты). – Астана: Ғылым баспасы, 2015. – 416 с.

Аннотация

Статья знакомит читателей с содержанием научного исследования ведущего казахстанского синоведа К.Ш. Хафизовой, посвященного истории взаимодействия Китая и народов Центральной Азии на Шелковом пути. Особенностью данного исследования является рассмотрение историко-культурных контактов между Центральной Азией и Китаем сквозь призму таких концептов, как «диалог», «цивилизация» и «Шелковый путь». Включенные в книгу исторические сюжеты рассматриваются с точки зрения взаимодействия двух цивилизаций – Восточной Азии, которая представлена Китаем, и Центральной Азией. В книге К.Ш. Хафизовой рассматриваются особенности традиционной китайской философии и внешней политики Китая, в основе которых лежало китаецентрическое представление о мироустроении, особой роли в нем Среднего государства и мироустроительных функций китайского императора. Взаимодействие Китая с Центральной Азией изучены на основе сюжетных линий, как взаимоотношения между династией Чжоу и народами Центральной Азии, значение и символика коней в культуре народов и цивилизаций на Шелковом пути, отражение кочевого мира в танской поэзии, дипломатические отношения между империей Тимура и минским Китаем, дипломатический церемониал кочевников, а также культурные связи между Казахской степью и маньчжурской империей Цин.

Ключевые слова: диалог цивилизаций, Шелковый путь, Китай, Центральная Азия, номады.

Международная Тюркская академия в 2016 г. издала серию книг по тюркологии, среди которых достойное место занимает исследование ведущего казахстанского синоведа Клары Шайсултановны Хафизовой «Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты)» [1].

Книга посвящена изучению истории взаимоотношений Китая и Центральной Азии, которые рассматриваются сквозь призму трех ключевых понятий - «Шелковый путь», «диалог» и «цивилизация». Идея «Шелкового пути» как торговых магистралей древности, связывавших Китай со странами Европы через Центральную Азию, была впервые озвучена немецким ученым Фердинандом фон Рихтгофом в 1877 г. в книге «Китай». С тех пор Концепция «Шелкового пути» стала своеобразным методологическим подходом в изучении истории и культуры Центральной Азии, о чем свидетельствует появление обширной научной литературы, рассматривающей те или иные аспекты функционирования Великого Шелкового пути и его роли в экономических, политических и культурных отношениях между народами и странами. Необходимо отметить, что в последние десятилетия научная идея Шелкового пути приобрела политическое значение, став символом тесных торгово-экономических отношений между современными государствами в этом же географическом пространстве – от

Китая до Европы. Активно идею «Шелкового пути» использует руководство КНР для продвижения своих экономических и политических проектов, включая проект «Один путь, один пояс».

В исследовании К.Ш. Хафизовой «Шелковый путь» символизирует мирное сосуществование между Китаем и Центральной Азией, представляя некое пространство, в котором общались народы и взаимодействовали культуры. Ключевыми понятиями, характеризующими это взаимодействие, являются понятия «цивилизация» и «диалог». К.Х. Хафизова рассматривает Китай и Центральную Азию как две цивилизации, при чем под последней понимает в основном культуру кочевых народов. Относительно цивилизационного подхода к анализу исторических процессов нужно отметить, что он был довольно популярным у историков постсоветского пространства в первые годы после распада СССР, когда, отказавшись от марксистской методологии, они искали новые методологические подходы. Понятие «цивилизации» очень многозначно и не имеет единого определения, а представление о центрально-азиатской «цивилизации» как о культуре только кочевников не отражает специфики всего региона Центральной Азии, в которой на всем протяжении истории очень важной, а зачастую преобладающей, была иранская культура. Именно взаимодействием оседлого и кочевого населения, ираноязычных и тюркских народов определялись исторические процессы в регионе.

Взаимодействие Китая с кочевыми народами Центральной Азии представлено в книге К.Ш. Хафизовой как «диалог», который предполагает отношения равных между собой «собеседников». В таком подходе к взаимоотношениям можно видеть своеобразную деконструкцию традиционных китаецентрических представлений о мироздании и мировом порядке, согласно которым Вселенная состояла из двух неравных частей – цивилизованного Среднего государства (кит. Чжунго) и всей остальной периферии, населенной дикими варварами. Такое представление исключало возможность диалога между Китаем и другими странами, а предполагало строгую иерархию во взаимоотношениях между Поднебесной и остальной частью мира. Китаецентрическая модель мироустройства являлась концептуальной основой имперского Китая, о каком бы периоде ее истории ни пошла речь. Поднебесная империя, находившаяся в центре мироздания, управлялась императором, который был наделен благой силой дэ. С помощью этой силы он устанавливал угодный Небу порядок в мире: все «варвары» четырех сторон света находились в подчинении китайского императора, наделенного мандатом на мировое управление самим Небом, а потому представлявшегося как «Сын Неба» (кит. Тянь-цзы). Миссией императора было оказание преобразующего влияния на «варваров», которые должны были быть цивилизованы под влиянием китайской культуры. Не случайно, народы Центральной Азии в китайских исторических сочинениях обозначались разными вариантами слова «варвар» («ди», «цян», «жун», «ху» и др.), которые не могли претендовать на равный с Поднебесной империей статус.

Заслугой К.Ш. Хафизовой является то, что она собрала и проанализировала большое количество фактов из письменных источников, прежде всего китайских, которыми она прекрасно владеет как профессиональный китаевед, и смогла показать, что несмотря на существование китаецентрических интерпретаций взаимоотношений Китая с народами Центральной Азии, последние являлись самостоятельными и важными историческими акторами, вступавшими в диалог с китайской цивилизацией на равных. Исторические сюжеты, раскрывающие суть диалога или «беседы» между Китаем и Центральной Азией, рассматриваются в семи главах книги, о содержании которых можно судить по их названиям: «Традиционная философия и внешняя политика Китая», «Династия Чжоу и Центральная Азия в диалоге цивилизаций», «Кони и великий Шелковый путь», «Кочевой мир в танской поэзии», «Диалог цивилизаций империи Тимура, городов и великой степи в Восточной Азии в XIV-XV вв.», «Дипломатический церемониал кочевников», «Диалог культур Казахской степи и Восточной Азии».

Китаецентрические представления о мироздании К.Ш. Хафизова связывает с конфуцианской философией, которой она противопоставляет представления даосизма о Китае и соседних народах. Она полагает, что «даосы в древности относились к представителям народов Центральной Азии не только как к равным по интеллекту и знаниям, но в чем-то признавали их превосходство» [1, с. 32]. Высказывания даосских философов используются автором для создания своего нарратива диалоге цивилизаций, который иллюстрируется примерами из истории взаимосвязей маньчжурской империи Цин (1644-1912 гг.) с казахами. Частью этого нарратива являются утверждения автора об «уважении маньчжурской династии к чингизидам» [1, с.48] и о популярности в Китае «мнения о том, что кочевники по своей природе любят воевать и потому их нужно остановить лишь военной рукой» [1, с.69]. Обсуждение философского аспекта внешней политики Китая совершенно логично завершается в книге К.Ш. Хафизовой рассказом о том, что современные китайские реформаторы развивали свои идеи, опираясь на традиционные учения конфуцианства, даосизма и легизма.

Примечательно, что все повествование об историко-культурных связях Китая с Центральной Азией с древнейших времен, хорошо известных благодаря переводам и исследованиям русских и европейских синологов, К.Ш. Хафизовой пересматривается и осмысливается с точки зрения концепта «цивилизационного диалога», который подтверждается больше умозаключениями, чем историческими фактами. Так, говоря о том, что в эпоху правления Восточного Чжоу и Ханьской империи северные племена назывались пренебрежительными словами, означающими «варвары» - ди, мань и сюй, автор делает заключение о том, что «отсутствие пренебрежительных характеристик чужеземцев в [сочинении – А.К.] «Му тянь-цзы чжуань» свидетельствует о понимании чжоусцами цивилизации как гармоничного сосуществования народов с разными обычаями» [1, с. 89]. В качестве другого универсального «инструмента» диалога Китая со странами и народами вдоль Шелкового пути К.Ш. Хафизова рассматривает культ коня, который занимал значительное место в духовной и религиозной жизни китайцев и народов Центральной Азии. Уникальную часть этой части исследования составляет анализ сведений о роли коней в политике Цинской империи [1, с. 117-132], поскольку автор является специалистом в казахско-цинских отношениях и знатоком китайских источников Цинской династии. Здесь К.Ш. Хафизова приводит сведения о посольствах казахского хана Абулмамбета, султанов Аблая и Абулфайза в Пекин в 1760 г., после которых была налажена поставка коней на рынки Синьцзяна. Торговый обмен казахских лошадей на китайский шелк, производимый в Китае, иллюстрирован в книге не только данными письменных источников, но и анализом картины Дж.Кастильоне «Сто скакунов», написанной в 1743 г., а также реконструкцией провищ и мастей коней, изображенных на другой картине итальянца – «Восемь скакунов» (1759 г.) [1, с. 125-127].

Очень важным периодом во взаимодействии тюркских и ираноязычных народов Центральной Азии с Китаем является эпоха правления Танской династии (618-907 гг.), которую автор совершенно логично решила осветить в отдельной главе книги. Действительно, танская эпоха совпала с политическим могуществом государств тюрков, уйгуров и кыргызов, поддерживавших тесные экономические, военно-политические отношения с танским Китаем. Последние подробно отражены в исторических источниках и достаточно хорошо описаны в научной литературе. К.Ш. Хафизова выбрала для анализа «диалога» взаимодействие в культурной жизни, а точнее более узкий ее аспект – отражение кочевого мира в поэзии танской эпохи, которая по праву считается апогеем в развитии китайской поэзии. Она обращается к творчеству таких танских поэтов, как Бой Цзюйи (772-846 гг.), Лю Яньши (?-812 гг.), Цуй Хао (?-754 гг.), Чэнь Цзыань (661-702 гг.), Ду Му (803-853 гг.), танского императора Ли Шиминя (Тайцзуна) и др. поэтов, которые писали в своих стихах о кочевниках и взаимоотношениях с ними (некоторые стихи в книге даются в авторском переводе). Особый интерес представляют стихи

Цзэнь Шэня (715-770 гг.), написанные в жанре «бяньсай ши» (заставные пограничные песни). Танские поэты в своих стихах затрагивали разные аспекты жизни кочевников, начиная с мирного сосуществования с китайцами на приграничных землях до военных походов и набегов в пределы Китая. Общеизвестными являются рассказы об увлечениях танских принцев кочевым образом жизни и юртой, так хорошо воспетой Бо Цзюйи [1, с. 151-152]. Обобщая тему кочевого мира в танской поэзии, К.Ш. Хафизова заключает: «Стихотворения танских поэтов рисуют в художественной форме облик просвещенного ханьца, всего китайского общества и целой эпохи, насыщенной деталями мирных и военных отношений с кочевниками. Они передают нам образы кочевников, их обычаи, нравы, кухню, одежду, верования, воинское искусство и искусство верховой езды, спортивные игры» [1, с.160]. Здесь следует добавить, что перу танского поэта Бо Цзюйи принадлежат также стихотворение «Дорога в горах Иньшань» (809 г.) и «Письмо уйгурскому кагану» (808 г.), в которых описывается торговля между танским Китаем и Уйгурским каганатом (744-840 гг.), основными предметами обмена в которой были китайский шелк и уйгурские кони [2]. Эти эпизоды взаимоотношений между Танской империей и кочевниками, как и многие эпизоды из истории Уйгурского каганата, к сожалению, не упоминаются в книге К.Ш. Хафизовой, несмотря на то, что они изучались казахстанскими историками.

Еще одной темой, которая рассматривается в контексте «цивилизационного диалога», являются дипломатические отношения Тимура и тимуридов с китайской династией Мин в XIV-XV вв. К.Ш. Хафизова была в свое время первым советским синологом, обратившимся к анализу писем Тимура ко двору китайского императора [3]. Внешняя политика минской династии, пришедшей к власти в 1368 г. в результате свержения монгольской династии Юань, и внешнеполитическая риторика, звучащая в китайских исторических сочинениях минской эпохи, представляют большой интерес для научного анализа, в связи с тем, что они были адаптированы к неблагоприятным для Поднебесной реалиям. В силу геополитических условий Минская династия была вынуждена отказаться от агрессивной политики и позиционировала себя как сторонница мирного сосуществования с соседними странами. Это соответствовало главному принципу, гласившему: «когда народ может наслаждаться спокойствием и стабильностью, то общество будет процветать» (кит. жэнь ань юй шэн е). К.Ш. Хафизовой удалось вписать немногие свидетельства китайских источников о посольских отношениях между государством Тимура и тимуридов и Минской династией в повествование о военно-политических событиях в империи Тимура и его завоевательных походах на соседние страны. Это повествование включает рассказ о самом Тимуре, его преемнике Шахрухе, правителе Туркестана Шайхе Нуриддине, Улугбеке, о тюрко-монгольском характере государства Тимура, обычаях и традициях, царивших в его владениях, подготовке военного похода против Китая, обмене посланниками между двумя странами. Чрезвычайно ценной является таблица приема посольств Тимура и тимуридов в Минской империи [1, с. 205-211], данные о действительных и самоназванных послах Тимура и его потомков, направленных в Китай [1, с. 212-214], а также анализ писем минских императоров Шахруху и Улугбеку [1, с. 215-216]. История дипломатических отношений Тимура и минского Китая, особенно подготовка Тимуром к так и неосуществленному военному походу в Китай, свидетельствует не сколько о «цивилизационном диалоге», сколько о противопоставлении двух отдаленных друг от друга огромным расстоянием империй. В отличие от Тимура, чьи отношения с Китаем едва ли соответствуют представлениям о «диалоге цивилизаций между Центральной и Восточной Азией», как отмечает К.Ш. Хафизова, началом такого диалога стала политика его потомков – тимуридов [1, с.191].

При изучении истории и культуры кочевых народов Центральной Азии исследователь неизменно сталкивается со скудостью свидетельств, оставленных самими

этими народами, которые бы давали не только детальные сведения об их обществах, но и взгляд изнутри. Это в полной мере относится к вопросу о дипломатическом церемониале кочевников, который поднимает в своей книге К.Ш. Хафизова. На основе анализа русских и китайских сведений о посольских отношениях казахов и джунгар с Российской и Цинской империями, автор восстанавливает дипломатический этикет, который соблюдали в государствах кочевников. Читатель узнает о том, как на практике осуществлялась отправка посольства в соседние страны и прием иноземных посланников в ханской ставке, о правилах гостепреимства у кочевников и организации аудиенции у верховного правителя. В связи с тем, что своды правил, формировавших обычное право в кочевом обществе, такие как «Яссы» Чингиз-хана, уложения эмира Тимура, казахские «Жеты жаргы» и др. не сохранились в письменном виде, большой интерес представляет предлагаемый автором подбор информации о международном праве, извлеченный из монгол-ойратского уложения 1640 г. «Их цааз» (Великое уложение) [1, с. 249-151].

При обсуждении дипломатической практики цинского Китая нельзя избежать вопроса о характере «даннических отношений»: согласно концепции мироустроительной функции китайского императора, порядок во Вселенной обеспечивался тем, что все народы должны были регулярно присылать своих посланников к китайскому императору с подношениями дани в виде местных продуктов (кит. гун). Император в ответ одаривал послов подношениями, а при необходимости и высокими титулами. Любые приезды послов регистрировались китайскими историографами как подношение дани императору, даже если речь шла не о дипломатическом посольстве, а торговом. Так называемые «даннические» отношения хорошо показаны исследователями на примере взаимоотношений многих народов Центральной Азии с Китаем, в том числе древних тюрок и уйгуров. Рассмотрев такую практику применительно к взаимоотношениям казахских ханов с Цинской империей, К.Ш. Хафизова отмечает, что казахские ханы и султаны, отправляя торговые караваны в синьцзянские города Урумчи, Кульджу и Тарбагатай, передавали также подарки для императора, губернаторов или высокопоставленных чиновников. Эти подношения назывались «болек» (от тюрк. «бермек» - подношения) и были своеобразной «пошлиной за ввозимый в Синьцзян товар», однако китайские летописцы регистрировали их как подношения «дани» императору [1, с. 247-248]. Ярким примером подношения подарка, который был классифицирован цинскими историографами как «дань», является дар казахского султана Аблая: зимой 1763 г. он направил Илийскому генерал-губернатору Илату в качестве «болек» шесть коней (аргамаков) [1, с. 247].

Дипломатический этикет отражал духовную жизнь кочевого общества, большое место в которой занимала религия, поэтому часто в состав посольств включались религиозные деятели – буддийские ламы или мусульманские муллы. Так, джунгарские ханы часто назначали главами посольств мусульманина (хотона), в то время, как мусульманские народы включали в состав посланников представителей джунгар. Примером последнего является посольство Аблая в Санкт-Петербург во главе с его сыном Султанмухамедом Урус султаном, которого сопровождал шурин Аблая, имевший ойратское (джунгарское) происхождение [1, с. 251]. Вопросу религиозной практики джунгарских ханов посвящен в книге отдельный раздел, в котором анализируются отношения джунгаров к исламу, являвшемуся господствующей религией в оазисах Восточного Туркестана, и ламаизму – религии Тибета. Исторические факты свидетельствуют о том, что правитель Джунгарии Цеван-Рабдан способствовал укреплению ламаизма на контролируемых им территориях, но вместе с тем пытался не допустить политического влияния Тибета и далай-ламы.

Чрезвычайно полезным является составленная автором таблица, в которой систематизированы данные о посольствах, которыми обменивались казахские и джунгарские правители, цинский двор, Российская империя и среднеазиатские ханства

[1, с. 266-317]. Таблица показывает, что «казахи постепенно втягивались в сложную дипломатическую игру, где главными фигурантами вначале были – кочевая империя джунгар и Россия» [1, с. 318].

Последняя часть книги К.Ш. Хафизовой рассматривает взаимодействие и взаимовлияние китайской культуры и культуры народов Центральной Азии на примере общности числовой символики, знакомства представителей казахской элиты с китайской культурой и языком, наличия в ханской ставке переводчиков китайского и маньчжурского языков, отношения казахов к буддизму (ламаизму). Общность некоторых обычаев и традиций у казахов и маньчжуров объясняется автором кочевым хозяйством. К ним относится обычай оставлять длинный пучок волос на голове, который бытовал у джунгар, маньчжуров и казахов. В XVIII-XIX веках в некоторых казахских родах одну косичку называли «айдар», а две косички – «тулам». Автор полагает, что в более позднее время обычай оставлять пучок волос на голове у ребенка приобрел у казахов религиозное значение [1, с. 350]. В цинское время ношение мужчинами косичек приобрело, как она считает, политическое значение, особенно в дипломатической практике. Косичка на темени казахского царевича, прибывавшего ко двору императора, «должна была олицетворять лояльность цинскому правительству его самого, его отца и всех его родов и племен, которыми правил его отец» [1, с. 352].

Бытование китайских предметов быта в кочевом обществе рассматривается К.Ш. Хафизовой как проявление цивилизационного диалога. В этом контексте она рассматривает популярность в казахском обществе вещей, произведенных в Китае. Это – китайские ткани (включая шелк), предметы роскоши, фарфоровые изделия, продукты питания, главными из которых были рис и чай, украшения и драгоценные камни и др. Пользовалась популярностью у казахов и китайская медицина.

Вопросы взаимодействия китайской и центрально-азиатской цивилизаций, которые поднимаются в книге К.Ш. Хафизовой, иллюстрируются конкретно-историческими данными письменных источников, прежде всего, китайских. Такое сочетание макро-исторической темы и конкретно-исторического материала, свойственного микро-историческому подходу, неизбежно должно было привести к ошибкам в деталях тех или иных событий и эпизодов. Так, на с. 134 автор утверждает «указанные районы входили в территорию тюркских и тюркешских каганатов». Из этой формулировки следует, что существовал не один, а несколько Тюркешских каганатов, что не соответствует истине. В другом случае дается перечисление племен «кидань, туфань, туба (тибетцы)» [1, с. 135], в котором на самом деле «туфань» является китайским обозначением Тибета и тибетцев, а «туба» (должно быть: «тоба») является названием правящего клана тангутских племен (кит. дансян) [3, с.152, 226]. Приводимая автором интерпретация имени тюркского сановника Тоньюкука как «голубая шуба», скорее всего, является народной этимологией. Научная интерпретация имени давалась многими известными тюркологами. Эти интерпретации были обобщены известным тюркологом С.Г. Кляшторным, который считал наиболее обоснованным перевод имени «Тоньюкук», предложенный в свое время турецким филологом Али Ульви Эльве как «первый вельможа» [5, с.30-31]. Такого рода фактологические ошибки, встречающиеся в рецензируемой книге, ограничим еще одним утверждением автора: «В промежутке между этими событиями в 727 году к танскому императорскому двору прибыло первое посольство Уйгурского каганата» [1, с. 142]. Указанный год не соответствует времени существования ни Первого Уйгурского каганата (с 647 г.), ни Второго (744-840 г.).

Переходя от фактологических замечаний к замечаниям теоретического характера, отметим, что деконструируя китаецентрические представления о мироздании и характере отношения Китая с народами Центральной Азии, К.Ш. Хафизова создает новый нарратив о диалоге цивилизаций. Увлечение концептом «диалога» эссенциализирует (генерализирует) одну из сторон взаимоотношений Китая с соседними странами – мир и взаимодействие культур, которые несомненно имело

место, но не были константом отношений Среднего государства с внешним миром. Оно создает идиллическую картину диалога, существовавшего между Китаем и народами Центральной Азии. Здесь нельзя не вспомнить мнение британского историка Александра Моррисона, который считает, что такие клише, как «Шелковый путь» и «Большая игра» искажают историческую действительность [6].

Заключая рецензию на книгу К.Ш. Хафизовой «Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты)», хочется сказать несколько слов о незаурядной личности самого исследователя. Клара Шайсултановна является выпускницей китайского отделения Восточного факультета Ташкентского государственного университета. Она обучалась в аспирантуре в Институте востоковедения в Москве, прошла языковую практику в Китае в 1962-1963 учебном году и всю профессиональную жизнь посвятила изучению цинских источников по истории казахов и казахско-цинских дипломатических отношений. Крупным научным событием стал в свое время выход в свет ее монографии «Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV-XIX вв.)» [7]. Ею проделана большая работа по переводу и публикации цинских исторических материалов по истории казахов и Центральной Азии. Так, в 1989 г. К.Ш. Хафизова совместно с В.А. Моисеевым издала двухтомный сборник документов и материалов по истории отношений казахов с Цинским Китаем под названием «Цинская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII в. – первая треть XIX в.» [8]. Наконец, К.Ш. Хафизова является одним из главных авторов изданного в 2015 г. Тюркской Академией сборник документов и материалов «Восточная дипломатия на стыке цивилизации (конец XIV – 70 годы XIX вв.)» (2015).

Как и предыдущие исследования, книга «Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты)» является серьезным вкладом в историческую науку и будет полезной не только ученым, занимающимся историей и культурой казахов, Центральной Азии и Китая, но и более широкому кругу читателей.

Список использованной литературы

1. Хафизова К.Ш. Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты). – Астана: «Гылым» баспасы, 2015. – 416 с.
2. Камалов А.К. О торговле Уйгурского каганата с Танским Китаем // Известия НАН РК. Серия общественных наук. – 2000. – №5 (229). – С. 16-25.
3. Хафизова К.Ш. Послание Тимура 1395 г. в Китай // Общество и государство в Китае. Двадцатая научная конференция. Тезисы докладов. Ч.2. – Москва: Наука, 1989. – С. 126-129.
4. Малявкин А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии: тексты и исследования. – Новосибирск: Наука СО, 1989. – 432 с.
5. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – Москва: Наука, 1964. – 216 с.
6. Morrison A. Central Asia's Catechism of Cliché: From the Great Game to Silk Road // <http://www.eurasianet.org/node/84491> (21 June 2017)
7. Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV-XIX вв.). – Алматы: Гылым, 1995. – 288 с.
8. Хафизова К.Ш. Цинская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII в. – первая треть XIX в. – Алматы: Наука, 1989. – Ч. 1. – 216 с.; Ч.2. – 227 с.

References

1. Khafizova K.Sh. Dialog tsivilizatsiy na Shyolkovom puti (istoricheskiye syuzhety). – Astana: «Ghylym» baspasi, 2015. – 416 s.
2. Kamalov A.K. O torghovle Uyghurskogo kaganata s Tanskim Kitayem // Izvestiya NAN RK. Seriya obshchchestvennykh nauk. – 2000. – №5 (229). – S. 16-25.
3. Khafizova K.Sh. Poslaniye Timura 1395 g. v Kitay // Obshchestvo i gosudarstvo v Kitaye. Dvenadsataya nauchnaya konferentsiya. Tezisy dokladov. – Ch.2. – Moskva: Nauka, 1989. – S. 126-129.

4. Malyavkin A.G. Tanskiye khroniki o gosudarstvakh Tsentralnoi Azii: texty i issledovaniya. – Novosibirsk: Nauka SO, 1989. – 432 s.
5. Klyashtorny S.G. Drevnetyurkskiye runicheskiye pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii. – Moskva: Nauka, 1964. – 216 s.
6. Morrison A. Central Asia's Catechism of Cliché: From the Great Game to Silk Road // <http://www.eurasianet.org/node/84491> (21 June 2017)
7. Khafizova K.Sh. Kitayskaya diplomatiya v Tsentralnoi Azii (XIV-XIX vv.). – Almaty: Ghylym, 1995. – 288 s.
8. Khafizova K.Sh. Tsinskaya imperiya i Kazakhskiy khanstva. Vtoraya polovina XVIII v. – pervaya tret' XIX v. – Almaty: Nauka, 1989. – Ch. 1. – 216 s.; Ch. 2 – 227 s.

А.К. Камалов¹

¹«Тұран» Университеті
Алматы қ, Қазақстан

ЖІБЕК ЖОЛЫНДАҒЫ ӨРКЕНИЕТТЕР СҰХБАТЫ (К.Ш. ХАФИЗОВАНЫҢ КІТАБЫНА СЫН-ПІКІР)

Түйін

Мақала оқырманды Жібек жолындағы Қытай мен Орталық Азия халықтарының өзара ықпалдастық тарихына арналған К.Ш. Хафизованың ғылыми зерттеуімен таныстырады. Ұсынылып отырған тарихи желілер ұзақ тарихи уақытты қамтыған Қытай мен Орталық Азиядан тұратын Шығыс Азиядағы мәдениеттер мен өркениеттердің өзара ықпалдастығы тұрғысынан қарастырылады. Кітапта Орталық мемлекеттегі дүниетаным мен қызметіне қатысты қытайорталықтас танымға негізделген дәстүрлі қытай философиясының ерекшеліктері мен Қытайдың сыртқы саясаты қарастырылады. Шығыс және Орталық Азия өркениеттерінің сұхбаты Чжоу әулеті мен Орталық Азия халықтарының өзара қарым-қатынастары, Жібек жолындағы халықтар мен өркениеттердің өзара қарым-қатынасындағы жылқылардың маңызы, таң поэзиясындағы көшпелі өмірдің көрінісі, Тимур империясы мен Қытай араларындағы дипломатиялық қарым-қатынастары, көшпелілердің дипломатиялық кәдесі және Қазақ даласы мен Шығыс Азия қарым-қатынастары призмасы арқылы қарастырылады.

Түйін сөздер: өркениеттер сұхбаты, Жібек жолы, Қытай, Орталық Азия, көшпендер.

A.K. Kamalov¹

¹Turan University
Almaty, Kazakhstan

DIALOGUE OF CIVILIZATIONS ON THE SILK ROAD (REVIEW OF THE BOOK BY K.SH. KHAFIZOVA)

Summary

The article gives a review of the research by K.Sh. Khafizova dedicated to the history of the interactions between China and peoples of Central Asia along the Silk Road. Historical stories related to the interactions on the Silk Road are given from the point of view of interactions between cultures and civilizations of Eastern Asia represented by China and the civilization of Central Asia during the long time period. The book examines particular features of the Chinese philosophy and foreign policy of China, based on sino-centric perceptions of the world order and the role of the Middle Kingdom in the universe. Dialogue of civilizations is discussed through the lens of interactions between the Zhou Dynasty and peoples of Central Asia, significance of horses in the interrelations between peoples and civilizations along the Silk Road, reflection of the nomadic culture in the Tang poetry, diplomatic relations between the Empire of Timur and China, diplomatic ceremonies of the nomads as well as interactions between the Kazakh steppe and Eastern Asia.

Keywords: dialogue of civilizations, Silk Road, China, Central Asia, nomads.

ЕСКЕ АЛУ

ТӨЛТАЙ БАЛАҚАЕВ



Отандық тарих ғылымы ауыр қазаға ұшырады. 2017 ж. 20 қарашада көрнекті ғалым, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, тарих ғылымдарының докторы, профессор Төлтай Балақаев дүниеден озды.

Ол 1923 ж. 13 сәуірде бұрынғы Семей облысының Абыралы ауданында туған. Ұлы Отан соғысына қатынасып, Сталинград түбінде ауыр жарақат алған ол 1944 жылы ҚазМУ-дің тарих факультетіне түсіп, 1949 ж. бітіреді.

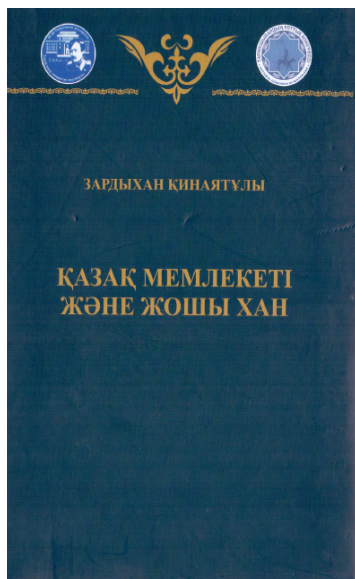
Сонан бері ғылым саласында еңбек еткен ғалымның негізгі қызметі Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында өтті. Ғалым хатшы, бөлім меңгерушісі, директордың ғылыми істер жөніндегі орынбасары болған Т. Балақаев көп томдық «Қазақстан тарихы», соғыс кезіндегі қазақ шаруаларының тарихы сияқты іргелі зерттеулерге қатынасып, 15 кітап пен жинақтар шығарды.

Т. Балақаев әскери-патриоттық салада да көптеген зерттеулер жазған ғалым. Зерттеушілікті ғылыми ұстаздық жұмыспен ұштастырған ғалым – 17 ғылым кандидаты мен докторын даярлады. Оның шәкірттері әр салада қызмет етуде. Оның бір шәкірті әскери ғылымдар докторы, профессор КСРО Қарулы Күштері Бас штабының бастығы болған армия генералы В.Н. Лобов бүгінде де халықаралық деңгейде танылған ғалым.

Т. Балақаев «Қазақ энциклопедиясы» сияқты басылымдардың бастау көзінде тұрған ғалым. Ол ұзақ жылдар Абылай хан атындағы Халықаралық қатынастар және әлем тілдері мемлекеттік университетінің профессоры болды.

Аяулы жары, көрнекті қаламгер, журналист марқұм Дәметкен Дәуренбекова екеуінің отбасынан белгілі ғалымдар өсіп шықты. Аяулы азамат, ардагер ғалымның жарқын бейнесі оны білетін, қызметтес болған адамдардың есінде мәңгі сақталады.

**Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитетінің Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының ұжымы**



Сатылым бағасы – 2000 теңге

ISBN 978-601-7348-45-8

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
К 53

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Н. Мұхаметханұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор;
Қ. Өскенбай, тарих ғылымдарының кандидаты

Қинаятұлы З.

Қ 53 Қазақ мемлекеті және Жошы хан (екінші басылым). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 360 бет.

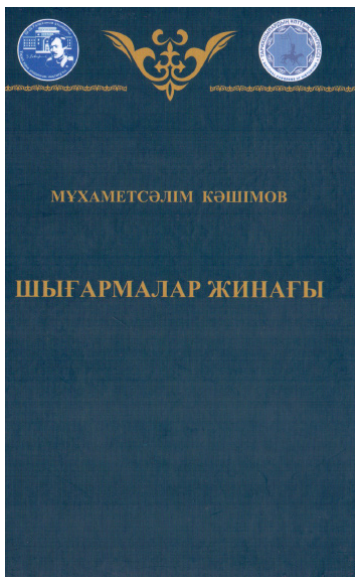
ISBN 978-601-7348-45-8

Оқушы қауымның сұранысы бойынша тарих ғылымдарының докторы Зардыхан Қинаятұлының «Қазақ мемлекеті және Жошы хан» атты монографиялық туындысының екінші басылымын назарларыңызға ұсынып отырмыз. Монографиялық еңбектің алғашқы бөлімдері Жошы ханның өмірбаянына, екінші жартысы Қазақ мемлекеттілігінің үлгі, бастауы – Ақ Орда мемлекеті та-рихына арналған. Еңбектің деректемелік негізі бай, тілі жатық, ойы орамды болғандықтан оқушы қауымды бейжай қалдырмас деп сенеміз.

УДК 94 (574)
ББК63.3(5Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

© Қинаятұлы З., 2014



Сатылым бағасы – 1300 теңге

ISBN 978-601-7348-46-5

УДК 070
ББК 76.01
К 26

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Құрастырып, алғы сөзі мен түсініктерін жазған және еңбектерін қазіргі әріпке аударған тарих ғылымдарының докторы С. О. Смағұлова

Кәшімов М.

К 26 Шығармалар жинағы / М. Кәшімов. – Алматы: «Елтаным

баспасы», 2014. – 216 бет.

ISBN 978-601-7348-46-5

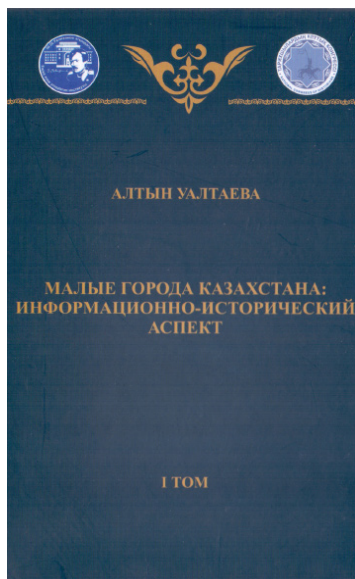
Кітапқа ХІХ ғ. соңы мен ХХ ғ. 30-жылдары өмір сүрген ақын, журналист Мұхаметсәлім Кәшімовтың кітаптары мен «Айқап» журналына жарияланған мақалалары, очерктері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде бала тәрбиесі, жер дауы, жесір дауы, әменгерлік, барымта мәселелері, дін-шариғат қағидалары, тазалық, қазақтардың тұрмыс халі, мәдениеті, ағарту ісі, музыка мәселелері көтерілген.

Бұл еңбек гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 070
ББК 76.01

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014

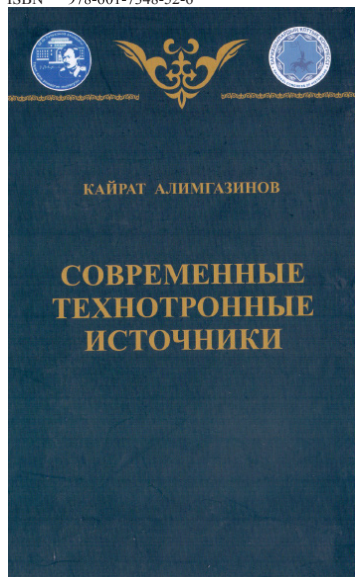
© Құраст.: Смағұлова С., 2014



Сатылым бағасы – 1600 теңге

Книга рассчитана на специалистов и широкий круг читателей.

ISBN 978-601-7348-53-3
ISBN 978-601-7348-52-6



Сатылым бағасы – 1700 теңге

документального содержания, справочных изданий, периодической печати. Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

Книга ориентирована для специалистов, исследователей современного периода истории Казахстана, преподавателей и студентов, а также всех, кто интересуется проблемами отечественной истории.

ISBN 978-601-4378-42-7

УДК908
ББК 26.89
У13

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

М.Х. Асылбеков, академик, доктор исторических наук, профессор *А.И. Кудайбергенова*, доктор исторических наук

Уалтаева А.

У 13 Малые города Казахстана: информационно-исторический аспект. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014.

ISBN 978-601-7348-53-3

Т. I. – 2014. – 312 с.

ISBN 978-601-7348-52-6

Книга посвящена социально-экономическому и демографическому развитию малых городов Республики Казахстан, отражает историческую ретроспективу образования, развития этих городских поселений и в период независимости. В I том вошли материалы по малым городам Акмолинской, Костанайской, Павлодарской и Северо-Казахстанской областей по состоянию на 2011-2012 год в информационном формате, остальные городские поселения республики войдут в последующие тома и соответствующие временные периоды.

Содержание основано на обширной источниковой базе. В работе использованы статистические материалы, сборники, материалы отчетных докладов акимов городов за 2012 г., данные переписей населения, периодической печати, интернета. Имеются таблицы и научный аппарат.

Автор выражает благодарность акимам малых городов за сотрудничество и помощь, оказанную в подготовке материалов.

УДК 908

ББК 26.89

© Уалтаева А., 2014

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

УДК 004
ББК32.81
А 50

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Рецензенты:

Ж.Б. Абылхожин, д.и.н., профессор
Л.И. Бородкин, д.и.н., профессор

Научный редактор:

С.Ф. Мажитов, д.и.н., профессор

Алимгазинов К.

А 50 Современные технотронные источники: информационный анализ исторических гипертекстов. Монография. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. — 348 с.

ISBN 978-601-4378-42-7

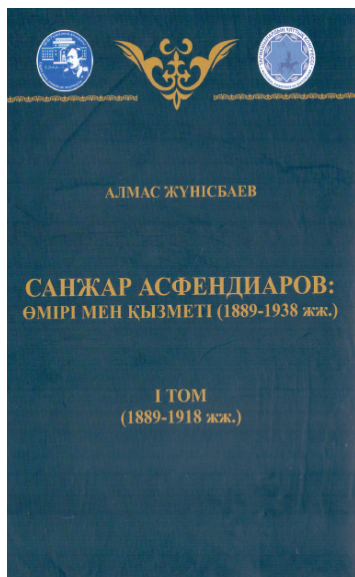
Начало XXI века ознаменовалось бурными процессами информатизации практически всех сфер жизни. Это особенно коснулось сферу политики, экономики, общественных отношений, повседневной жизни. Возникают новые формы общественной коммуникации, новые форматы презентации, переработки и консервации документальных сведений. Традиционные в понимании историка технотронные источники дополняются появлением новых их видов – электронных. При этом изучение современной истории имманентно подводит к пониманию того, что оно будет неполным без использования этого массива информации, который возникает, распространяется, хранится в цифровой среде и не имеет печатного аналога. Работа представляет источниковедческий обзор электронных источников количественными методами. Междисциплинарный синтез предложен как подход при изучении их содержания на примере материалов современной истории Казахстана. Исследование основано на обширном комплексе цифровых форм информации, широком привлечении источников историографического и документального содержания, справочных изданий, периодической печати. Впервые в казахстанской историографии электронные источники вводятся в научный оборот и рассматриваются в качестве объекта научного исследования.

УДК 004

ББК 32.81

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

© Алимгазинов К., 2014



Сатылым бағасы – 1700 теңге

түрде зерттелініп, сараланды. Кітаптың соңында Санжар Асфендияров пен оның отбасы мүшелерінің өмірі мен қызметіне қатысты тың тарихи құжаттар келтірілген.

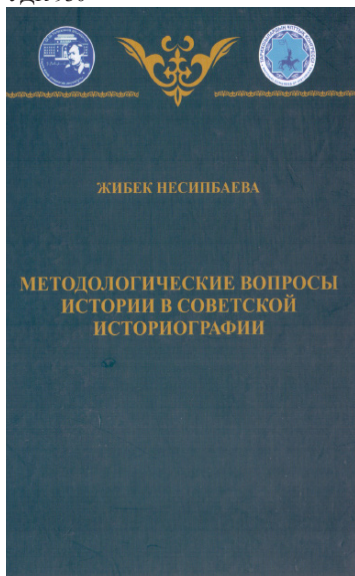
Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшы-ғалымдарға, саясаттанушыларға, жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінің ұстаздары мен студенттеріне, Санжар Асфендияров пен оның замандастарының өмірі мен қызметін білгісі келетін барша оқырмандарға арналған.

ISBN 978-601-7348-48-9
және этнология институты, 2014
ISBN
© Жүнісбаев А., 2014

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих

978-601-7348-49-6

УДК 930



Сатылым бағасы – 850 теңге

также на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

ISBN 978-601-7348-38-0

© Несипбаева Ж., 2014
© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2014

УДК 61 (092)

ББК 63.3-8

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Ғылыми редакторы:

О.М. Қоңыратбаев, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Пікір жазғандар:

Т.Ә. Төлебаев, тарих ғылымдарының докторы, профессор
С.С. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы, доцент

Жүнісбаев А.

Санжар Асфендияров: өмірі мен қызметі (1889-1938 жж.). Т I:
(1889-1918 жж.) – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 256 + 12
бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-48-9

ISBN 978-601-7348-49-6

Бұл монографиялық зерттеу еңбегі халқымыздың біртуар азаматы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері Санжар Асфендияровтың 1889-1918 жылдар аралығындағы өмірі мен қызмет жолына арналған. Санжар Асфендияровтың туған жері мен халқына еңбегі сіңген көрнекті қайраткер болғанымен, оның сан-салалы қызметі мен өмірі осы күнге дейін арнайы зерттеу еңбектің нысанына айнала қоймауы салдарынан көпшілік оқырманға, тарихшыларға, өсіп келе жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендияровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді жатқан жас буынға беймәлім.

Кітапта Санжар Асфендияровтың қоғам және мемлекет қайраткері ретінде қалыптасуы, оның отбасы мүшелерінің өмірі мен тағдырлары, училище мен академияда оқыған жылдары, әскери-дәрігерлік қызметі және Түркістан халықтарының азаттығы үшін күресі тың мұрағат құжаттарының негізінде жан-жақты әрі кешенді жатқан жас буынға беймәлім.

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих

978-601-7348-49-6

ББК63

Н 55

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Д.А. Рахимқұлов

Рецензенты:

М.Х. Абусеитова, доктор исторических наук
А.Т. Каипбаева, кандидат исторических наук

Несипбаева Ж.

Н 55 Методологические вопросы истории в советской историографии (60-80-е годы XX в.). – Алматы: «Издательство Елтаным», 2014. – 160 с.

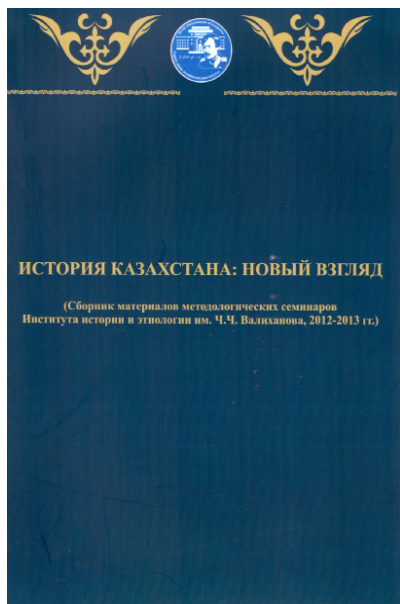
ISBN 978-601-7348-38-0

Казахстанская историография методологии истории сравнительно молода. Она начала свои методологические изыскания с момента обретения Республикой Казахстан независимости. Ее интересует накопленный советской историографией опыт изучения методологических основ исторической науки. В этой связи данная книга включает в себя исследования фундаментальных проблем методологии истории таких, как понятие «методология истории», ее содержание и структура, категория «исторический факт». Хотя многие методологические вопросы в советской историографии носили порой дискуссионный характер, а также не было завершено формирование исторического категориально-понятийного аппарата. Однако следует отметить, что советская историография методологии исторической науки имеет значительный научный пласт специальных методологических исследований. В этой связи обращение к основам методологии истории и к наследию советской историографии представляет огромный научный интерес для казахстанских исследователей.

Так же в монографии выделены узловые моменты интерпретации данных понятий.

Работа рассчитана на специалистов историков, философов, а также на преподавателей и студентов гуманитарных факультетов.

© Несипбаева Ж., 2014



Сатылым бағасы – 850 теңге

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-44-1

УДК С94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
И 89

Рекомендовано ученым советом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов

Ответственный редактор

К.Ш. Алимгазинов

Ответственный секретарь методологического семинара Ж.Ж.

Несипбаева

Рецензенты:

Г.С. Жугенбаева, Ж.Б. Кундакбаева

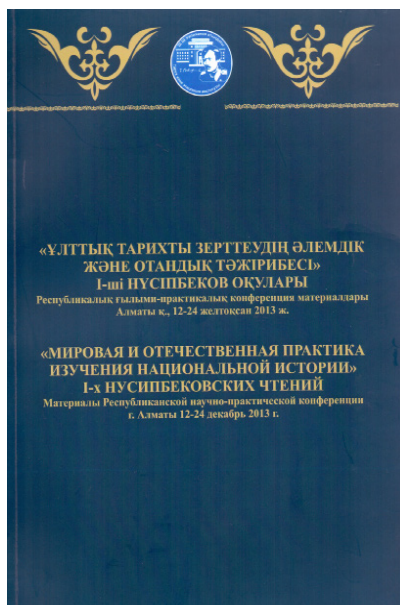
И 89 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2012-2013 гг. / отв. ред. К.Ш. Алимгазинов. – Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. –140 с.
ISBN 978-601-7348-44-1

Сборник содержит тексты выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий, в период за 2012-2013 гг., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм историософского знания.

УДК 94 (574)

ББК 63.3 (5 Каз)

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014



Сатылым бағасы – 850 теңге

қария, жүз ауыл», «Ою-өрнек құпиясы», «Шежіре» атты дөңгелек үстел және 2013-2014 ж. жүргізілген экспедиция барысында жинақталған материалдар ұсынылып отыр.

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге, сонымен қатар ұлт тарихына қызығушылық танытатын көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-50-2

УДК 94(574)
ББК63.3(5Каз)
Ұ43

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының

Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смагулова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рахымқұлов

Құрастырушылар:

А.Т. Саурықова, Г.Ж. Өскенбаева, С.Ә. Асанова

Ұ 43 «ҰЛТТЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ ӘЛЕМДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕСІ. I НҮСІПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдары. Алматы қ., 12-24 желтоқсан 2013 ж. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 76 б.

«МИРОВАЯ И ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ПРАКТИКА ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ» I-х НУСИПБЕКОВСКИХ ЧТЕНИЙ. Материалы Республиканской научно-практической конференции. г. Алматы 12-24 декабрь 2014 г. — Алматы: «Изд-во Елтаным», 2014. – 76 с.

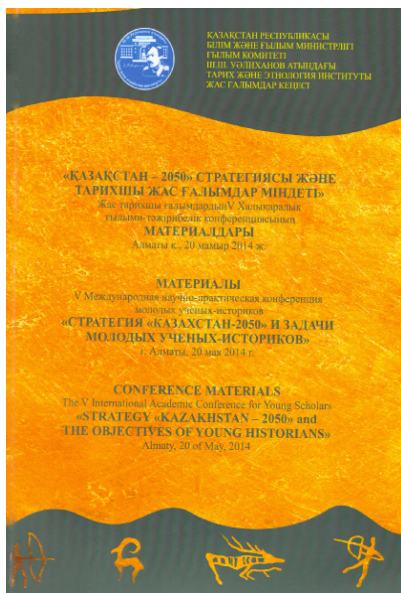
ISBN 978-601-7348-50-2

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында «А.Н. Нұсіпбеков оқулары» бағдарламасы бойынша өткен «Академик А.Н. Нұсіпбеков және ұлттық тарихты зерттеу» конференциясы мен «Халық тарих тоқынында» аясында «Тәуелсіз Қазақстан: мәселелері мен келешегі», «Тарих ғылымының әдісі және әдістемесі», «Қазақстанның этникалық тарихын және мемлекеттілігін зерттеу мәселелері: жаңа көзқарастар — тың материалдар», «Жүз

УДК 94 (574)

ББК63.3(5Каз)

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2014



Сатылым бағасы – 3000 теңге

ISBN 978-601-7348-57-1

УДК 93/94 (063)

ББК 633

К 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (29 сәуір, 2014 ж. №4 хаттама) ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі

Д.А. Рахымқұлов — тарих ғылымдарының кандидаты

Р.Ж. Көбеев — ғылыми қызметкер

А.Ә. Жүнісбаев — ғылыми қызметкер

Жауапты редакторы

А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырушы:

А.А. Оралова

Қ 18 «Қазақстан-2050» Стратегиясы және тарихшы жас ғалымдар міндеті» атты жас тарихшы ғалымдардың V Халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 20 мамыр 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов, Д.А. Рахымқұлов. — Алматы: Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының редакциясы, 2014. – 368 б.

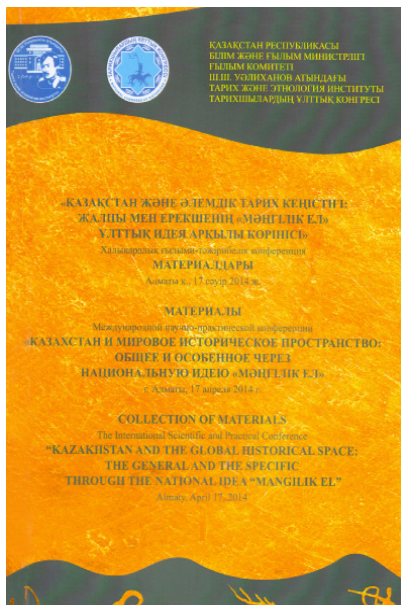
ISBN 978-601-7348-57-1

Бұл жинақта аталмыш ғылыми конференцияға қатысушылардың Отан тарихы, әлем тарихы, деректану және тарихнама, археология және этнология, «Қазақстан-2050» стратегиясы: ғылым және жастар мәселелеріне қатысты жасаған баяндамалары мен тарих ғылымының әртүрлі аспектілеріне арналған зерттеулері топтастырылған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014



Сатылым бағасы – 3000 теңге

ISBN 978-601-7348-56-4

УДК 93/94(063)

ББК 63.3

К 18

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі (3 маусым, 2014 ж. №5 хаттама) ұсынған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,

Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов

Құрастырушылар: т.ғ.к., доцент З.М. Төленова;

т.ғ.к. К.К. Нұрымбетова

Қ18 «Қазақстан және әлемдік тарих кеңістігі: жалпы мен ерекшенің «Мәңгілік ел» ұлттық идея арқылы көрінісі» атты халықар. ғыл.-тәж. конф. материалдары. 17 сәуір, 2014 ж. / ред. Х.М. Әбжанов. — Алматы: «Елтаным» баспасы, 2014. – 344 бет.

ISBN 978-601-7348-56-4

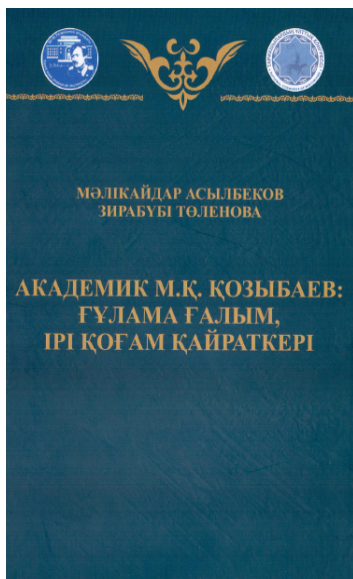
Бұл жинақта аталмыш халықаралық конференция жұмысына қатысқан отандық және шетелдік тарихшы, әдебиетшілер мен философтардың және экономист ғалымдардың Елбасы Н.Ә. Назарбаев көтеріп отырған «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясын зерттеу, насихаттау, оқу үдерісіне енгізу мәселелері мен көптомдық «Отан тарихын» жазу барысындағы идеялар мен іріккістерді, әлемдік тарихи кеңістіктегі Қазақстан және Отан тарихын дәуірлеу, қазақ мемлекеттілігінің пайда болуы, өрлеуі мен өркендеуі, ұлт тарихының әлемдік тарихи үдерістермен ықпалдастығы, тарихтағы тұлғалардың ролі, тәуелсіздіктің бастау-бұлақтары мен жемістерін ғылыми ойдың соңғы жетістіктеріне сүйеніп, жаңа методологиялық ұстаныммен және «Халық тарих толқынында» бағдарламасы аясында отандық, шетелдік мұрағаттардан жинақталған тың деректер негізінде қозғаған ойлары мен ұсыныстары топтастырылған.

Жинақ материалдары тарихшыларға, археологтарға, этнологтарға, демографтарға және көпшілік оқырман қауымға арналған.

УДК 93/94 (063)

ББК63.3

© ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, 2014



УДК 94(574)(092)
ББК 63.3-8
А89

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Пікір жазғандар:

Күдәйбергенов Ә.Н., *тарих ғылымдарының докторы, профессор;*
Алдажұманов Қ.С., *тарих ғылымдарының кандидаты*

Асылбеков М., Төлєнова З.

А 89 Академик М.Қ. Қозыбаев: ғұлама ғалым, ірі қоғам қайраткері / М. Асылбеков, З. Төлєнова. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. – 280 бет +16 бет суретті жапсырма.

ISBN 978-601-7348-55-7

Сатылым бағасы - 1600 теңге

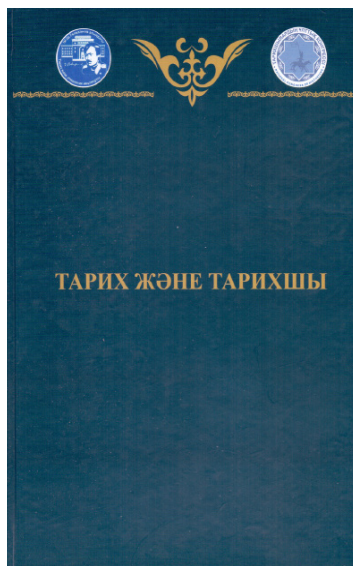
Кітапта Қазақстандағы тарих саласының дамуына өзіндік үлес қосқан ірі ғалымдардың бірі – академик М.Қ. Қозыбаевтың өмірі, шығармашылық мұрасы, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметіне талдау жасалып, баға берілген. Ғалымның ХХ ғасыр басындағы Қазақстан тарихына ерекше көңіл бөліп, әлі нақтылана зерттеліп, өзіндік бағасын алмаған, кеңестік идеологияның шырмауында болып келген мәселелерді көтеріп, әділ бағалануына көшбасшы болғаны көрсетілген. Әсіресе, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа, Қазақстанда Кеңес 1920-1930-жылдардың күрделі, қайшылыққа толы мәселелеріне, оның ішінде ашаршылық, зұлмат, қуғын-сүргінге, 1941-1945 ж. Кеңес Одағының фашистік Германияға қарсы Ұлы Отан соғысындағы жеңісіне Қазақстанның қосқан үлесіне арналған іргелі еңбектерінің Отан тарихын дамытудағы орны мен рөлі баяндалған.

Кітап тарихшы ғалымдарға, ғалым өмірін танып білсем деген оқырман қауымға арналған.

УДК 94 (574) (092)
ББК63.3-8

ISBN 978-601-7348-55-7

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
© Асылбеков М., Төлєнова З., 2014



УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Қаз)
Т21

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған.

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов, С.О. Смағұлова (жауапты редактор),
Н.Ә. Атығаев, Д.А. Рахымқұлов

Т 21 Тарих және тарихшы / Құраст.: З.М. Төлєнова, А.А. Оралова.

— Алматы: «Елтаным баспасы», 2014. — 200 бет.

ISBN 978-601-7348-54-0

Бұл кітапта Қазақстандағы тарих ғылымының дамуында өзіндік орны бар белгілі ғалым, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Ханкелді Махмұтұлы Әбжановтың өмірі, зерттеулері, ғылыми-ұйымдастырушылық және қоғамдық қызметі хронологиялық тәртіппен берілген. Сондай-ақ республикалық баспасөз беттерінде жарияланған әріптестерінің ой-толғамдары мен мақалалары енгізілді.

УДК 94 (574)
ББК63.3 (5Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2014
Құраст.: Төлєнова З.М., Оралова А.А., 2014

ISBN 978-601-7348-54-0

Сатылым бағасы - 1600 теңге



УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар
А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. / - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. I: - 368 б.

ISBN 978-601-7317-83-6

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан тұңғыш профессор Санжар Жағыпарұлы Асфендиаровтың төрттомдық шығармалар жинағының I-томына оның 1917-1928 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әртүрлі съездер мен мәжілістерде жасаған баяндамалары, сондай-ақ 1928 жылы Ташкент қаласында жарияланған «Материалы к изучению Востока. Часть I. Причины возникновения ислама» атты алғашқы іргелі зерттеу еңбегі енді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни

түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7317-83-6

ISBN 978-601-7317-82-9

УДК 070 ББК 76.01

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» КҚ., 2014



УДК 070 ББК 76.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ.

*Төрттомдық шығармалар жинағы. Санжар
Асфендиаров.* / - Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 2: - 376 б.

ISBN 978-601-7317-84-3

Көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, шығыстанушы-ғалым, қазақтан шыққан алғашқы профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың төрт томдық шығармалар жинағының 2-томына оның 1929-1937 жылдар аралығында мерзімді баспасөз беттерінде қазақ және орыс тілдерінде жарық көрген мақалалары, әр түрлі жиындар мен басқосуларда сөйлеген сөздері, сондай-ақ 1935 жылы жарияланған «Шатер мира» атты тұңғыш әрі жалғыз көркем туындысы, 1936 жылы жарық көрген «Қазақстан» атты кітаптың құрамына енген «Историческое прошлое Казахстана» атты қысқаша очеркісі кірді.

Қайраткер өмір сүрген дәуірінің ерекшелігін ашып көрсету мақсатында жинаққа енген барлық шығармалардың мәтіндері өзгеріссіз, яғни түпнұсқа күйінде басылып, хронологиялық тәртіпте берілді. Жинаққа енген Санжар Асфендиаровтың мақалалары мен баяндамалары, көркем туындысы, ғылыми-көпшілік жанрындағы шығармалары оның Қазақстанда әр түрлі жылдары атқарған сан-салалы қоғамдық-саяси, мемлекеттік және ғылыми-педагогикалық қызметі туралы айқын көрініс бере алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

ISBN 978-601-7317-84-3

ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.

© «Ел-шежіре» КҚ., 2014

УДК 070 ББК 76.01



УДК070
ББК 76.01
А 89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жсауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

Асфендиаров Санжар
А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық шығармалар жинағы.
Санжар Асфендиаров. /— Алматы: «Ел-шежіре», - 2014.

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 3:-408 б.

ISBN 978-601-7317-85-0

Қазақ халқының біртуар перзенті, көрнекті мемлекет қайраткері, тарихшы-ғалым, профессор Санжар Сейітжафарұлы Асфендиаровтың шығармалар жинағының үшінші томына оның 1935 жылы жарық көрген «История Казахстана (с древнейших времен)» атты ғылыми еңбегі кірді. Аталған кітап отандық тарих ғылымында қазақ халқының көне заманнан бері 1917 жылғы Ақпан революциясына дейінгі тарихын қамтыған алғаш кешенді зерттеу еңбегі болды. Профессор С. Асфендиаров бұл ғылыми туындысында қазақ халқының тарихын кеңес билігі тұсында үстем етіп тұрған маркстік-лениндік тұрғыдан қарастыруға талпыныс жасады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

**УДК070
ББК 76.01**

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-82-9

© Әбжанов Х. Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014



УДК 070 ББК 78.01 А89

*Қазақстан Республикасы Мәдениет министрлігі
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін басып шығару»
бағдарламасы бойынша шығарылды*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Томды құрастырып, баспаға дайындағандар және жсауапты
шығарушылар: Х.М. Әбжанов, А.Ә. Жүнісбаев

**Асфендиаров Санжар А 89 ШЫҒАРМАЛАРЫ. Төрттомдық
шығармалар жинағы. Санжар Асфендиаров. /— Алматы: «Ел-
шежіре», - 2014.**

ISBN 978-601-7317-82-9

Т. 4; - 408 б.

ISBN 978-601-7317-86-7

Қазақ халқының ардақты азаматы, ірі қоғам және мемлекет қайраткері профессор С. Асфендиаровтың шығармалар жинағының соңғы төртінші томы екі үлкен бөлімнен тұрады. «Ғалым мұрасы» деп аталын бірінші бөлімге С. Асфендиаровтың қаламынан шыққан соңғы монографиялық зерттеу еңбегі - «Национально-освободительное восстание 1916 года в Казахстане» атты кітабы кірді. Аталған еңбек 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісін жиырма жылдық мерейтойына орайластырылып 1936 жылы алдымен орыс тілінде, артынан қазақ тілінде баспадан жарық көрді.

Төртінші томның «Ғалым туралы зерттеулер» деп аталағын екінші бөліміне құрастырушы С. Асфендиаровтың өмірі мен қызметіне қатысты арналып жазылған ғылыми мақалаларды қосуды жөн деп тапқан. Өйткені шығармалар жинағының соңғы томында оқырман қауым ғалым-тарихшылардың зерттеулерімен танысу арқылы С. Асфендиаровтың ұлт бостандығы үшін күреске толы өмірі, сан-салалы қызметі, қайраткердің тұлғалық келбеті туралы жан-жақты әрі мол мәлімет ала алады.

Кітап Отан тарихын зерттеуші тарихшыларға, саясаттанушылар мен әдебиетшілерге, жоғары оқу орындарының студенттері мен оқытушыларына, С. Асфендиаровтың бай ғылыми-шығармашылық мұрасымен танысуға ынта танытқан барша оқырман қауымға арналған.

УДК 070 ББК 76.01

ISBN 978-601-7317-85-0
ISBN 978-601-7317-86-7

© Әбжанов Х., Жүнісбаев А. құраст.
© «Ел-шежіре» ҚҚ., 2014



Сатылым бағасы - 2000 теңге

ӘОЖ 94 (574)

КБЖ63.3(5Қаз)

К31

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, Т.Ә. Нұрпейісов,
Д.А. Рахымқұлов

Құрастырғандар:

С. О. Смағұлова, тарих ғылымдарының докторы;
Г.Ж. Өскембаева, тарих ғылымдарының кандидаты

К 31 Кеңес Нұрпейіс. Шығармалар жинағы

Құраст.: С.О.Смағұлова. Г.Ж. Өскембаева. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 344 бет + 16 бет суретті жапсырма.
ISBN 978-601-7348-68-7

Кітапта тарихшы ғалым, академик Кеңес Нұрпейістің мерзімді баспасөз беттеріне жарық керген мақалалары мен ғылыми конференцияларда баяндалған еңбектері топтастырылып отыр. Автордың еңбектерінде тарих ғылымында өзекті болған ХХ ғасырдағы ұлт зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі, 1916 ж. ұлт-азаттық қозғалыс барысы, аштық, қуғын-сүргін, тұлғатану және т.б. мәселелер көтерілген.

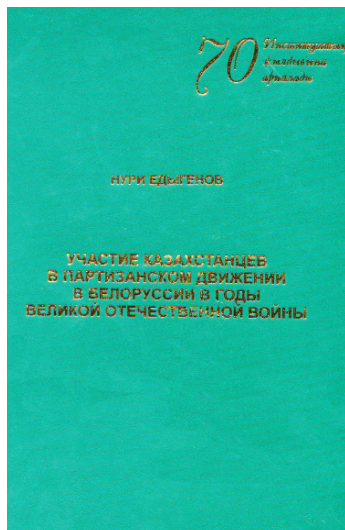
Жинақ гуманитарлық ғылымдар саласы мамандарына, жоғары оқу орындарының студенттері, магистранттары мен оқытушыларына, сондай-ақ, көшпiлiк оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 94 (574) КБЖ 63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты, 2015

ISBN 978-601-7348-68-7 © Құраст. Смағұлова С, Өскембаева Г, 2015



Сатылым бағасы - 1850 теңге

УДК 355/359

ББК 63.3 (2) 622

Е34

*Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Балиханова*

Редакционный совет:

Х М Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смағұлова,
Н.А. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, Д.А. Рахымқұлов

Подготовили к изданию:

К.К. Нурумбетова, Ж.Ж. Несипбаева, А.А. Оралова,
Г.У. Орынбаева, А.Н. Конакбаева

Н.Е. Едыгенов

**Е 34 Участие казахстанцев в партизанском движении в Белоруссии в годы Великой Отечественной войны / Едыгенов Нури. Повт. изд. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 192 стр.
ISBN 978-601-7398-79-3**

В книге на фактическом материале показывается участие казахстанцев в организации всенародной партизанской борьбы, развернувшейся под руководством Коммунистической партии на временно оккупированной врагом территории Советской Белоруссии в годы Великой Отечественной войны. В этой борьбе особенно ярко проявились советский патриотизм и дружба народов СССР.

Читатели познакомятся со многими неизвестными до сего времени именами своих земляков, которые героически сражались с гитлеровскими оккупантами до полного изгнания их с территории Советской Белоруссии.

Книга представляет интерес для историков, пропагандистов, учителей школ, а также широкого круга читателей.

ISBN 978-601-7398-79-3

УДК 355/359 ББК63.3(2)622

© Едыгенов Н.Е., 1972

©Издательство «НАУКА» Казахской ССР, 1972

© Института истории и этнологии

им. Ч.Ч. Валиханова, 2015



Сатылым бағасы - 2200тенге

құжаттар мен материалдар құрайды. Жинаққа енген 80-нен астам құжаттың басым көпшілігі алғаш рет ғылыми айналымға тартылып, қағаз хронологиялық тәртіпте келтірілген. Бұл құжаттар соғыс жылдары еліміздің облыстары мен аймақтарында жүргізілген жаппай мобилизациялау науқаны, оны жүзеге асыру барысы, ұлттық әскери құрамаларды жасақтау, өнеркәсіп пен өндіріс орындарының соғыс жағдайына көшірілуі, Қазақстанға жер аударылған халықтардың шаруашылық орналасуы, олардың тұрмыстық жағдайы, республика халқының майданға және Қызыл әскерге көмек көрсетуі, әйелдердің ауыр жұмысқа тартылуы, ашаршылықтың етек жаюы сынды мәселелер туралы мол мәлімет бере алады.

Жинақ Ұлы Отан соғысы тарихын зерттеуші мамандар мен тарихшыларға, ЖОО оқытушыларына, студенттеріне, магистранттары мен докторанттарына, көпшілік оқырманға арналған.

ISBN 978-601-7348-
ISBN 978-601-7348-

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3 (5 Қаз)
С

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смағұлова,
Н.Ә. Атығаев, Қ.С. Алдажұманов, А.Ә. Жүнісбаев

Құрастырғандар:

А.Ә. Жүнісбаев (жауапты), Г.Ж. Өскембаева, С.Ә. Асанова,
Қ.К. Қожаханова, А.Т. Саурықова

С «Соғыс. Халық. Жеңіс». Құжаттар мен материалдар жинағы (1941-1945 жж.). Том 1. / т.ғ.к. Қ.С. Алдажұмановтың редакциясымен. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. - 224 бет. ISBN 978-601-7348-ISBN 978-601-7348-

Көпшілік оқырман қауымның назарына ұсынылып отырған «Соғыс. Халық. Жеңіс» атты құжаттар мен материалдар жинағы Ұлы Жеңістің 70-жылдық мерейтойына арналған. Жинақтың деректік базасын «Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан. 1941-1945 жж.» атты ғылыми жобаның аясында 2014 жылдың аяғында - 2015 жылдың басында жүзеге асырылған кешенді ғылыми экспедицияның нәтижесінде 14 мұрағаттан жинақталған

ӘОЖ 94 (574) КБЖ
63.3 (5 Қаз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015



Сатылым бағасы - 2200 теңге

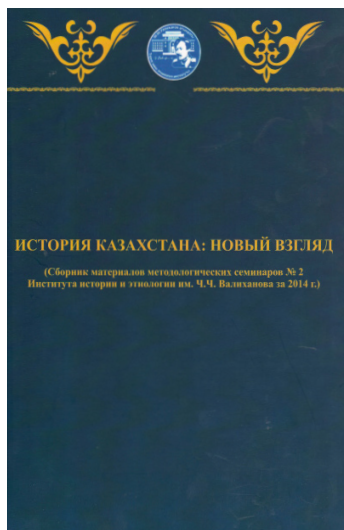
избранные статьи, написанные ученым, в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство произведений, выпущенные не большим тиражом к сегодняшнему дню стали библиографической редкостью.

Составители:

к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

ISBN 978-601-7348-86-1 ISBN 978-601-7348-85-4
ISBN 978-601-7348-86-1 ISBN 978-601-7348-85-4

УДК 94 (574) ББК 63.3 (5 Қаз)
© Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015



Сатылым бағасы - 850 теңге

Издание адресовано специалистам, исследователям, преподавателям и студентам, а также всем, кто интересуется проблемами методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана.

ISBN 978-601-7348-80-9

УДК 94(574)
ББК 63.3(5Қаз)
И 90

Рекомендовано:

Ученым советом Института истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (председатель, ответ. редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, Д.А. Рахимкулов, К.Ш. Алимгазинов,
Г.С. Жугенбаева

Составитель:

к.и.н. Ж.Ж. Несипбаева

И90 История Казахстана: новый взгляд: Сборник материалов методологических семинаров № 2 Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова за 2014 г. - Алматы: «Издательство Елтаным», 2014-72 стр.

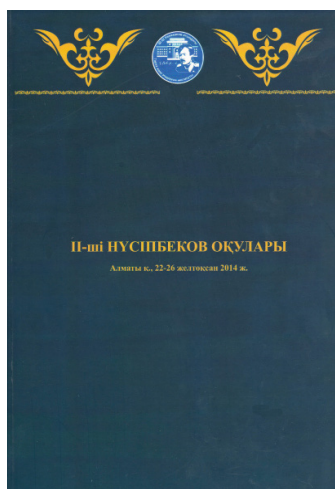
ISBN 978-601-7348-80-9

Сборник содержит материалы выступлений докладчиков на методологических семинарах Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК. Материалы представлены в хронологической последовательности проведения мероприятий за 2014 г., освещают итоги проведенной научной работы по выполнению приоритетных программ исследований Института, акцентируют внимание на актуальных проблемах изучения национальной истории, в русле современных парадигм историософского знания.

УДК 94(574)

ББК 63.3(5Қаз)

© ИИЭ им Ч Ч Палиханова. 2014



Сатылым бағасы - 1500 теңге

«Ақжан-әл-Машани мұрасы және ұлттық ғылыми зерде», «Тереніміз еді ғой теңіз дерлік...», «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі - Мәңгілік елдің ұлы тарихы» атты жинақталған конференциялар мен дөңгелек үстел материалдары ұсынылып отыр.

Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге сонымен қатар ұлт тарихына деген қызығушылық танытқан көпшілікке арналған.

ISBN 978-601-7348-82-3

УДК 94(574)(063)
ББК 63.3 (5Қаз)
Е40

Басаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесі ұсынған

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), С.О. Смагулова,
Н.Ә. Атыгаев, Д.А. Рақымқұлов

Құрастырушылар:

З.Б. Байжұманова, А.Ә. Жүнісбаев, А.Т. Саурықова,
А. Нұрманова

Е40 II-ші НҮСПБЕКОВ ОҚУЛАРЫ. Алматы қ., 22-26 желтоқсан 2014 ж. - Алматы: «Елтаным баспасы», 2014-304 б.

ISBN 978-601-7348-82-3

Жинаққа Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында II-ші А. Нұспбеков оқулары аясында өткен «Академик А. Нұспбеков және «Қазақ тарихы» академиялық басылымдарын даярлау тәжірибесі», «Тарих ғылымы жас ғалымдардың үлесі мен рөлі», «Санжар Асфендияров және ұлттық тарих», «Әділет» қоғамына - 25 жыл», «Қазақ мемлекеттілігінің тарихы (XIX-XVІІғ)», «Ақжан-әл-Машани мұрасы және ұлттық ғылыми зерде», «Тереніміз еді ғой теңіз дерлік...», «Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі - Мәңгілік елдің ұлы тарихы» атты жинақталған конференциялар мен дөңгелек үстел материалдары ұсынылып отыр.

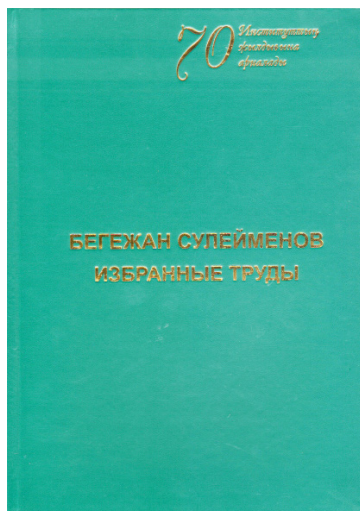
Басылым Қазақстан тарихын зерттеуші мамандарға, магистранттарға, студенттерге сонымен қатар ұлт тарихына деген қызығушылық танытқан көпшілікке арналған.

УДК 94(574)(063)

ББК 63.3 (5Қаз)

Е40

© ИИЭ им Ч. Ч. Валиханова. 2014



Сатылым бағасы - 2200 теңге

В первый том произведений историка вошли исследования, посвященные истории аграрных отношений, анализу аграрной и переселенческой политики царизма в Казахстане, территориально-хозяйственного устройства, колонизации аула.

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
Б 42

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Джунисбаев

Составители:

к.и.н. А.С. Уалтаева, А.Т. Саурькова

Б 42 Бекежан Сулейменов. Избранные труды.
Повт.изд. -Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. 408 с.

ISBN 978-601-7348-96-0

Предлагаемое издание публикуется в рамках издаваемых наиболее значимых работ казахстанских историков, составляющих гордость отечественной историографии, чьи имена и наследие должны быть сохранены для потомков. Среди них ярким примером казахстанского патриотизма является научное наследие Бекежана Сулейменова.

© Издательство Академии наук Казахской ССР, 1963
© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015



Сатылым бағасы - 2200 теңге

ISBN 978-601-7348-93-9 (Т. 2)
ISBN 978-601-7348-85-4

УДК 94 (574)
ББК 63.3 (5 Каз)
С 89

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

Составители:

к.и.н. С.А. Асанова, А.Н. Конкабаева

Сулейменов Р.Б.
С 89 Избранные труды / Р.Б. Сулейменов. Т. 2. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 360 стр.

ISBN 978-601-7348-85-4
ISBN 978-601-7348-93-9

Второй том избранных трудов Р.Б. Сулейменова состоит из статей, написанных ученым в разные периоды жизни и отражающие многообразие научных интересов Рамазан Бимашевича Сулейменова. Большинство из них, выпущенные небольшим тиражом к сегодняшнему дню представляют библиографическую редкость.

УДК 94 (574) ББК 63.3 (5
Каз)

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015



Сатылым бағасы - 2200 теңге

Предлагаемая широкому кругу читателей книга хотя и названа мемуарами, однако она далеко выходит за пределы этого жанра, поскольку очень уж тесно переплетены в ней судьба автора с судьбами многих его современников, с судьбой страны. Книга представляет собой своеобразное сочетание научного анализа происшедших и происходящих событий, их причин и следствий с личными воспоминаниями и оценками.

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5ВД)

ISBN 978-601-7348-98-4

УДК 94 (574) (093)
ББК 63.3 (5Каз)
Т 82

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова
Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, Д.А. Рахымкулов

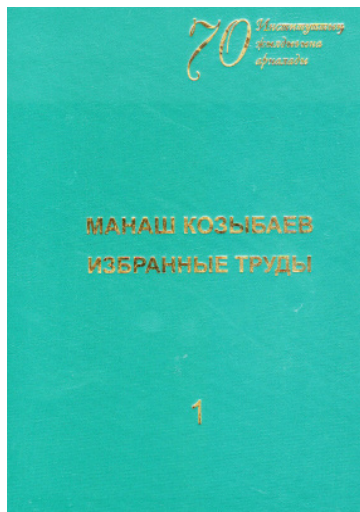
Т 82 Б.А. Тулепбаев. Великие созидания и крушения в XX веке (Мемуары) / - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. - 336 с.

ISBN 978-601-7348-98-4

Автор - Байдабек Ахмедович Тулепбаев, крупный ученый-историк, государственный и общественный деятель, участник Великой Отечественной войны, которую он прошел, что называется, от звонка до звонка. Не только как свидетелю, но и зачастую как активному участнику многих исторически значимых событий, ему есть что рассказать, и он рассказывает о них естественно, искренне, не скрывая своих эмоций и своих чувств. Его могут упрекнуть в излишней, как покажется, субъективности оценок известных деятелей, оставивших свой след в истории, а также целого ряда фактов, будто бы уже устоявшихся и неопровержимых. Но он, автор, имеет право на свой взгляд, на выражение собственной жизненной позиции. Тем и интересна эта книга.

Автор - Байдабек Ахмедович Тулепбаев, крупный ученый-историк, государственный и общественный деятель, участник Великой Отечественной войны, которую он прошел, что называется, от звонка до звонка. Не только как свидетелю, но и зачастую как активному участнику многих исторически значимых событий, ему есть что рассказать, и он рассказывает о них естественно, искренне, не скрывая своих эмоций и своих чувств. Его могут упрекнуть в излишней, как покажется, субъективности оценок известных деятелей, оставивших свой след в истории, а также целого ряда фактов, будто бы уже устоявшихся и неопровержимых. Но он, автор, имеет право на свой взгляд, на выражение собственной жизненной позиции. Тем и интересна эта книга.

© Институт истории и этнологии
им. Ч.Ч. Валиханова, 2015



Сатылым бағасы - 2500 теңге

военного времени. Материалы и содержание книги свидетельствуют о самоотверженной героической истории казахского народа, казахстанцев в тылу, связи фронта и тыла.

Фон, сопутствующий содержанию и концептуальным основам монографии, является свидетельством того времени, когда вся жизнь советского государства и общества регулировалась организационными и идеологическими установками КПСС.

Книга предназначена массовому читателю, в особенности тем, кто интересуется эволюцией отечественной историографии советского периода.

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
ISBN 978-601-7849-00-9 - (Т. 1)
ISBN 978-601-7348-99-1 - (общ)

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:
Х.М. Абжанов (ответственный редактор),
С.О. Смагулова, Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев

Составитель:
к.и.н., доцент З.М. Толенова

Козыбаев М.К. К 59 Избранные труды. - Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015.

ISBN 978-601-7348-99-1 Т. 1.-456 с.

ISBN 978-601-7849-00-9

Монография выдающегося ученого и организатора науки, академика Национальной академии наук Республики Казахстан М.М. Козыбаева посвящена истории республики периода Великой Отечественной войны Советского Союза. В ней на основе новых, в 60-70 гг. XX в. во многом закрытых и недоступных большинству исследователей материалов впервые воссоздана история Казахстана

© Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015



Сатылым бағасы - 2500 теңге

ISBN 978-601-7849-01-6 - (Т. 2)
ISBN 978-601-7348-99-1 - (общ)

УДК 355/359
ББК 63.3 (5Каз) 622.78
К 59

Рекомендовано в печать Ученым советом
Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова

Редакционный совет:

Х.М. Абжанов (ответственный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, А.А. Жунисбаев

Составитель:

к.и.н., доцент З.М. Толенова

К 59 **Козыбаев М.К.** Избранные труды. В двух томах. -

Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. Т. 2. - 304 с.

ISBN 978-601-7348-99-1

ISBN 978-601-7849-00-9

В монографию включены исследования, выполненные после 1985 г. В них прослеживаются традиционные проблемы истории Казахстана с точки зрения новых подходов. Значительную часть занимают материалы, посвященные участию народов Казахстана и других республик в Великой Отечественной войне. Рассматриваются также проблемы, связанные с присоединением Казахстана к России, Октябрьской революцией, гражданской войной, коллективизацией, индустриализацией и т. д.

Для историков, преподавателей и студентов вузов, пропагандистов.

УДК 355/359

ББК 63.3 (5Каз) 622.78

©Козыбаев М.К., 1991 © Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2015



Сатылым бағасы - 2500 теңге

қазақ даласында XV-XVII ғғ. салтанат құрған Қазақ хандығы тарихының түрлі ғылыми мәселелері қарастырылады. Бірінші бөлім Қазақ хандығы бойынша дерек көздерді зерттеуге, екінші бөлім хандықтың саяси тарихы мен зерттеу методологиясына, үшінші бөлім қазақ мемлекетін басқарған тарихи тұлғаларға, төртінші бөлім Қазақ хандығының әлемдік тарихтағы үдерістегі рөліне арналған, соңғы бөлімде автордың ғылыми рецензиялары берілген.

Басылым кәсіби тарихшылар мен ортағасырлық Қазақстан тарихына қызығушылық танытатын көпшілік қауымға арналған.

ISBN 978-601-7849-05-4

УДК 94(574)
ББК 63.3 (5 Каз)
А92

*Кітап Қазақ хандығының 550-жылдығына орай Алматы қаласы
Мәдениет басқармасының тапсырысымен жарық көрді*

Баспаға Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология
институтының Ғылыми кеңесінде ұсынылған

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (жауапты редактор), А.О. Қырықбаев,
Ғ. Өтелбайұлы, Е.К. Әуезов, А.Ж. Сыдықов, С.Ө. Смағұлова, К.Ө.
Торланбаева, Қ. Өскенбай, А.П. Ермұхамедова

Пікір жазғандар:

ҚР ҰҒА академигі, профессор Б.Е. Көмеков,
тарих ғылымдарының кандидаты, профессор А.И. Исин

Атыгаев Н.Ә.

А 92 **Қазақ хандығы тарих толығында. Очерктер / Н.Ә. Атыгаев.**

– Алматы: «Елтаным баспасы», 2015. – 384 бет + 16 бет суретті
жапсырма.

ISBN 978-601-7849-05-4

Кітап қазақ халқының ортағасырлық ұлттық мемлекеті
– Қазақ хандығының тарихына арналып, оның құрылуының
550-жылдығына орай шығып отыр. Бес бөлімнен тұратын еңбекте

УДК 94(574)

ББК 63.3 (5 Каз)

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, 2015
© Атыгаев Н.Ә., 2015



УДК 355/359 (063)
ББК 63.3 (2) 622.78
Т 53

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
Ғылыми кеңесімен ұсынылды

Редакция алқасы:

Х.М. Әбжанов (бас редактор), С.О. Смағұлова, Н.Ә. Атығаев,
Қ.С. Алдажұманов, А.Ә. Жүнісбаев

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов (главный редактор), С.О. Смагулова,
Н.А. Атыгаев, К.С. Алдажуманов, А.А. Джунисбаев

Т53 «Токтағали Жанкелдин: мемлекет қайраткері, ғалым,
майдангер-жазушы»

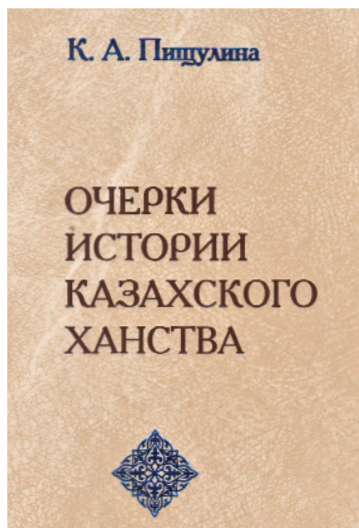
көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым. Токтағали
Жанкелдиннің 100 - жылдық мерейтойына арналған Халықар. ғыл.-
тәжір. конф. мат-ры (Алматы қ., 28 сәуір 2016 ж.) = «Токтағали
Жангельдин: государственный деятель, ученый, фронтовик-
партизан»: мат-лы Междунар. науч.-прак. конф., посвященной 100-
лет. юбилею видного общественного и государственного деятеля,

ученого Токтағали Жангельдина (г. Алматы, 28 апреля 2016 г.) / Ред. А.Ә. Жүнісбаев. - Алматы: Ш.Ш.
Уәлиханов ат. Тарих және этнология ин-ты, 2016. - 100 б. / казакша, орысша.
978-601-7342-17-3

Жинаққа қоғам және мемлекет қайраткері, ғалым, майдангер-жазушы Токтағали Жанкелдиннің өмірі мен қызметіне, ғылыми және шығармашылық мұрасына арналған ғылыми баяндамалар, ол туралы замандастары мен ұрпақтарының естеліктері, 1941-1945 жылдардағы Кеңес Одағының Ұлы Отан соғысы тарихының жекелеген мәселелеріне қатысты ғылыми мақалалар енді.

В сборник вошли научные доклады, посвященные жизни и деятельности, научному и творческому наследию Токтағали Жангельдина, воспоминания о нем и его супруге, научные статьи, освещающие некоторые проблемы истории Великой Отечественной войны Советского Союза 1941-1945 гг.

© Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих және этнология институты, 2016 © Алматы қаласының әкімдігі, 2016



УДК94(574)
ББК63.3(5Каз)
П36

Утверждено к печати
Институтом истории и этнологии
им. Ч. Ч. Валиханова

Автор вступительной статьи, составитель:
кандидат исторических наук
К. З. Ускенбай

Научные редакторы:
кандидат исторических наук, доцент З. А. Джандосова
кандидат исторических наук К. З. Ускенбай

Пищулина К. А.

Очерки истории Казахского ханства. Сборник статей. - Алма-
ты: Ин-т истории и этнологии им. Ч. Ч. Валиханова, 2016. - 350 с.
ISBN 978-601-7342-14-2

Настоящее издание – это сборник статей известного казах-
станского историка, востоковеда и медиевиста, кандидата историче-
ских наук Клавдии Антоновны Пищулиной, опубликованных в раз-
ные годы. Исследования, охватывающие вопросы истории казахской
государственности позднего средневековья XIV-XVII вв., не потеря-
ли своей актуальности и в наши дни. В книге представлены подроб-

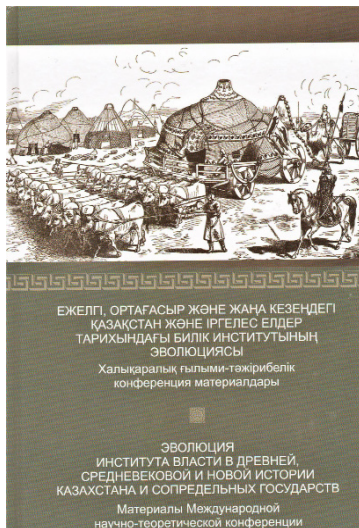
ные исследования по истории присырдарьинских городов и их значении в истории Казахского ханства; письменные восточные источники, историография Казахского ханства, Могулистана, Могульского государства.

Книга предназначена историкам, востоковедам, преподавателям школ и вузов, студентам, аспирантам и всем, кто интересуется историческим прошлым Казахстана и Центральной Азии.

© Пищулина К.А., 2016

© Ин-т истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2016

© Ускенбай К.З., авт. вступ. ст., 2016



ӘОЖ94(574)(063)
КБЖ 63.3(5 каз)
Е 33

Редакциялық алқа:

Х.М. Әбжанов - т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА мүше-корр.,
Н.Ә. Атығаев - т.ғ.к., доц.,

К.Ө. Торланбаева - т.ғ.д., К. Өскенбай - т.ғ.к.,
М. Морякова

Редакционная коллегия:

Х.М. Абжанов - Д.И.Н., проф., чл.-корр.
НАН РК, Н.А. Атығаев - к.и.н., доц.,
К.У. Торланбаева - д.и.н., К. Ускенбай - к.и.н.,
М. Морякова

Е 33 Ежелгі, орта ғасырлар және жаңа замандағы Қазақстан және іргелес елдер тарихындағы билік институтының эволюциясы: Халықар. ғыл.- теор. конф. мат-ры = Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств: Мат-лы междунар. науч.-теоретич. конф., Алматы қ., 2 маусым 2016 жыл. - Алматы: Тарих және этнология институты, 2016. - 272 б. - казакша, орысша.

Сатылым бағасы - 2500 теңге

Басылымда 2016 жылы 2 маусым күні Алматы қаласында өткізілген «Ежелгі, орта ғасырлар және жаңа замандағы Қазақстан және іргелес елдер тарихындағы билік институтының эволюциясы» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференция катысушыларының баяндамалары мен хабарламалары ұсынылған.

Жинақ материалдарында Қазақстан және шекаралас мемлекеттердің ежелгі, орта ғасыр және жаңа замандағы билік институты эволюциясының әр түрлі көріністері баяндалады.

Бұл жинақ ғылыми қызметкерлерге, тарих оқытушыларына, аспиранттар мен магистранттарға арналған.

В издании представлены доклады и сообщения участников международной научно-теоретической конференции «Эволюция института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств», состоявшейся в Алматы 2 июня 2016 г.

В материалах сборника освещаются различные аспекты эволюции института власти в древней, средневековой и новой истории Казахстана и сопредельных государств.

Издание предназначено для научных работников, преподавателей истории, аспирантов и магистрантов.

ISBN 978-601-7342-15-9

© Тарих және этнология ин-ты, 2016 © Мақала авторлары, 2016

Басуға 24.12. 2017 қол қойылды
Шартты баспа табағы –13
Офсеттік басылым
Таралымы 500 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты, «Отан тарихы»
журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28